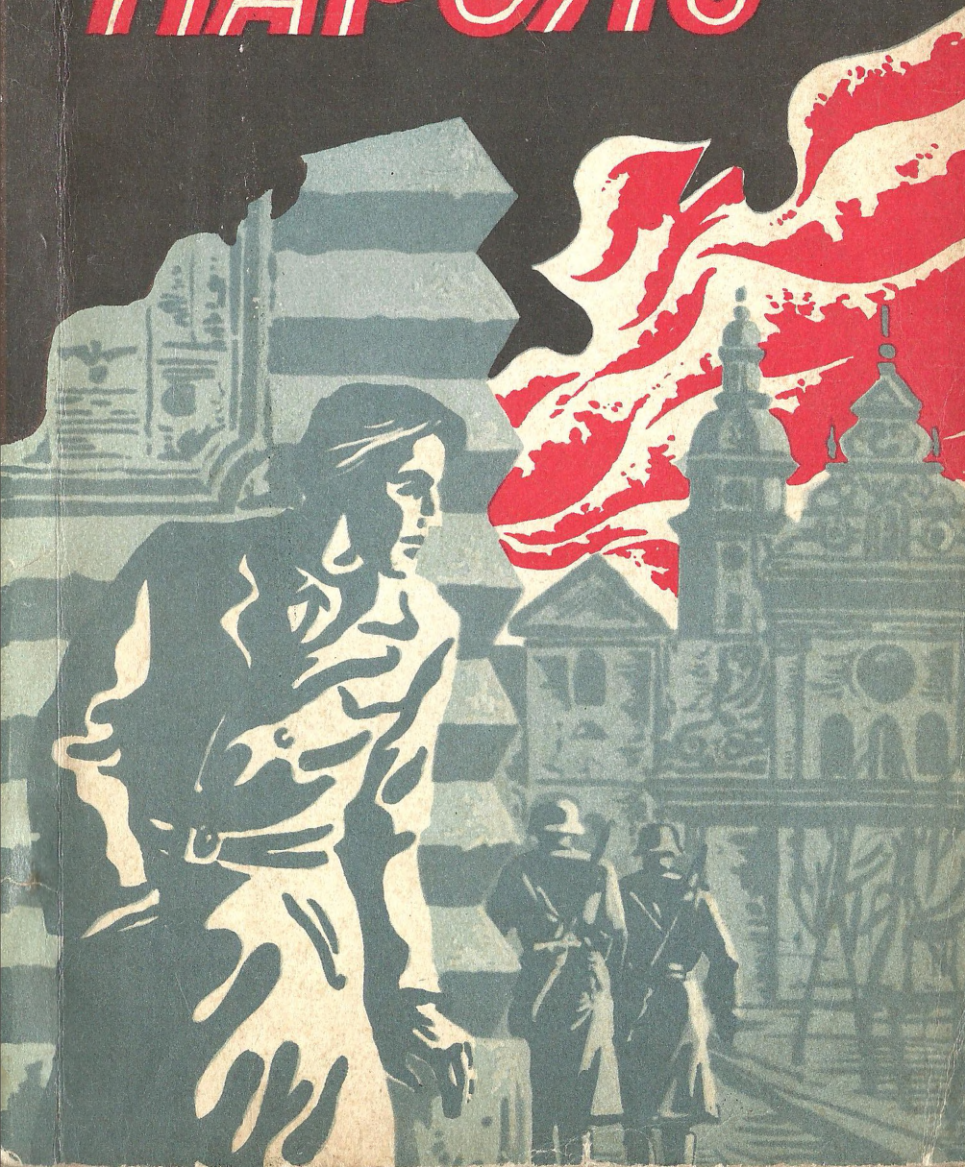

ТАРАС МИГАЛЬ

ОСТАННІЙ ПАРОЛЬ

ТАРАС
МИГАЛЬ

ОСТАННІЙ ПАРОЛЬ

РОМАН

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО «КАМЕНЯР»
1979

ББК 84Ук7
У2
М57

Книга «Последний пароль» — пятая часть романа Тараса Мигалья «Огонь и чад». Действие происходит во Львове весной 1944 года — накануне решающего удара войск Первого Украинского фронта по немецко-фашистским захватчикам.

М 70700-079-61-79 4702590200
М214(04)-79

© Видавництво «Каменяр», 1979

Розділ перший

Минав тридцять другий місяць німецько-фашистської окупації Львова. Піднімався терпкий день 13 лютого 1944 року.

Місто лежало в снігу, біле, вайлувате, безпомічне, здивоване чимось незвичайним, неймовірним, підняло по обох боках вулиці високі, масивні крила будівель і так застигло.

Темницького, тобто Кривого Дзюника, збудила, мабуть, срібна позолота одного з крил, а може, ледве чутний його змах; увечері він не затягнув чорними шторами вікна, бо й світла не думав вмикати. Оце вже четвертий день ніби в зеленому дитячому балончику підвісив своє серце, і так легко йому ходилося, думалося, що навіть боявся показатись на очі принципалові. Але ховатись, знав, не було потреби ані смислу, бо коли радник Штокель довідався про вбивство, то найближчим поїздом чкурнув до Кракова, шеф завжди вірив у магію серій,— програвши в карти одного вечора, наступного його ні волоком не затягнеш, ні дармовим шнапсом не заманиш за гральний столик. А правовірна фрейляйн Еріка і не з'явилась на роботу, подзвонила лише, що в неї стільки мігрени в голові, як на вулицях снігу. І Кривий Дзюник залишився сам у шестикімнатному бюро-віллі, щоправда, з ключами лише до приймальної і до своєї кавалерки. Посміхнувся в душі: найбридкіша магістратська шкапа весело розреготалася б. Не існує на світі замка, перед яким Кривий Дзюник спасував би, отже, він міг погуляти вволю по всіх сейфах і шухлядах, але там також не було для скромного урядовця львівської філії берлінської контори «Едельвейс» нічого цікавого, все вже вивчене, перефотографоване.

А нових документів не прибуде, кур'ери знають свою справу — всю пошту вручають тільки у руки геру тройгендлеру*. Пробувати підкупом чи силою вирвати

* Довірена особа, в даному випадку представник фірми.

в такого есесівця — здоровила з кольтом — дурне діло, дурному радість, до того ж коротка, як зір у панни Еріки. Кривий Дзюник не квапиться, може почекати. Хай ляжуть тільки нові секретні папери в сейф і доктор з друзями від'їде на «Адлерові-дипломаті 8605» розважатися, кожне слово, кожна нова літера прибіжить наче найвірніша коханка.

Ох і встругнув! Коханка! Його способу життя це не відповідає. Вперше за двадцять років в його думці народилося таке порівняння. Чому раптом появилось? Симптом чи просто неувага? Напевне, почуття радості, великої, золотої радості. Отже, все закономірно. Про кохання думають або щасливі люди, або дурні.

Відчинив навстіж вікно, скинув піжаму і пригорщами набирав з підвіконня білий-білий сніг, з жагучим задоволенням розтирав ним обличчя, руки, груди. Уже четвертий ранок так вмивається. І четвертий день не сидиться йому в бюро. Відразу ж, закінчивши туалет та постиравши мокрі плями на підлозі, без сніданку летів у місто, щоб стежити, бачити, як радіють люди, як сприймають вони це нечуване вбивство-кару, як від цього справді геройського вчинку оживає, повниться душа. Цей акт невідомих сміливців-богатирів для львів'ян — все одно що велика перемога на фронті.

Вулиця Листопада загачена снігом. Завірюха б'є в очі гострими голочками, вал за валом ударяє в ноги, тротуар зник, тільки то тут то там з-під снігу на бруківці виблискують вузьенькі сталеві змійки трамвайних рейок. Хоч довга вулиця, та жодного трамвая не видно. Мабуть, не вийшли сьогодні з депо — нікому прибирати снігу. Що ж, піде пішки, так воно й краще, може, зустріне знайомих і радо з ними погомонить.

Першим, о боже, суне на нього редактор Юліан Тарнович, ніби з'ява батька Гамлета з трагедії Шекспіра. На голові не звичайна сукняна кепка, а біла шапка гвардійця папи римського. Коновка снігу. Відомо, Юліан іде завжди рівно, не як літератор, зігнутий під тягарем мислі і щоденної біди, а наче ілюзіоніст, що проковтнув шпагу. Іде як стовп — видно, навіть самогубство брата його не зігнуло.

Тарновича впізнав він зразу. Зустріч небажана, але перейти на другий бік вулиці вже пізно. Редактор зупиняється, скидає з правої руки, яку досі грів у кишені пальта, тоненьку літню рукавичку.

— Не турбуйтеся, пане редактор, такий гевалт на світі!

— Бонтон, мій пане інженер, бонтон. Його мусимо зберегти і в наш час, жорстокий, мов вовчиця, як зволив сказати один поет, з яким, до речі, не товаришую і ніколи не стояв на одній політичній платформі. Зберегти під час війни бонтон — значить, зберегти почуття людської гідності. Може, не так?

— Ви б краще сніг з голови струсили, а то зараз на наполеонівського офіцера схожі.

— Що ви кажете? На офіцера? Ніколи не думав.

Він обережно зняв шапку і якимось незвично посміхнувся.

— Як завжди, маєте рацію, — спробував здути сніг, але тільки закашлявся. — Так говорив про вас пан архітектор Нагірний, вічна йому пам'ять.

Міцно натягнув шапку, акуратно ховаючи вуха.

— Інженер був доброю людиною, — Кривий Дзюник легко схилив голову, — і вмер ні за що. Дозвольте і вам висловити кондоленцію з приводу важкого удару — смерті брата. Бути офіцером і таке вчинити...

Тарнович вийняв хустинку і знову закашлявся.

— Олександр недооцінив своїх сил. Він писав про Ганнібала і Олександра Македонського і хотів їх наслідувати. Забув, мабуть, що Тарновичі — всього-на-всього лемківські парії.

— Не будьте скромним, пане редактор, хоч скромність, — Кривий Дзюник намагався наслідувати голос співбесідника, — в наш жорстокий, як вовчиця, час — це також свідчення про збереження людської гідності. До речі, правда, що гітлерівці закатували в Києві автора цього афоризму?

— Не знаю, не знаю, — Юліан замахав руками і вперше, мабуть, поворухнув головою. — Хай би син Олеся не ліз туди, куди його не просили.

— А зараз лемки будуть уже мати свого героя, — продовжував Дзюник, ніби не чув репліки редактора тижневика «Рідна земля». — Що і як не трапилось, а один з Тарновичів упав на полі слави. Деталі не враховуються.

— Деталі не враховуються, кажете? — голос редактора зміяк. — А скажіть, ласкавий, що нині враховується? Життя? Смерть? Більшовики он вбили на вулиці віце-губернатора, — ви чули про це?

— Тільки одним вухом, хтось з німців бовкнув у конторі, але я, звичайно, не повірив.

— Але ж, пане любий, це чиста правда. Ось вам газета. Я тільки з редакції, всю ніч чекали, чи не будуть зміни в публікації. І так дивно, що її дали.— Тарнович начебто знову задумав стягати рукавичку, щоб подати газету, але нерви й лють на тих, хто виконав замах, перемогли, і він мало не кинув в обличчя Кривому Дзюникові «Львівських вістей».— Читайте, коли не вірите мені. Комуністи перейшли в наступ, і вони за це поплатяться. Усіх партизанів, усіх більшовицьких підпільників треба знищувати білим залізом.

Знову закашлявся і, нервуючи, насилу вгамувався. Обличчя зблідло, очі засльозились.

— Холодніє, пане редактор. Вам би скоріше додому, гарячого чаю ковтнути. Не шкодило б і чогось міцнішого.

— Маєте? — очі Тарновича заблищали надією.

Кривий Дзюник любив завжди мати при собі двістіграмівку, хоч сам ніколи до неї не прикладався. Це так, на всяк випадок. Тож і зараз мав при собі свою гранчасту пляшину, але не думав її будь-кому віддавати. Проте чого не зробиш, коли радість наповнює добротою серце.

— Натє! — звичним рухом добув її з кишені куртки і простягнув.— Випийте за упокій душі Олександра,— хотів додати «Македонського», але стримався.

«Коли людина переповнена добром, вона стає небезпечною для себе»,— закарбувалося колись мимоволі в пам'яті.

— Дякую красно! — Тарнович вклонився, низько схилив голову. І зразу ж випрямився, злісно буркочучи щось під носом.

Темницький радий, що відв'язався од настирливого Тарновича, побрів по снігу. Хотілось якнайшвидше бути серед друзів, тепер уже можна було говорити про вбивство Бауера відверто, адже повідомляла про це газета. Цікаво, яку офіційну версію подають?

Бічною вуличкою вийшов на Задвірнянську, яка вивела його на Залізничний базар. Знайома картина розхвилювала, підняла настрій, що аж здивувався.

«Хіба можна так розслаблюватись?» — питав суворо внутрішній голос, та інший гнав його геть. «Замовчи, душескниро! Дай побути хоч мить безжурною людиною. Не бійся — не зіб'юєш, не звихнущь. Просто затужив за

настроєм, коли час спливає повз тебе, як ріка, як поїзд, що мчить кудись у далечінь, а ти, непричетний до всього, що діється, ти, нарешті, належиш тільки собі, і нема сили на світі, яка б уярмила твою волю і свободу». — «А дзуськи! Грушок на вербі захотів? Миті щастя, спочинку? У війну, в цю найжорстокішу з воєн?»

Сніг, мороз, хуртовина... А базар жив, перекупки — декотра ширша ніж довша — тупцювали у ватяних ваянках-саморобках навколо свого краму, били руками об кожушані поли, розтирала обличчя полотняними рукавицями, але свій товар вихваляли голосно і заклично, і не дай боже щоб покупець згньбив його, — відразу ніби танув снігопад, ніяковіла хурделиця, втікав мороз, — весь Залізничний базар заповнювала лавина крику — ніби раптом сюди вїхав локомотив і заволав:

— Ех ти, недоноску каправий, штундо недомитий, то тобі мої цукерки не смакують, не солодкі, кажеш? Иди песю цицьку сси, коли моя не до вподоби. Людоньки добрі, — це вже артистично, до народу, — які красні богатирі гинуть, а таке дрантя ні війна, ні мор не бере!

«Живе народ, і жодна сила не знищить його», — думав Кривий Дзюник, вдихаючи знайомий запах базару. Ловив устами, наче пригорщами, цей аромат — холодний вітер, гострі колючки сніжинок — і на серці було спокійно, звично, привітно. Ще не встиг дійти до центру торжища, під криті ларки, як уже оточили його знайомі: Дідур із своїми помічниками по продажу горілчаних виробів «Бачевського», Осідач, машиніст Потреба, навіть Петро Нагірний, якого ледве впізнав. Колишній «фор-арбайтер» з янівського табору праці запустив довгу бороду, вуса, бакенбарди, ніби цісар Франц-Йосиф, і зараз видавали його хіба що гачкуватий семітський ніс та очі — сірі, неспокійні. Власне, вже й очі змінились, не так барвою, як виразом — уперше Дзюник бачив їх усміхненими, веселими, грайливими. Він добродушно, але міцно, вдарив по плечу друга, знову замислився.

Чи сказати йому про Богдану? Краще не згадувати. Навіщо комусь знати, що він був у Німеччині, зустрів там її... Незабаром повернеться сама, коли все обійдеться шасливо. Нічого лізти поперед батька в пекло...

Ніби пошкодував свої руки, уважно поглянув на пальці, згинаючи один за одним.

— Та чого ми тут стоїмо, наче на апельплаці, — гукнув Дідур, привітно розглядаючи Дзюника. — Сім кольок у бік тому, що минуло, хай сіпреч йому буде, а за

таку зустріч з паном майстром я готов витягнути зі штанів найліпше, що маю нині, — пляшку справжнього угорського рому. Гайда до Абця! Гайда до «Оселедця»! — широким жестом запрошував.

— Невже в Абця знову відкрили кнайпу? — здивувався Дзюник.

— Я відкрив! — гонористо підтягнувся Дідур, аж вищим став. — Сам відремонтував льокаль, баба побілила, сам дав у магістраті скільки кому треба, і вже баба моя шинкує, незгірше як наш дорогий Іван! Ну пішли, пане майстер золотий, як любив приспівувати наш славний Процайлик, царство йому небесне, пішли, пане Влодку, я фундую на весь регістр.

Узяв Темницького під руку, гречно пропустив у двері, повів до прилавка.

— Оце, Катерино, приймай гостя! Пізнаєш?

— Господоньку! — тільки сплеснула руками Дідурова. — Наш пан Влодзьо!

Колись усі молодичі на базарі заглядались на Кривого Дзюника, а Дідурова особливо, але зачепити його ніколи не наважувалась, симпатизувала потайки, бо де ж це було їй, жінці базарного продавця спиртного, та ще й з-під поли, зачіпати пристойного, елегантного, завжди підтягнутого й інтелігентного, може, якогось інспектора або магістра. Але зараз, коли вона власниця (бо що чоловікове, то і її) шинку, вони вже рівні, — та й хто зна, чи не вище вона стоїть на суспільній драбинці, — може, він зовсім не інспектор і навіть не магістр, а простий гультіпака, якщо й оженився досі не зумів.

Втупила в гостя очі — великі й чорні, грайливі й загадкові, простягнула пухкеньку руку.

— Тільки не цілуйте, бо вся пивом облита, — вихопила руку з долоні Темницького. — Ось і несподіванка, недарма снівся ксьондз, той молоденький целібс. Чим можу служити? — м'яко спитала врешті.

— Мені послужиш, ціпочко, — вирвався вперед Дідур і делікатно відсунув Дзюника. Йому явно не подобалося облесливе загравання жінки. На язик уже сунулося слово «стерво», але, глянувши на Темницького, стримав себе і сказав «ціпочко» так зневажливо, що жінка одразу ж надулася, обпекла чоловіка ехидним поглядом.

— Тоді сам ставай за ляду, а ми сядемо з паном Влодзьом, бо давненько не бачили одне одного, — знову зробилася масляною, доброю. — Підемо, пане Влодзью,

ось там, у тому залі, в куточку, є вільний столик — мій столик, для моїх гостей, — пішла вперед, висока, ставна, пружиниста.

— Ідіть і ви туди! — гукнув Дідур, а сам почав наливати пиво. Вже шкодував, що запросив компанію, а про пляшку, яку обіцяв поставити, ніби й забув. Угостить пивом, вистачить з них, а жінку нині відлупцює. Фліртів їй захотілось — і то з ким, з Кривим Дзюником! Покаже він їй Дзюника! Покаже, як шлюбного чоловіка ганьбити, та ще при людях.

Розмова про вбивство Бауера виникла вже після першого пива. Яких тільки не подавали фактів, здогадів, припущень, роз'яснень, секретів.

— Чув-єм під секретом, — сказав залізничник, — що це дуже високу шишку вбили.

— А я тоді саме від брата їхав зі Стрийської, це майже поруч, і на власні вуха чув постріл, спочатку перший, а вже потім другий.

— А не навпаки? — кинув шпильку хтось з сімейства Дідура, але на нього накинулись — мовчи, мовляв, не перебивай.

— І кажуть, що це в губернатора Франка цілились, але він, шельма, поїхав іншою вулицею.

— А месник був один і залишив біля трупів, кажуть, картку, записку таку, що він один з Москви на літаку прибув, то єсть, на парашуті його скинули. І ще у картці тій пише, щоб львів'ян не чіпали, бо вони тут ні при чім, а коли гестапо схопить кого, то він удруге помститься.

Розмова радувала Темницького, він охоче вислуховував навіть явні небилиці. Врешті, коли Дідур, принісши ще шість бокалів пива, сів за стіл і зразу ж почав розпитувати про вбивство спочатку, а кожний готовий був в десятій раз переповісти свою версію, Дзюникові вдалося втихомирити розпаленіх диспутантів. Він багатозначно помахав газетою, сказав з притиском:

— Давайте послухаємо, що фашисти самі пишуть про цей атентат.

— Невже опублікували? — здивувався Петро Нагірний і відсунув свій кухоль убік.

— Мусили! Видно, завеликий розголос пішов, так само, як влітку про ковпаківців, — уточнив Дідур, який за шинквасом випив дві чарки горілки і зараз мав охоту філософствувати. — Є такі факти, що їх не сховаєш і в мішку.

Тепер на Дідура накиннулись, і він поки що вгомнився, ліниво підперши руками бороду. Сонні очі втупив на Дзюника.

Той читав:

— «Дня, 9 лютого 1944 року, віце-губернатор доктор Бауер, шеф уряду області «Галичина», впав жертвою більшовицького замаху...»

— Хотіли і тут украсти нашу славу,— Дідур стукнув кулаком,— та не вийде. Коли вже німці визнають, що більшовики, то аковцям нічого людей обдурювати. Мають Варшаву, мають Краків, хай там і б'ють фашистів, я так гадаю собі.

— Нещодавно вони застрілили одного, і то шишку велику,— мовив машиніст Потреба,— шефа СС і поліції варшавського дистрикту Франца Кучеру. Вся Варшава радіє, а старі баби ходять, ніби молодиці, сам бачив, я тільки що з варшавського потягу.

— То тримай собі за пазухою, коли бачив, пане локомотив,— озвався Нагірний,— не жужміть під вухом, я хочу пана інспектора слухати. Читайте, пане Влодзю.

— «...Разом з ним помер його найближчий співробітник, пробуваний і заслужений керівник президіального уряду Ляндгеріхтсрат доктор Шнайдер...»

Життя шефа уряду доктора Бауера було повне боротьби і постійної жертвної готовності до праці. У першій світовій війні, як вояк, був важко поранений, але й у цій війні виконував свій обов'язок як вояк і заслужив пряжку до Золотого хреста...»

— Пряжку? То аж треба бути пораненим, щоб заслужити собі пряжку? Мені як покійний Дмитро Процайлик зшив, то й досі ношу...

— Не перебивайте, пане шеф. Потім свої чотири грейцари вткнете де треба і не треба. Читайте далі, пане Дзюнику.

— «...Після успішної праці в адміністрації й адвокатурі у рідному краю доктор Бауер у постійному, зразковому рості, почавши від заступника окружного старости в Яслі, досягнув своєю працею у Генеральній губернії становища шефа уряду і віце-губернатора області «Галичина».

В області «Галичина» виявив свої небуденні здібності на широкій площині. Він узяв вирішальну участь у новій побудові цього терену, що ним так зле керували більшовики...»

— Погано, пся кров, пишеш. А ти краще в нас господарюєш, що їсти людям нічого? А щоб тебе перекрутило...

— Та будьте ж, люди, тихо...

— «...Кров одного з найвизначніших мужів лучить, крім німецьких вояків, також і німецький політичний провід з тим простором тісніше, як коли-небудь...»

— Стисне тебе добре, але тих два метри землі...

— «...Негайно після смерті доктора Бауера з'явилися у губернатора доктора Вехтера представники Українського центрального комітету в особах його провідника доктора В. Кубійовича та заступника провідника доктора К. Паньківського, які іменем УЦК та всього українського громадянства генеральної губернії склали на його руки вислови співчуття...»

— Ці підуть, ці з'являться, з'явилися б швидше у пеклі.

— Та замовкніть, пане Дідур! Не варнякайте.

— «...з приводу втрати великого приятеля українського народу, яким був доктор Бауер, людина великого розуму і гарячого серця, що завжди прихильно і з найбільшою увагою ставилася до потреб українського національного життя, чим з'єднала собі пошану і любов усіх верств українського народу».

— А чорт би тебе взяв! — Дідур не переставав бити кулаком по столу. — Вже і нас, весь український народ, пхають у цю справу! Та за що я мав шанувати тебе і любити, пане труп? За те, що через тебе і таких, як ти, з шановного господаря покутним продавцем став? За те, що мене, чесного газду, в концтаборі, як скотину, ганяли? Та напишіть, пане Влодзю, що ми протестуємо і зовсім не поділяємо те, що якийсь там курчий бик у газеті нашкрябав. Не любив я, ані моя жінка не любила, якогось там губернаторського фіфака і не збираюся банувати з приводу його смерті.

— Тихше, Міську, стіни вуха мають. Ідїть краще виспїться, — свояк намагався підняти Дідура, але даремно. Той вхопився пальцями за стіл і навіть не ворухнувся.

— Сам іди спати, коли ти дурний в політиці як пень, — шинкар, випивши, звик лаяти і ображати кожного... — Я тобі кажу документально і принципіально, щоб ти знав. Слово мое не птаха, я за нього міцно стою. Обіцяв-ем витягнути із сподень найкращу фляшку, то й достаю. — Довго вовтузився в штанах, мав їх на собі, певне, кілька, вкінці витягнув і поклав на стіл пляшку. —

У ваші руки, пане Дзюнику! Йі кажіть, що ще та дурна шмата пише. Коли похорони?

— Заткнись, Міську, а то я тобі рот мийкою затулю,— не вгамовувався свояк.

— Ти мені мийкою?! — Дідур сунув родичеві кулака під ніс.— Понюхай спершу!

— Я ж для твого добра...

— Дурний тебе піп хрестив, Данилку. Ось і все. Я тут господар у кнайпі чи тільки задрипаний гість? Я, Данилку, господар. І шлюс. А стіни мої вух не мають. Сам усі обірвав, коли ремонт робив, геть дочиста, усі свинські вуха, крім твоїх. То коли, кажете,— звернувся знову до Темницького,— поховаємо те лайно?

— Завтра о другій. Але таки рахуйтеся зі словами, пане господар, *De mortuis nil sine bene* *,— Темницький зумисне витягував Дідура на одкровення.

— Дурне говорите, пане Влодзю, та ще дурною мовою. Краще відкривайте той ром, чекати на поминки не буду.

Випили по одній, і Дідур трішки заспокоївся. Друзі знали, що тепер кілька хвилин буде спокій, розворушиться шеф знову аж тоді, як ця нова порція спиртного вдарить у голову.

— Читайте, пане Дзюнику, які ще там новини друкують «Львівські вісті», та вибачайте, що не до ладу сказав вам.

— Є ще про приділ харчів на березень.

— О, це моїй жінці прочитайте, хай знає, чим годувати мене має. Хе-хе-хе,— вдоволено зареготав.— Катерино! — гукнув у двері.— Замикай буду і ходи-но сюди, дитинко.

Шефова не ввійшла, величаво висунулась, як висувають театральну декорацію на сцену. У пишному в'язаному светрі і довгій оксамитовій сукні (видно, сходила на кухню, переодяглася), вона була схожа зараз на двірську даму, що вибралася на ляси,— ступала дрібними кроками, здавалось, пливла з хустиною в руці, наче з квіткою великою, усміхнена і серйозна, імпозантна і зваблива, ніби тільки зійшла з картини фламандського художника. Коли допливла до берега — заляпаного пивом столу, кисло скривилася, шморгнула носом і витягнула з-під хустини срібний піднос з бутербродами. Підносу не поклала на стіл, брала з нього по бутерброду

* Про померлих (говорі) лише добре (лат.).

і подавала кожному в руки, а Дзюникові — просто в уста. Той запізно відкинув голову і довелося їй витирати йому хустиною масло і сир з губів. Закляв у душі, зробив дивну міну, хотів щось сказати Дідуровій, але махнув рукою і дав собі спокій.

Знову розгорнув газету.

— Слухайте уважно, пані Дідурова,— мовив зло,— що їстимуть ті, хто не має власного «покою до снідання».

— «Приділ харчів на березень. Згідно з розпорядженням уряду про харчування, ненімецьке населення Львова дістає в березні такі приділи харчів: тисячу грам хліба для дорослих або п'ятсот грам для дітей, сто грам споживних продуктів для дорослих, або сто п'ятдесят грам тих продуктів для дітей, сто п'ятдесят грам цукру, сто двадцять грам виробів фірми «Франк»...

— Це ячмінна кава з цикорієм,— пояснила господиня.— Слічно вам дякую, пане губернатор Франк, але я люблю правдиву, бразилійську. Колись почастую вас, пане Дзюнку.

Темницький і не моргнув у бік Дідурової, читав далі:

— «250 грам мармеладу, 1 коробку сірників, 30 грам дріжджів, 50 грам корінців до юшок...»

— Оглядав би ти сам корінці у землі,— гукнув свояк шинкаря.

— «100 грам готових юшок».

— Ой матінко! — раптом заголосила буфетниця.— Та цього не вистачить, щоб умерти з голоду.

— Але таки вмирають, пані бутербродова,— Дзюник не знімав з жінки колючого погляду,— цілі сім'ї вмирають з голоду.

— Хоч мають чим свічку запалити,— вихопився з жартом котрийсь із сімейства Бачевських.

— Знайшов з чого віци стругати, ідіот! — гукнув машиніст Потреба і встав від столу.— Тебе кормить базар, людська кривда, мене ще й колія кормить, а тим, хто не має доступу до ніякого жрання, як, наприклад, робітникам фабрики цвяхів. Що їм накажеш — цвяхи гризти?

— Хай крадуть і продають цвяхи,— захищався жартун,— я б і сам купив. А у ворога вкрасти не гріх.

— А коли людина не брала лекцій на базарі і не навчилася красти. Наприклад, вчителі, пенсіонери...

Настала тиша, така глибока, що Дідур прокинувся, підняв голову зі столу, відкрив одне око, косо позирнув угору.

— Щось недобре трапилось? — спитав ще сонно.

— Люди вмирають з голоду, Міську! — трагічно залепетала його дружина, наче тільки зараз перед нею відкрилась ця жахлива істина.— Може б, ми давали дармові зупи для найбідніших або якийсь комітет для допомоги організували. Пана Дзюника ми б обрали головою...

— Дурне говориш,— відтяв різко уже витверезілий шинкар. Струснув головою раз-другий, підвівся,— ану, братія, до роботи. Мороз тепер не страшний, горло собі залили моїм ромом. А там вже годину вас чекають різні непійводи, ще вмруть від голоду... горілки,— поперхнувся нездоровим сміхом, накинувся на дружину,— а ти, Катерино, відчиняй буду і за буфет.

— Я ще хвилиночку з паном Дзюником погomoню про комітет, про його склад.

— Я тобі сам складу комітет,— розлютився Дідур не на жарт,— але вдома, ввечері. Марш до інтересу!

Дідурова засоромилась, мало не заплакала, та не стала чоловікові перечити. Зажурено глипнувши на Темницького, наче шукаючи в нього співчуття, попленталась, ніби зламана раптом глибоким горем, до буфету. Нічого не залишилось з її гордовитого погляду.

Залишились Кривий Дзюник і Нагірний.

— Тут треба брати саме зло за роги,— Петро знову боязко оглянувся, чи, бува, хто їх не підслуховує,— треба бити німців, інакше ніц не зарадимо.

— Дійшли ви нарешті до такого висновку,— зрадив Темницький.

— Дійшов, своїм розумом дійшов. Інших, ви знаєте, я слухати не люблю. Усе мушу своїм черепом докумекати. Така вже в мене натура.

— Ліпше пізно, як ніколи,— Темницький на мить задумався. Узяв друга за руку, ніжно спитав:— Ви де зараз працюєте?

— Торкую, ось тут, на ринку. Дріжджами. Моя баба працює на фабриці, дістає товар, виносить. Не міг же я під своїм прізвищем на будь-яку роботу ставати після того, що трапилось зі мною там, у таборі. Відразу б зловили. А так — весь день у гурті, не видно, ховаюсь. Уже новий аусвайс роздобув. Помогли аковці з Рясної Польської. Уже я не Нагірний, і не Петро, а Владислав Сирокомля, це на честь якогось свого поета так нарекли. Дві тисячі коштувало, а тепер маю спокійну душу. І вдома гаразд, діти ростуть. А Дідур, прошу я вас, переродився, не той став, як в пани перебрався. Гроші до добра

не доводять, так ще мій покійний брат казав, але я тоді не вірив, збивав крейцер до крейцера. Аж сам пересвідчився...

— То вже Дідур не сіє пшеницю по базару, коли нап'ється?

— Часом сіє, коли збере високу компанію. З магістрату з одним таким злигався, що йому папери на шинок виробив. Згордів. І Катерина, як бачите, на паню захорувала...

— Нічого. Незабаром усе стане на свої місця.

— Незабаром, кажете? Ой, щоб уже скоріше, а то війна набридла, німці набридли, життя путящого нема. Уже і у селі люди пухнуть з голоду. Все шваби вимітають на контингент, не даси останнього, то в Німеччину повезуть. Староста і свої, з комітету українського допомогового, наче зайця луплять, з матері останню сорочку знімають, як казав Шевченко. Такий фашистський грізний час настав. Але добре, що вже не довго їм панувати. Я-то, пане Дзюнику, також у цій справі не стою збоку, навіть такий собі реєстр веду, перед вами, думаю, можна відкритися.

Він знову пильно оглянувся і тільки тоді дістав з кожуха записник.

— Це ще брат мені подарував. І я сюди «мачком», щоб надовго вистачило, записую новини, що радують людей...

Пошукав у записнику потрібні сторінки і прочитав тихо:

— «28 серпня вбитий Бурянський, волосний старшина в Любені-Великому. Того ж дня застрілено десятника українського поліцейського комісаріату в Тернополі Петра Яція...»

Перевернув кілька сторінок і читав далі:

— «...12 вересня шарфюрера СС — ім'я і прізвище невідоме, поліцая другого комісаріату у Львові Богдана-Олександра Яблонського, років 22, кандидата української поліції Василя Оленяка, років 27. 15 вересня — Юрія Соколовського, інженера-агронома, 29 років, члена ОУН...»

— Цього можете викреслити, — Темницький насупився, він про щось наполегливо думав. — Це жертва міжусобиць бандерівців з мельниківцями.

— Я їх в одну купу. Потім будемо розбиратись хто і що, — підніс до очей записник: — «...21 вересня вахмана поліції Вальдемара Зінгера, вістуна Юлія Грицака, років

23. 22 вересня генерального комісара Білорусії гауляйтера Вільгельма Кубе...»

— Я цього записав, хоч він зовсім ніякого відношення до Львова не має, бо дуже вже заманливо, подумайте, таку шишку зігнати зі світу, він рівня нашому Бауеру, а то й більше...

Нагірний підвів очі на Дзюника і всміхнувся невинно, як дитина.

— І нащо це вам, Петре,— Темницький намагався стримувати своє роздратування,— чи пак, Владиславе, романтичний поете ХІХ століття? Що ви скажете, коли ці записи попадуть, наприклад, в гестапо? На базарі вас можуть у будь-яку хвилину затримати, обшукати, арештувати. Уже сам ваш вигляд цьому сприяє. Мало клопоту мали... Що тоді? Хрестиками у вашому записнику зацікавляться. Зрештою, ви самі виспіваєте все. І результат — щонайменше Майданек або Освенцім. Вам цього треба? Краще вбити одного фашиста, ніж зареєструвати вбивство тисяч. Хай такий список веде наш добрий знайомий Юрко Недовіз. Він зараз відкрив похоронний заклад, йому і карти в руки. Ніхто не здивується.

— Маєте рацію, як завжди, пане Влодзю, маєте рацію,— Нагірний понуро схилив голову.

У Дзюника минула злість. Він навіть посміхнувся в душі, ось уже вдруге сьогодні чує ту ж саму думку про себе від двох різних людей. Щоправда, в обох є і щось спільне — примітивізм, убогість, тугість думки. А один з них ще й пишається, що письменник. Захисти, боже, від таких митців, філософів.

— То я вирву ці сторінки,— Нагірний сумно похитав головою і порвав на шматочки картки з записника.— Кілька років лежав цей нотес без руху, без жодного написаного рядка, а тепер доводиться знищити те, що вже затягнув пером. А викинути зовсім нотес шкода. Це подарунок Сидора.

— Записуйте в ньому свій ріст, вагу, як діти ростуть, імена коханок своїх записуйте,— подивився на Петра і зрозумів, що образив його цими словами глибоко. Відразу пошкодував його і, обнявши Нагірного за плече, ласкаво сказав: — А найкраще — заховайте його на добрі часи. У перший день свободи,— а він уже не за горами,— записуйте нотес і сміливо пишть що забагнеться. Не хвилюйтеся, життя ведить...

...образом у хаті. Бо то правда, життя не має. А щодо

23. 22 вересня генерального комісара Білорусії гауляйтера Вільгельма Кубе...»

— Я цього записав, хоч він зовсім ніякого відношення до Львова не має, бо дуже вже заманливо, подумайте таку шишку зігнати зі світу, він рівня нашому Бауеру а то й більше...

Нагірний підвів очі на Дзюника і всміхнувся невинно, як дитина.

— І нащо це вам, Петре,— Темницький намагався стримувати своє роздратування,— чи пак, Владиславе, романтичний поете ХІХ століття? Що ви скажете, коли ці записи попадуть, наприклад, в гестапо? На базарі вас можуть у будь-яку хвилину затримати, обшукати, арештувати. Уже сам ваш вигляд цьому сприяє. Мало клопоту мали... Що тоді? Хрестиками у вашому записнику зацікавляться. Зрештою, ви самі висліваєте все. І результат — щонайменше Майданек або Освенцім. Вам цього треба? Краще вбити одного фашиста, ніж зареєструвати вбивство тисяч. Хай такий список веде наш добрий знайомий Юрко Недовіз. Він зараз відкрив похоронний заклад, йому і карти в руки. Ніхто не здивується.

— Маєте рацію, як завжди, пане Влодзю, маєте рацію,— Нагірний понуро схилив голову.

У Дзюника минула злість. Він навіть посміхнувся в душі, ось уже вдруге сьогодні чує ту ж саму думку про себе від двох різних людей. Щоправда, в обох є і щось спільне — примітивізм, убогість, тугість думки. А один з них ще й пишається, що письменник. Захисти, боже, від таких митців, філософів.

— То я вирву ці сторінки,— Нагірний сумно похитав головою і порвав на шматочки картки з записника.— Кілька років лежав цей нотес без руху, без жодного написаного рядка, а тепер доводиться знищити те, що вже затягнув пером. А викинути зовсім нотес шкода. Це подарунок Сидора.

— Записуйте в ньому свій ріст, вагу, як діти ростуть, імена коханок своїх записуйте,— подивився на Петра і зрозумів, що образив його цими словами глибоко. Відразу пошкодував його і, обнявши Нагірного за плече, ласкаво сказав: — А найкраще — заховайте його на добрі часи. У перший день свободи,— а він уже не за горами,— відкрийте нотес і сміливо пишть що забагнеться. Літопис нового життя ведіть...

— Мабуть, сховаю за образом у хаті. Бо то правда ваша. Владислав Сирокомля і дітей не має. А щодо

коханок, то ви жартуєте, дай вам боже здоров'я. На щось таке я не здатний. Не вмію бути навіть на нелегальному становищі. Не народився для таких справ, для війни. Мені правдою жити — у всьому.

— Правда йде зі Сходу,— мовив патетично Темницький, вкрай незадоволений, що мусить своєму другові по табору втовкмачувати істини в голову лопатою, орудувати штампом.— Війна справді не для вас, Петре, і конспірація не для вас. Ви чоловік до глибини душі мирний, але в наш час людина повинна перевищити себе, перескочити. Тренуйте свою волю, як я треную пальці. Воля до життя, розуміння дійсності, молодеча сила і відчуття гумору допоможуть нам пережити німецько-фашистську окупацію. Так, ви маєте рацію, підпільниками не народжуються. Ними, як і солдатами, стають. Це також фак. Є золоте правило підпільника — завжди і всюди триматися, поводитися звичайно, просто, вільно і відкрито. Поліція бере тих, хто без потреби лупає на них очима, хто ховається більше ніж слід, заздалегідь нервується. Підпільник повинен діяти рішуче, але холоднокрівно, спокійно, акуратно, пильно, і думати, думати треба блискавично і глибоко. Бувають хвилини, від яких залежить часом ваше життя.

Нагірний дивився на Дзюника широко відкритими, зачарованими очима.

— То вже дякую вам красно за добру науку. Я мислив правдою пройти все життя і весь світ.

— Не фашистський, дорогий друже, не фашистський...

— Та вже я це і сам бачу, ще в таборі на Янівському пересвідчився. Щодня утверджуюсь в цій думці, але, хоч сядь та й плач, іншим не можу бути, не вмію себе змінити.

Темницький уже шкодував, що почав цю розмову. Треба було різко наказати Петрові, щоб знищив свої непотрібні записи і піти геть. А зараз і не відв'яжешся від цього праведника-апостола. Затягнув розмову, в ній нема ніякої потреби, пора вже кінчати її.

— Тож вище голову, пане Сирокомля! — промовив весело, безтурботно.— Коли потребуватиму вас, то знайду тут, на базарі, а зараз — до інтересу, як каже Дідур. А то дружина лятиме, коли з товаром повернетесь додому.

— Та то ви, пане Влодзю! Навіть такий недотепа, така оферма, як я, може за годину десять кілограмів

дріжджів продати, щоб тільки товар був. Самі знаєте: дріжджі — дефіцит, та ще який!

— Значить, люди таки якось крутять, печуть хліб, гонять самогон.

— Факт. Народ не дає себе знищити, заморити голодом; який жорстокий і винахідливий фашист, але люди все одно перехитрюють його, обдурюють, перемагають.

«І ця думка не чужа мені нині,— фіксує Темницький, і нова радість теплом розпливається в грудях, торкається серця.— Так, народ живе і виживе, усім чортам і всій фашистській потолочі на зло, на погибель, а таки виживе і дочекається перемоги. Народ невмирущий».

Залишає базар у піднесеному настрої, хоч і картає себе за пишномовні слова. Невже й під його ноги підсунув день котурни-невидимки, і він мимоволі вскочив у них? Досі намагався гамувати своє розчулення. Чи не вістун це першої старості, яка підбирає вже ключ до нього? Де його простота, природність? Скільки років вивчав її — у житті, у діяльності своїй, з поезії Гете, і ось опинився на роздоріжжі,— хіба не можна свою радість, втіху з того факту, що фашист швидко буде розгромлений, що наш народ живе і перемагає, передавати словами простими, як правда, як це вмів робити великий Йоган Вольфганг:

*Хоч ніч примарами дивилась,
Мчав кінь, лунав у серці спів.
Яка жага в мені світилась,
Який вогонь в мені горів!..**

Розділ другий

Не до реєстрації небіжчиків було зараз Юркові Недовозу... Він сидів у своєму широченному фотелі, понурий і зажурений, за останні півгодини ні разу не поколисавшись, а чей же таке колисання було його улюбленим заняттям, завжди приносило заспокоєння. Готовий був рвати на голові волосся — тільки не на своїй, а на чужій. Ще не міг отямитися, оволодіти собою після розмови з двома високими чинами з уряду губернатора...

Скрипнули двері — в проріз всунулась голова Закаблука. Юрко здивувався б, коли б міг зараз думати, як це колишній артист встромив її у таку малу щілину,

* Переклад М. Ільницького.

двері ж були майже причинені, а вже в кімнаті коливалася голова на тонкій шиї і пильний погляд обстежував усі кутки. Стривожене обличчя Закаблука ще дужче приголомшило Недовоза, хоч саме так артист робив завжди, коли хотів ввійти до кімнати,— насамперед просовував свою велику голову.

— Пане шеф! — запалі маленькі очі вставились на Юрка.— Пішли гади?

— Та заходь, чорте лабатий! — Недовіз крикнув, крутнувся на фотелі, і зразу ж повернувся до нього сила, енергія.— Бачиш, що я сам,— значить, пішли. Та влізай швидше!

Знову тільки легко скрипнули двері. Закаблук відчинив їх настільки, щоб міг просунутися бочком. Став зразу за порогом з піднятим угору правим раменом, високий, як жердка, худорлявий. З лисою, наче гарбуз, головою; ніби дві пацьорки, жевріли очі — розчервонілі і, мабуть, до смерті стомлені.

«Як він тільки мерців не лякає?» — дивувався про себе Недовіз, жестом запрошуючи Закаблука сісти.

— Скажіть, пане Андрію, і чого це ви на мое нещастя? Такий страхопуд — до елегантного похоронного закладу...

— По-моєму, за рекомендацією пані доктора Модести ви прийняли мене своїм помічником до цього фешенебельного салону смерті,— сказав, посміхаючись, спокійно, сповнений власної гідності, колишній збирач і розповсюджувач вошей. Він добре знав, що кожна згадка про Модесту радує його шефа, бо вже не раз від цього починалася розмова і головню тоді, коли Недовіз був чимось вкрай схвильований, стурбований, словом, коли не йшов інтерес або коли виникали труднощі.

Закаблук делікатно підсунув собі стільця і сів на краечку. Юркові здалося, що почув хрускіт його кісток, але згадка про Модесту зразу ж затьмарила все, наелектризувала, наснажила його мозок. Кров хлинула до голови, і він уже забув, що ще хвилину тому мав дуже неприємну розмову, яка вимагає зробити майже неможливе. Думка про Модесту ніби відсунула його клопоти якнайдалі від нього.

Дольна відмовилася відвідати його в нових службових апартаментах. «У мене досить своїх смертей»,— з болем відказала й затиснула зуби, погасила погляд, коли він попрохав її заглянути на вулицю Собеського. Тільки через хвилину похопилася — поклала на його

плече руку, наче вибачалась. «Повен шпиталь смертей»,— вимовила гірко, а мала на гадці, був певен Юрко, Івана. Каштанюк ще й досі не подав звістки про себе, а минуло вже півроку, як вирушив у дорогу. Пішли чутки між знайомими — загинув. Хтось через когось переказував, що був очевидцем Іванової смерті, але ні разу не називався цей свідок по імені, не вказувалися обставини, при яких це сталося. Хто, що, коли, де — все було сповите непроникнутою таємницею, темрявою, Модеста переживала, страждала; коли б не зустрів її він, Юрко, в очах завжди маячив той же знак запитання. Словами не питала. І розмови про Івана не вела, а як тільки він згадував про друга, не підтримувала бесіди, швидко переходила на іншу тему. Все така ж горда, вона не бажала ні від кого розради, потіхи, співчуття, мабуть, тільки з донечкою була відверта, щира, і в довгі самотні вечори говорила їй про батька, бо Тарасик — це ім'я так і залишилось за крихіткою — якось одного разу раптом, без будь-якого зв'язку, замислився, погас і зажурено силабізував: «А Іван, камінь в лічку, де...» Модеста, зауважив Юрко, з того часу не вимовляла більше слів «мертвий», «загинув», «помер», «труп», замінила їх одним — «смерть». «У мене досить своїх смертей»,— саме так і відповіла, коли просив прийти. «Ніколи не думала,— додала потому,— що ви, Юрасю, можете так близько стикатися із смертями, взяти над ними шефство...» — «Смерть, далєбі, не ваше амплуа,— мовила іншим разом.— Ви їй не дасте ради. Візьміть собі помічником Закаблука. Пам'ятаєте? Ця людина вродилась для мерців». — «Того, що з тифозними вошами мав справу?» — здивувався тоді, бо був упевнений, що цього артиста давно вже пристрелили фашисти. «Якось приплентався на мою кафедру — скелет, я аж злякалась, хоч смертей...» — зразу ж змовкла. І тільки згодом: «Візьміть його у своє похоронне бюро. Я вас прошу».

Уранці наступного дня Закаблук уже чекав його на вулиці. Юрко запросив у контору. «Звідки?» — запитав. «З того світу, сидів у тюрмах, потім пройшов Освенцім і Матхаузен». — «Що думаєте робити?» — «Мене спровадила до вас пані доктор Дольна». — «Знаю, я питаю, що ви вмієте робити, крім збирати вошей». — «Я вмію все, що потрібно». — «Помічником моїм будете?» — «Спасибі пані доктору і вам,— буду». Взяв до себе, хоч і без референцій Модести, мабуть, не вигнав би. Хіба можна відмовити такій «смерті»?

«Ігі на тебе, Юрку. Це і ти вже замість слів «мерт-вєць», «труп» кажеш «смерть». Погано з тобою, хлопче. Невиліковний чи закоханий? А про Івана ні слуху ні духу після його... «смерті», все одно не віриш у цю смерть».

Стріпнув головою, пильно глянув на помічника.

— Що трапилось, пане Закаблук?

— Це я хотів би вас запитати, у вас довідатись,— говорив, ніби ковтав яблуко, величезний кадик заходив човником, хвороба, мабуть, прогресувала. І все ж слова пробивалися з уст заокруглені, точні: — Не подобались мені ваші нинішні гості. Одного з них я впізнав. Ще з сорок першого маю його на приміті. Тоді був правою рукою губернатора Ляша, нині — Вехтера.

— Він так мені і представився.

— Невже, не вже ж? — Закаблук підскочив на стільці, і цього разу Недовіз справді почув хрускіт його кісток.— Чого ж вони хотіли, коли це не секрет?

— Ой, не секрет, а біда, велике нещастя на нашу фірму,— Юрко вже внутрішньо зовсім заспокоївся і тепер жалівся, як робив це по десять разів на день при будь-якій нагоді, або й без неї, просто, щоб наголосити, що важко в нинішніх часах бути власником похоронного закладу.— У пляшку німець не влізе, краще б я залишився скупщиком порожніх пляшок. Вони вимагають від мене зробити дві фантастичні труни для двох високих гітлерівців. Подвійні труни, розумієте, правдивий дуб і зверху цинк. І то на завтра на ранок.

— Які труни, для яких гітлерівців? — перепитав Закаблук і потягнувся до Юрка, мало носом не торкнувся його обличчя.

— То ви ще не чули? — Недовіз хижо вибрався з-за столу, припав до дверей, щільно причинив їх, заглянув у сусідню кімнату і тільки тоді шепотом промимрив: — Віце-губернатора Оттона Бауера і його помічника Генріха Шнайдера сьогодні вранці застрілив якийсь німецький офіцер на вулиці Софії, навпроти будинку Франка.— Озирнувся на вікно.— Але ви цього від мене не чули...

— Віце-губернатора?..— обличчя колишнього артиста розпогіднилось, зробилось навіть симпатичним, принагідним, у маленьких оченятах заграли радісні смішки.— Віце-губернатора... Це здорово, це розумію — робота. Ланцюгова реакція — спершу Кубе, потім Кутчера, а тепер Бауера. Я зараз...— кинувся до дверей.

Юрко випередив його, сперся плечима об двері, замкнув їх на ключ.

— Нікуди ви не побіжите сповіщати чи бовкати,— промовив непривітно.— Ще цього мені бракувало! Я тут ламаю собі голову, де взяти дуба і цинку, а мій помічник ноги на плечі — і на яси. Думайте про інтерес. Мені пригрозили смертю. Завтра мушу покласти у конференц-залі губернаторства дві комфортабельні труни. Хоч самому роби собі смерть. Ці bestii не жартують. «Не буде на завтра, як заказуємо, тоді замовляй собі «ein Grabmal mit Inschrift»*.

— Не журіться, шефуню,— Закаблук поплив по паркету. Все швидше і швидше, відтак пустився в танок, викидав свої довгі і худі ноги, пішов голубкою, підстрибнув, виконуючи в повітрі «ножиці». Нарешті, втомлений, захеканий, впав у широчезний фотель Недовоза.

— Ви здуріли, знову здуріли, в квадраті здуріли? — запитав Юрко, тримаючись за серце.

У кімнаті, де все було чорне, пропахле ладаном і свічками, цей дикий танець видався таким неприродним і дивним, що ошелешений Юрко тільки голосно зойкнув і, припавши до дверей, ще раз повернув ключа.

— Вар'ят! З розуму зійшов! Та не дурійте-бо!

— Так, зійшов з розуму.

Закаблук підвівся з фотелю і смирно став перед Недовозом.

— Не беріть мені цього за зле, пане шеф. Так давно чекав такої хвилини. А щодо замовлення, то не побивайтеся, знайдемо для фашистів і цинк, і дуб, щоб тільки більше їх врзало дуба, для всіх труни витешемо. Пускайте мене на свободу. Для добра фірми. Цинк я залагоджу. Сто листів цинку. Знаю одного такого фацета, що ще 39-го зотягнув усю бляхарську майстерню до своєї пивниці, живе недалеко звідси — таки на Бляхарській. «Nomen — omen»**, кажете, вірно, а дубові дошки в нас є.

— Знаю,— Юрко вже й зовсім оговтався і навіть був лихий на себе за свою слабість. Так, усе це була гра, але він тут переборщив in minus***. Юрко вперто поповнював свій незначний запас елеквенції в латинській мові, бо вважав, що ця вічна мова в похоронному закладі звучить таємничо, шанобливо, грізно, саме так, як потрібно... Ні на хвилину не сумнівався, що замовлення губер-

* Надмогильний пам'ятник з написом (нім.).

** Ім'я — зміст (лат.).

*** Тут у розумінні «на гірше»(лат.).

паторства виконає. На крайній випадок у нього на складі, на Личаківській, приховано десять цинкових листів, а про дуб і смішно говорити, справді, дубових дощок у Львові знайдеться для всіх фашистів... Подумав і прикусив язика. Прибіднюватись звук ще від часів торгівлі пляшками, щоб не оголити себе, не викликати підозри, що робить інші, кокосові інтереси з валютою. Але зараз нічого кривитись, ніби кислицю жує. Труни, хрести, всякі девоційні речі — поважна, серйозна, на широку ногу торгівля. Отже, «гори имеем сердца» (церковні вирази також мали свою вагу в теперішньому його становищі).

Злегка надувся, випнув свої сухоребрі груди, дбайливо здмухнув з плечей невидиму порошинку і владно промовив:

— Гаразд, пане Закаблук. Тільки вважайте — не переплатіть за цинкові листи. Я думаю, десятка — за один, не більше, постарайтесь применшити їх вартість, бо хто зараз, у війну, в цю нужду, купує бляху? А ще краще — ведіть того вашого оптовика сюди, до мене. Тільки дивіться не йдіть на Бляхарську через Городецьку або Янівську. При ваших акробатичних талантах, які ви тільки що показали, — це один стрибок, хвилинна справа. Жду вас через квадранс.

Залишившись сам у кімнаті, Юрко подумав, що пора вже якось остаточно назвати свій заклад, щоб назва його зобов'язувала і робітників — а мав їх уже чотирнадцять — і щоб робила відповідне враження на відвідувачів та клієнтів («пан директор в канцелярії», «заходьте прошу до приймальної», «про ціну можете довідатись у бюро начальника», «пан інженер чекає вас у салоні», «з взірцями трун прошу вас познайомитися на захристії»), бр, це вже надто! Фірмі ж слід дати назву гучну, репрезентативну і респектабельну, щоб запам'ятовувалась, вдаряла в мозок, — шкода, що нема Ромка Кардаша, він міг би підібрати відповідні епітети. Де ж, неборак, зараз? Як подався з Богданою після пам'ятної прем'єри у «Веселому Львові», то ні слуху ні духу про них, а тим часом і старий Кардаш десь запропастився, пірнув як камінь у воду... Нема іншої доброї пропозиції щодо назви, скористається з ідеї доктора Феника, хоч слово «П'ємонт» дуже вивертає кишки. Квапитися не слід, а сто марок уже не відбереш. Списуй на conto «пропало», як колись «горілку» інженера Воккульського. І хникати нічого, ще багато буде витрат, але й зиск з неба не спаде. Треба колектив робітників зараз

збільшити, щодня клієнтів маса, вже всі солідніші хочуть, щоб їх ховали від нього, а тепер і німці, та ще й звідки — з самого губернаторства дали замовлення. А мруть же... Війна, голод, убивство. Цікаво, як поведуться бандерівці, коли я ховатиму вбитих ними мельниківців. І що скаже Армія Крайова... Що б не було, а я мушу прийняти кількох майстрів — столярів, бляхара, поповнити караванярів людьми високими, чорними — це для підкреслення трауру, і міцних, щоб коли стануть над могилою, то щоб видно було їх звідусіль і щоб в руках їх шнури з домовиною, — хоч би і стотридцятикілограмового каноніка Куницького, — танцювали.

Кажуть, він поважно хворий... може, доведеться-таки ховати його».

Недовіз знов подумав про вбитих фашистів. Про Бауера він чув, особливо багато робив той для організації дивізії СС «Галичина», мабуть, на цьому конику хотів в'їхати в губернатори, а доїхав...

І чия це рука, цікаво? Чи не вмочив тут пальців братик Івана Микола?.. Ходять чутки, що у нього ціла підпільна ватага...

«Ігі! — Юрко спересердя хотів сплюнути, але згадав, що в нього зараз не шинок з заболоченою, забрудненою долівкою, не сарай з порожніми пляшками, а фешенебельний заклад з навоскованою підлогою, паркетом, і проковтнув слину. — Про яку справу не подумаєш, відразу в голову лізуть кардаші, каштанюки, нагірні, дольні... Модеста — це добре і приємно. А ось від тієї братії треба відмежуватися, і чим швидше, тим краще. Ти власник великого проспекте, до тебе звертаються і з УЦК, і з губернаторства, ти запанібрата з найбільшою таємницею життя — смертю. І все ж таки — ті івани, миколи, романи — хто вони? Боже, вони також по-своєму грають зі смертю. Ні, нізачо не відділитися тобі від друзів. Зв'язані ви однією мотузкою. Мусите жити в одному світі. Та й сумління не дозволяє. Змалку разом, спільно. Як одна сім'я. Така вже доля. Треба їй підкорятись. І, може, в нагороду вона подарує вічну мрію — Модесту».

Різкий телефонний дзвінок вириває Юрка з мареньдумок, він здригнувся весь, але відразу оволодів собою і взяв трубку.

— Так... Записую: ріст метр вісімдесят і метр сімдесят чотири... Так... Все буде готове на дев'яту годину ранку... Звичайно, караваном... найкращим, це розуміється само собою... Біля каплички на Пекарській, добре...

Прошу прийняти ще раз мої найглибші кондоленції...
Кланяюсь. Низько кланяюсь...

Мало що не вклонився трубці телефону, стримався в останню мить. І плюнув-таки — на паркет.

— Щоб тебе, сатана,— вилаявся грубо.

«Треба ж нарешті усвідомити собі, хто я є? Нуль, ніщо, порошинка? Чи власник, господар, пан, буржуй, капіталіст, влада? Ми — П'ємонт, як любить висловлюватись доктор Феник, П'ємонт... Цей «П'ємонт» коштував мене сотню марок».

Він бере трубку, набирає номер і кричить:

— Ще сьогодні зробить вивіску. Таку, як я говорив вам, на весь фасад. І великими красивими літерами, щоб з десятої вулиці читалося — «Похоронне бюро «П'ємонт». У кутку зліва хрест, труна, влітає дух святий... Куди, питаєте, влітає? Ви художник чи ремісник? У небо, звичайно, увись... Справа золотими літерами «Власник Юрій Недовіз». Українською і німецькою мовами... Питаєте, як по-німецьки власник? Ви де живете, за чією спиною? Інгабер. Ін-га-бер. Зрозуміли врешті?.. І щоб усе — перший клас. А зараз перекажіть усім майстрам, хай ідуть до мене в бюро, на коротку конференцію. Всі, всі, хто тільки є.

Поклав трубку, потер задоволено руки.

«Мабуть, починаю сідати я у свої сани».

Легко відхилились двері — і в щілині знову з'явилась голова Закаблука.

— Можна?

— Та заходіть, пане Андрію, від сьогодні ви — заступник директора похоронного бюро «П'ємонт». Звучить?

Закаблук просунувся у кімнату, став посередині.

— Звучить то звучить, пане шеф. А ось не знаю, як для вас зазвучить моя новина. Тільки що до вашої оселі на Личаківській два чорних наче цигани парубки привезли на фірі пана Івана Каштанюка. Побитого, без свідомості.

Юрко ледве втримався на ногах. Руками оперся на стіл.

«Ще цього мені бракувало і саме в таку хвилину». Зібрався з думками, спитав різко:

— Там, гадаю, хтось ним уже заопікувався?

— Івась Нетудихата. Він і розповів мені новину. А я зателефонував доктору Дольній в медінститут і зараз же до вас. На одній нозі. Квадранс не минув ще?

— Ви б краще мовчали,— люто бовкнув Недовіз, подумавши, що його підвладний не мусив би так відразу телефонувати Модесті. Надто вже він втручається у справи. Але втихомирився і сказав зовсім супротивне:— Дякую вам, закінчу конференцію з колективом своїм і поїду сам.

«Котрий раз я вже приймаю Івана при смерті, котрий раз звалюється на мою голову! Це до добра не доведе».

Глянув уважно на Закаблука, попросив його передати секретарці, щоб через годину подали сюди бричку.

Знову постукали у двері. До «конференц-залу» почали входити майстри, столяри, теслі, караваняри. Чоловік дванадцять, бракувало Івася і ще одного фірмана, які також були зараховані в штат працівників, але перебували на личаківській базі (так Юрко перейменував свою давню оселю — шопу з порожніми пляшками).

Робітники стали мовчки під стінами, чекаючи, коли шеф попросить їх сісти. Ввійшла секретарка Люся, якомсь дивно посміхаючись, наблизилась до стола і довірено шепнула Недовозу:

— Там, у приймальні, вас чекає якась молода панянка.

«Певне, Модеста таки прибігла»,— майнуло в думках, потепліло на серці, і він майже накричав на секретарку:

— Чому не просили відразу зайти?

Поспіхом кинувся до дверей.

Жахнувся. Завмер. На порозі стояла одягнена в жєбрачі лахи дівчина. Ледве впізнав — Богдана Нагірна.

Розділ третій

«Люблю робити, що хочу, коли хочу, можу нічого не робити, готовий діяти безглуздо. Але робити безрезультатно, переливати з пустого в порожнє — це не по моїй лінії». Так любив варнякати Іван Каштанюк ще в Коломиї, коли вчився в гімназії, і цю свою давню приповідку згадав, коли знову опинився в рідних місцях.

«Не наздожену я Ковпакових хлопців,— подумав з досадою.— І хоч це мені честі не робить, проте краще справу припинити, ніж не довести її до кінця».

Таке рішення прийняв у Печеніжині і зупинився. Випив і з'їв усе, що знайшов ще в наплічнику, зарився в перший-стрічний стіжок сіна і заснув на дві доби.

Не дали виспатися. Чи хтось побачив його і доніс, чи сама поліція в Печеніжині проявляла аж таку пильність і обшукувала стіжок за стійком, в усякому разі, його ударом ноги розбудили два молокососи в мазепинках з тризубом і наказали йти поперед них. Іван ще не цілком розрухався, спав на ходу, або на корені, як сам визначив, у нього не було ні сили, ні охоти сперечатися чи битися з озброєними дітлаками. Тож ішов смирно, забувши навіть, що його ведуть як злодія якогось чи розбишаку. Тільки в поліції, що містилась у тому самому будинку, де ця установа була й до 1939 року, подумав мимоволі: «Влада змінюється, а будинки й далі служать тим самим цілям...» Він загострив свою увагу й увійшов до поліцейської буцигарні міцний і свіжий, навіть заго-нистий, і відразу поскаржився черговому на паршиві порядки, зажадав зустрічі з комендантом.

Черговий, не зрушивши із стільця, скоса зиркнув через плече на затриманого, виплюнув недокурок, подавив його ногою, витягнув з-за вуха уламок олівця і при-мирливо пробурмотів:

— Вперед, панедзею, затомбулюємо, хто, що і як, і, може, самі розберемось, панедзею, не всяким лайном затруднювати пана коменданта, в них, панедзею, полі-тичної роботи вистачає.— І аж тепер обернувся, витріщив пульки на Каштанюка, гаркнув: — Большевик?

Іван вилаявся і, недбало підійшовши до столика чер-гового, сів перед ним на лаву.

— Я прошу вас викликати коменданта, з вами гово-рити не думаю.

Черговий зіщулився, йому ніколи ще не доводилось чути таких заяв, почухався в потилицю і замуликав щось під носом.

— Зброя є? — процідив раптом крізь зуби, видно, вже оволодів собою, зневажливо і люто дивився на Каш-танюка.

Іван відповів не відразу, він подивився у вікно, остан-ні промені сонця ще боролися з яскравим світлом вели-кої газової лампи під фіолетовим абажуром.

— Лише дурень ходить нині без зброї! — посміхнувся Каштанюк до тих останніх променів.

Черговий раз, другий широко видихнув і набрав по-вітря в груди, він, мабуть, розжовував слова, сказані затриманим, бо спитав холодно:

— Здав вістовим? — підвівся, підійшов до лави.

— Лише дурень здає зброю,— в Каштанюка поволі наростала лють.

— Хлопці, руки! — гаркнув черговий і кинувся на Івана.

Каштанюк встиг схопитись з лавки, відскочити в куток і, з усієї сили крутнувшись, скинув з себе двох поліцаїв, що схопили за руки, а чергового, який намагався придушити його до стіни, вдарив міцно у живіт.

— Беріть за писок, давіть! — хапаючись за живіт, кричав черговий. Один з поліцаїв допався до Івана, схопив за карк, затиснув нельсоном шию так, що Іван аж подався назад. Щоправда, рівноваги не втратив, зібрав нові сили і ще раз крутнувся, вивільнив голову, але в той же час одержав сильний удар нижче пояса, всі четверо повалились на підлогу. З сусідньої кімнати вибігло ще кілька поліцаїв і кинулось допомагати колегам. Били і в'язали Каштанюка. Іван тільки скреготав зубами, кілька разів ударив когось головою. Нарешті, коли зв'язали йому руки і ноги, а рот заткали ганчіркою, здався.

Потягнули його за руки, вниз головою, в підвал. Ще був притомний і встигав піднімати її, щоб не пошкодив, коли скочувався по бетонних східцях, але ребрам, чув, дісталось гаразд. Уже в підвалі його обшукали. Черговий витягнув чорного нагана, оглянув, прицмокнув задоволено і, щось собі поміркувавши, двічі міцно копнув зв'язаного у нирки.

— Мой, не видіти тобі цієї пукавки. Мені знадобиться. Щоб тільки Дмитро не реквізував, шкода мені буде. Може, вдасться якось сховати,— думав черговий уголос, любуючись наганом. Ще раз копнув Каштанюка, цього разу у зв'язаний лікоть.

— Диви, Софроне,— один з поліцаїв штурхнув чергового і відвів його вбік.— Аусвайс німецький, з Відня. Аби нам не було гірше.

Черговий перегорнув документ, голос його прозвучав непевно:

— Рейхс дойч, а народився в Коломиї.— І вже впевненіше: — Очевидно, фальшивий...

До них підійшов третій, щось тихо зашептав. Іван по їх жестах зрозумів, що той радить прикінчити його.

— Доб'єм і фертік,— сказав молоденький поліцай уже голосніше.— Мертвий мовчатиме. Скажемо, що кинувся на нас, коли несли службу, вихопив наган...

Настала тиша. Поліцаї дивились на Івана згори,

спльовуючи в кут. Міркували, мабуть, чого він вартий і як краще для них його позбутися.

— Пішли нагору! — вирішив черговий.— Там і обмізкуємо ситуацію. Треба скласти протокол. Хай підпише. А потім що тра', те й зробимо. Ніч довга, ніч темна не видасть.

— А що буде, коли Майданський з'явиться? Ще не було такої ночі, щоб не навідався. Вивітриться самогон, зразу прилізе.

— Ходімо!

Цокіт кованих підошов швидко стих. Струмись світла впав у підвал, на ноги в'язня. Прізвище «Майданський» насторожило Івана, прогнало біль. А коли згадав, що поліцай раніше вимовив ім'я «Дмитро», подумав, що йдеться про одну і ту ж особу — про коменданта поліції. Ні, Іване, не підеш ти чортові на закуску, коли воно так.

Дмитра Майданського він знав добре. Вчилися разом у гімназії. Власне, «разом» — не те слово. З ким тільки не вчився Дмитро в одному класі. Коли Іван поступив до першого, Майданський був уже в третьому. Догнав його у шостому і залишив у сьомому. Дмитро майже кожний клас повторював, а окремі й двічі. Як Каштанюк здавав матуру, той тільки кінчав сьомий. Не знає навіть, чи встиг він до 39-го року скласти іспит зрілості. Але хлопець був рвучкий. Насамперед до бійки. До биття шибок професорам. До дівчат з «Рідної школи», до спорту, особливо до футболу. І до підпільної роботи в УВО і ОУН. Разом навіть якомсь завдання виконували. Ага, їздили за літературою в Жаб'є, яку перекинули з Чехословаччини. Було це в 33-му, здається. По дорозі до них приклеївся хвіст, мабуть, якийсь панок-провокактор. Спали разом в Ясенові. Коли шпик заснув, Дмитро од чуба до потилиці вистриг йому доріжку... Забрав штани, сорочку, туплі, і вони відразу — ноги на плечі. На другий день вже опинились у Коломії. Довідалися пізніше, що голого шпіцля на фірманці, під сіном, привезли в місто. Здибав він потім Дмитра, запросив до «Гамбрінусу», напоїв, нагодував, ще й казав поклястися, що нікому не розкаже про цей інцидент. Отже, коли Майданський тут комендантом, лихо і на цей раз його обійде.

«Та не час на спогади, коли ти в біді, чоловіче. Спочатку наберись сил. А для цього найкраще заснути. Спи, спи, незважаючи на біль. Добре тобі дали. І по заслугі. Хіба ти забув уже першу зустріч з «рідною» поліцією в Коломії в липні 41-го? Гадав, що на тебе управи нема.

А чи не сам ти виховував колись таких молодчиків? Бий і дихати не давай! Чи не таку настанову давав ти молодшим. Збирай, що посіяв. Ще й гордись, дурню».

Коли заснув, йому,— чи не вперше в житті, бо мав дуже міцні нерви,— приснилася Модеста і маленька. Вони стояли над ним у головах (він спав на тапчані в кімнаті, і було це у Львові). Модеста прикладала до його чола мокрий рушник. Тараска дмухала на нього, аж змучилася. Задихалася вся, а Іванові було від цього подуву прохолодно і легко. Він підвівся з тапчана, помчав якимось зарінком, розкинув руки і скочив у бурхливі хвилі Пруту, в самісінький вир, що навпроти батьківської хати. Чув, як йде в глибину ріки на дно, сильно відбивався ногами від підводної скелі і, широко розпростерши руки, плив. Уже вибрався в запашний гай, піднявся над квітами і зелями, підлетів до отчого дому, і рука його торкнулась тоненьких шнурочків, що звисали від малинових дзвоників, підвішаних на подвір'ї на довгому дроті. Він ніжно перебирав ті шнурочки, ніби струни арфи, і вже гомонять в його вухах і у всій далині могутня і дивна мелодія краси літньої ночі, акорди литих Каштанюкових дзвонів і, здається, кращої пісні, музики не чув він ніколи, вона відбивається луною від Воскресінецької гори, але луна ця чомусь фальшивить, грубіє, переходить у лайку і крик.

Марення раптом зникає, і Іван уже чує грізний знайомиий голос:

— Ідіоти! Чому не замельдували одразу, не покликали мене? Хто з вас додумався мого доброго друга так привітати? Мабуть, до мене в гості спішив. Не говорив нічого?.. Зате я з вами потім поговорю, бугаї негачковані.

Каштанюк чує тупіт чобіт на східцях. Чоловік п'ять поліцаїв спішно розв'язують його, піднімають. Відштовхує руками всіх і сам, хоч болить усе тіло, стає на ноги, випростовується. Майданський якусь мить дивиться на нього, кидається в обійми.

— Іване, пробач тим свиням!

— Дурниця!

— Ти, бачу, не змінився! — він плеще Каштанюка по плечу, і кожний дотик — наче сотні голок у тіло.— Звідки принесло? Чому не повідомив раніше? — і вже до поліцаїв: — Гебайте всі до чортової мамі! Черговий на гауптвахту! П'ять діб на хліб і воду! Всі відібрані речі — мені в кабінет, бігом!

Взяв Івана під руку. Каштанюк вивільнився з болісних обіймів і, зіцівши зуби, перемагаючи біль, випростався і пішов стройовим кроком до канцелярії. Налякані поліцаї виструнчилися, взяли під козирок.

— Слава Україні! — гукнули.

«Як відповісти,— міркує Іван,— щоб знову не вскочити в халепу. Колись Дмитро за Бандеру дав би собі руку відтяти, але тоді ще не було розколу в організації».

— Вождєві слава! — гукає Майданський і тягне вгору руку. Тільки зараз Каштанюк зауважує, що той абсолютно п'яний.

Заходять до кабінету. Дмитро виймає з шафи кілька пляшок, дві склянки, наливає, тисне на кнопку в столі — і у прочинених дверях виростає розпатлана голова хорунжого, якого раніше Іван не бачив.

— Поясок вудженини і хліба буханку, зараз. А потім скачи до Василяни, але одна нога тут, а друга там, і розпорядися: яєшні дві ринки, миску квашених огірків і капусти. А на снідання — печена качка, яблуками начинена. І про новий бутель первака від бджільника не забудь. А повертатимешся — на плебанію вступи, це нічого, що ніч, егомостя з-під перин витягни, хай чимчикує скоріш сюди. Скажи: файна несподіванка для нього. Ну, біжи, щоб на одній нозі, гефайсте ти покручений.

Ледве встиг зачинити двері, як з'являється інший молоденький поліцай з пахучим задимленим окороком і оберемком паляниць.

— П'єм за Степана? — спитав комендант, коли залишилися удвох. Підніс високо склянку, дивиться через скло на Івана.

— А за кого ж іншого може бути перший тост? — Каштанюк входить в гру, бере склянку.

— Свого брата паршивці побили. Я вже їм добре ребра поражую. А ти, друже, вибачай.

— Та нема за що. Кинь це.

— Тоді взяли, по єдиній, як господь бог на небі, а провідник на землі сушій. Слава Бандері!

— І його муровим хлопцям печеніжинським слава!

Цокнулись, випили, виплеснули краплі з денця, поставили склянки на стіл. Майданський відкупорив нову пляшку і знову налив по вінця.

— По першій не закусуємо? — спитав демонстративно.

— Я не звик.

— Тоді вип'ємо по другій, яко дві України в нас є —

західна і велика, Наддніпрянська,— і нам доведеться злучити їх в одну, щоб була, як кулак, моцна. І всіх воріженьків наших перемогла.

— Дай боже здоров'я корові!

Випили стоячи. Комендант голосно кркнув, відвернувся, затулив долонею рота, але було вже пізно: струмись оковитої, наче з пожежного вужа, пирскнув з нього на стіну. Сплюнув решту в хустинку, витер нею обличчя.

— Перепрошую, друже, — заїкнувся. — Увесь день і всю ніч п'ю. Вже й душа не приймає. Може, й закусити пора.

— Як бог велить.

Рвали свинину на шматки, запихали в рот, жували і ковтали. А потім ще пили.

— По третій, бо господь любить трійцю...

— По четвертій, бо чотири кути в хаті, і чотири, як вчив нас Ванько-Четвертий, сторони світу...

Хтось тихо постукав у двері, увійшов піп — у довгій реверенді, в капцях, чуприна розчухрана.

— Та невже це один з наших лужових? — Іван-пильно придивився до гостя.

— Салам алейкум, Іване! — священник підійшов до Каштанюка. — Кого аз созерцаю? Іоана, блудного сина, — розмашисто перехрестив колишнього колегу. — Благословен бог! — зафальшивив розкотистим басом.

— Може, ще скажеш руку тобі поцілувати або перстень, хоч, бачу, не доробився ще до нього, — Іван міцно потиснув руку панотцю. — Котрий ти лужовий: Кирило, Ісаак, Матвій, Іоан чи Боніфаций? Вас було колись братів семеро, і всі на один копил, тоді важко було пізнати.

— Бери вище — одинадцятро нас було, і, дякувати богові та його наміснику в Стаїславі, єпископу Хомишину, всі божий сан прийняли. Матвій — середущий, п'ять братів-богоугодників у мене справа і п'ять зліва. І всі як один целебси. І всі на Коломийщині. Як зберемося разом на храм божий, то можна синод скликати. Вечерю господню подавати. Бракує тільки дванадцятого — Іуди — серед нас. А можна також, — подивився скоса на Майданського, — революцію робити.

— Ти мені лише без революцій! — комендант погрозив пальцем. — І без вас, дармоїдів, роботи маю по дзюрки в носі. Краще випий первачку.

— Це діло богові угодне, — піп перехилив склянку і поставив її догори денцем. — Всякому да випивающому дай бог многая літа, — пальцями заліз у м'ясо, відколу-

пав шматок, довго та апетитно жував. Рукавом реверенди витер уста і вступив у Івана очі, зіщулені, уважні, бистрі, мов у хижої птиці.

— Де це ти, Каштанюче, пропадав стільки? Від матури тебе не видів.

— Світ широкий.

— Як для кого. Для лужових на Жаб'єму, з одного боку, і на Станіславі, з другого, він замкнувся. Не повіриш, але я ще у Львові ні разу не був-ем.

— Зате тут династію завели. Мабуть, усе духовне життя у ваших руках? І всі молодичі, вдови та дівки.

— Не сміши людей. Не так уже до нас і горнутья, а за більшовиків, то п'ятеро наших вигнали з сіл як лєцтих *. Наче ведмедів з барлогу. Мало що з торбами не пішли. Та слава всевишньому, дочекались-сьомя Гітлера-побідоносця, то й зараз трохи відбиваєм своє. Але знову шпарки попід шкіру лізуть,— кажуть, більшовики вже підходять до Збруча. Ледве ковпаківської інвазії позбулися, і знову сатана лізе. Нема на них стриму, ні ув'язки. І куди це наш добрий Ісус дивиться? Скажи, Іване, що буде і куди втікати? Ти по світах ходив, розуму набрався. Порадь, брате.

Згадка про партизанів насторожила Каштанюка, треба уважніше прислухатися до пияцької розмови, спрямовувати її в потрібне русло. Ану ж довідається щось корисне, значуще.

— Небагато я знаю, Матвію,— відповів ухильно.— То у Відні сидів, то у Львові крутився.

— Посаду високу маєш? — Лужовий повернув язиком у роті, одкопирив нижню губу: — Провідник, голова, предсідник, уповноважений чи ще вище б'рати?

— Спитай Дмитра, які нам високі посади німці дають. Ще трохи вгору голову і до петлі дотягнешся.

— Іван каже рехт,— комендант розстебнув пасок на животі, простягнув ноги, відпочивав.— Ти, Матвію, відслужиш у церкві, помахаш кадилом, сяке-такє казання скажеш, щоб селяни контингент здавали до мірки, форшпан робили, у балдінст дітей посилали, ще підкажеш, кого в Німеччину взяти, і ти добрий і для крейслейтера, і для гестапо. А ми з Іваном високу політику робимо. Національну політику, основи самостійності нашої і війська українського закладаємо, то нас по голівці не глядять. Ще й киринять, коли що не так. Зловились-мо

* Останніх (нім.).

в горах та негрях чотирьох від Ковпака, хотів-ем над ними суд показовий гут, у Печеніжині або в Рунгурах (там ще багато комуністів ховається), вчинити,— а коломийський староста, думаєш, дозволив? Усіх, казав, до єдиного в Коломию, в тюрму передати. І якби-м одного не пристрілив по дорозі,— ніби за те, що втікати пустився, то би-м жодної сатисфакції не мав, що мусив колись, в 39-му, наківати п'ятами, а потім, як гицель якийсь, ще до приходу німців, три тижні з хлопцями тулитись до скель, нидіти у вертепах. А всю нашу роботу і зиск німець узяв, задурно взяв. Ім медалі дали, а нам фігу з маком показали.

— А я й не знав,— Каштанюк вирішив спрямувати розмову в потрібному для нього руслі, бо п'яні, як ті баби на відпусті, розтарахкотілись, буцім тут йшла війна. Газети нічого не повідомляли, хіба тільки те, що юнацькі табори в Карпатах відкликані, що поїзди на Коломию через Стрий не йдуть, та й усе.

— Війна та ще й яка! Німці геть усі повтікали, весь тягар на наші плечі звалили. Ух, і жарко було. Всі ковпаківці вишколені, кожний, як сокіл, це треба визнати, ще й сучі сини — комуністи, а ті, що ще за Польщі бунт піднімали, та приховані активісти зібралися в кулак і помагали партизанам. Але коли ті відступили, ми добре своїх потермосили, як мокру курку.

— Багато схопили?

— Та більше наших більшовичків, ніж ковпаківців. Ті бились, нічого не скажеш, як леопарди, як один — муштровані, в полон такого не візьмеш, стережись, щоб сам не віддав богові душу. Щось їх десять в коломийській тюрмі сидить. А рідненьких більшовичків удвоє більше. Казали мені в СД, що далі повезуть їх, у Львів, а може, в Краків або і в самий Берлін.

— Божа кара...— прогугнявив целєбс, поклав голову на стіл і захропів.

— Може, й тобі відпочити треба? — запропонував Майданський Іванові.— Ніч ти не дуже приємну мав.

— Я не проти трохи здрімнути,— Іван намагався говорити лексиконом інтелігентів-вискочок.— Твої парубки гаразд лупцюють!

— Ге! Моя школа! — Дмитро аж засіяв від похвали.— А що всипали не тому, кому тра', то ще раз перепрошую. Я з них четверту шкуру здеру. Бо порядок мусить бути. Хто тут комендант, до чорта лисого! Анархію, як зуб, виб'ю. То що? Ще по одному, по єдиному, щоб

спалось нам, як дітям коло цицьки. А завтра вранці поїдемо в Коломию. Я в четвер завжди в крейскомендатуру їжджу.

Думка про арештованих ковпаківців не давала Каштанюкові заснути. Не вдалося йому із з'єднанням зустрітись, то хоч, може, схоплених бійців звільнить. Тільки як це зробити? Вихід один — напасти вночі на коломиїську тюрму. Знав її ще до 39-го. Сидів, хоч і недовго. Тюрма досить далеко від центру — коли міряти містечковими віддалями, на тихій, Крашевського, вулиці, яка виходить на поля і на став Розенрауха. Мабуть, і стережуть її, як і колись, звичайні тюремні стражники. Зрештою, це в Коломії уточнить. Але де взяти трьох-чотирьох сміливих хлопців? Підмовити Майданського, щоб відбив своїх бранців? Ні, на це той не піде, хоч його гонор і сатисфакцію маслом помасти. Хіба з допомогою радянського підпілля? Воно, напевне, існує. Коломия завжди ж була сильним комуністичним осередком, але як з ним зв'яжешся? А справа нагла, як говорить Тит Люстерко, термінова. Вернутись до Львова, доповісти Миколі і з його підпільниками повернутись і виконати завдання. Ні, в нинішніх умовах це затяжно і ризиковано. За цей час ковпаківці можуть опинитись на тому світі. Треба діяти негайно, тут. Інакше ти, Іване, фунта клоччя не вартий і нічого тобі з порожніми руками до Львова, до друзів повертатися. Поший собі торбину та йди на жєбри. Або в целебси, наче лужові, висвятись...

«Ковпаківців визволю або сам загину», — на цьому і заснув в тихій, заслоненій важкими шторами кімнаті.

— Я зранку не похмеляюсь, — промовив Дмитро, коли Іван проснувся, а руки його тряслися, ніби всю ніч курей ловив. — Ти як хочеш.

— Один недурний сказав, що хто зранку клин клином вибиває, хай відразу на панахиду за душу свою дає лужовим. — Про себе подумав: «Боягуз. Коломиїського коменданта злякався, негідник».

— Вцілив ти, як баба з лука. У самий корінь. Ти видів, який наш Матвій йолоп? Дурнем вродився — ідіотом помре. І всі вони такі, лужові. Даю руку відтяти, що він зараз церковне вино цідить з своєю господинею. До жінок він мудрець. Узяв собі таку бабку, що мимоволі позаздриш... Ех, якби ти знав, як мені, інтелігентові, — це нічого, що я матури не здав, але восьму клясу таки закінчив, — з цими всіма недоробленими недоум-

ками важко будувати самостійну Україну. Я б давно перебрався кудись вище, хоч би в Коломию, але провід не пускає. Бо скажу тобі під секретом, що я районний провідник, у мене разом з моїми штурпаками з комендатури близько ста автоматів. Коли німець дасть драпака, ми тут захопимо владу і більшовиків на поріг у Карпати не пустимо. А ти, певне, з новими повноваженнями приїхав? — Майданський мило усміхався, знову пробував обняти Івана. — Не будь такий скритний, говори як братові. Які між нами можуть бути секрети? За одну Україну воюємо...

— Ти, Дмитре, наче у воду дивишся, — Каштанюк вирішив ошелешити Майданського високою матерією. — Не хотів я тобі казати, бо знаєш сам, що за довгий язик уже не одного на той світ переправив. Я ж буваю затятий як звір і лихий. Це у проводі цінують. «Наша влада мусить бути страшною» — пам'ятаєш такий циркуляр-вказівку Степана Бандери? Але тобі, як другові і борцю, можу сказати, бо на кого обіприся, як не на своїх, випробуваних. Тому і до Печеніжина зразу приїхав, поминувши Коломию. Маю наказ з центру. Великі дні надходять. Тут, на Коломийщині, створимо першу українську дивізію. Незабаром приїде військовий представник крайового проводу, а я поки що підготую ґрунт — ідеологічний, пропагандистський...

— Пам'ятаю, ти завжди добре вмів виступати, заходив збоку, ніби з-під ребер, а бив по голові, наче обухом...

— Отож! Ти мене з надрайонним зв'язи, щоб даремно днів не гаяти. Зрештою, ні, — Іван зрозумів, що забрів задалеко в своїй грі. Так можна і погоріти. — Ні, дякую, мені все-таки краще піти по вказаному зв'язку. Справа надто серйозна... Ах, я й забув тобі сказати, що про тебе в проводі говорять. Замакітрив ти мені горілкою голову. Чудової думки. Якби в нас, звірявся мені недавно Лебідь, хоч десять таких розумних і сміливих, як Майданський та Серіжок...

— Серіжка вже бахнули комуністи в Жаб'ю...

— Знаю, але Лебідь ще до вбивства говорив...

— Ну-ну, як він тобі говорив? Передавай точно.

— Хіба не знаєш мене?..

— Знаю, ти міг усю лекцію Штрауса переповісти слово в слово.

Іван поплив на хвилях фантазії. Мав ясно визначену мету — різними рожевими вигадками задурманити

Дмитра, вивідати, що він знає про ковпаківців, а потім здійснити свій задум. Розумів добре, в яку авантюру лізе, але саме нова небезпека, ризик манили, і вже ніяка сила не могла його зупинити. Львів далеко, подумав, коли мимоволі згадав про підпільну дисципліну. Зрештою, він виконує завдання: будь-що зв'язатися з партизанами. Не його вина, що ті, з ким він може зустрітися, у фашистській тюрмі. Визволити їх — він так зрозумів свій обов'язок. Вдасться — переможців не судять.

— Отже, слухай уважно. Лебідь так сказав: «Це ті, майбутні керівники дивізії, на яких я маю всю надію. Мені треба обов'язково з ними зустрітися». Зараз же, коли Серіжка вже немає серед живих, держи себе. Ти один на приміті у Лебеда.

Слова ці втішили, порадували коменданта поліції. Він аж оглянувся на себе, виструнчився. Поплескав Івана по плечу.

— Дякую за добру вістку. Я знав, що ще знадоблюся ОУН...

— Радий за тебе. До речі, а що зараз робить Штраус? Хотів би його бачити.

— Збільшовичився, старий дурень. Подумай тільки, в Коломиї на ринку вітав ковпаківців, то й зараз взяло його гестапо за шкірку, сидить.

— Диви-диви, ніколи я не сподівався, — звістка про арешт улюбленого професора занепокоїла Івана. «Ще один привід для того, щоб на в'язницю зробити напад».

— І не тільки Штрауса посадили в цюпу, — тягнув солодкувато Майданський, — а ще кількох наших бельферів: і Череватого, і Паршивця, і Лунатика, чимало адвокатів, інженерів, одного лікаря. Думали, що вже більшовики перемогли. І попалися в клітку. Хай не лізуть не в свої сани. Для політичних справ є ми, оунівці.

— Правду кажеш, але старих блазнів трохи шкода...

— Вони мене не жаліли, коли в тій самій кляси залишали...

Розділ четвертий

У Коломиї Іван нікого із своїх колишніх друзів не зустрів. Здивувався: у маленькому Печеніжині аж двоє, а у «великому місті» — жодного. Але бачив у цьому і певну закономірність: Коломия завжди славилась тим, що постачала Західну Україну кадрами — в літературу

і мистецтво, в науку і освіту, в політику обох відрізків — лівого і правого, комуністичного і фашистського. Знаходились такі загумінкові патріоти міста, що ладні були проголосити її та Покуття — найбільш, найзгорьованішу частку краю — П'ємонтом всієї України.

«Тут що не людина — то творець, що не річ — то витвір мистецтва», — такими високими категоріями оцінив покутян один іноземний подорожній, і дехто повірив у це, зокрема доморошена інтелігенція, яка сліпо сприймала будь-яку чужу думку, тим більше похвальну, горнулася до іноземщини, бо не перестала бути рабом багатьох окупантів, і, загубивши на шляху свого політичного формування вольнодумні традиції опришківства та бунтарства, ставала вірнопідданою австро-угорських цісарів, гонористих пілсудчиків, отим «тяглом у поїздах... бистроїздних», як з болем писав Франко.

У гімназії Каштанюк думав, що прогрес — тільки нове, невідоме, заманливе. Життя навчило його, що це не так. Прогрес насамперед — краще, досконаліше. Амбіція — ніби остання станція для тих, кому в житті не поталанило. Скільки наносної, нездорової амбіції є в Майданського, який щиро вірить, що йому і таким, як він, належить вершити політичні питання нації. Добре кажуть, що дурість має безсумнівну перевагу над мудрістю — вона безмежна. «Мій девіз — уміти заховати здоровий глузд, коли я цього хочу, і вміти його втратити, що я часто роблю з великим задоволенням». «Здоровий глузд, — якось недавно сказала йому Модеста, коли знову наробив дурниць, які ніяк не вкладалися в прокрустове ложе їхнього сімейного життя, взаємовідносин, простої порядності, — це вміння відчувати інстинктивно, що добре, а що погане, що дозволяється робити і чого тобі не вільно ні за яку ціну». Модесті легко так розумувати. У неї здоровий глузд кінчається там, де в нього, може, тільки починається. Коли цей інстинкт розвинений у людини понад середню міру, вона здатна вершити справи високої категорії. У кого його у великій надвишці — це вже геній. Мабуть, покутя нам здорового глузду не купувати, звідси і їх геніальність... Це правило підтверджують винятки: майданські і лужові...

Згадав також Іван, як, прийнявши колись на віру націоналістичні ідейки і побачивши навкруг жахливі картини повсякденного хруньства, рабслужіння, підлоти, поставив собі за мету переродити галичан. Вірячи в свою силу і покликання, він вирішив знову вселити

у верховинців дух опришківства. Саме тоді верхами і долами йшла слава про останнього з довбушівців — Чайковського. Довго ходив по горах і селах, розпитував старих газд і врешті зустрівся з ним. Пробалакали всю ніч у колибі під Попом-Іваном. «Новий» Довбуш нібито уважно слухав, хоч увесь час неспокійно лупав очима (Каштанюк прийняв це за прояв пильності). Чайковський відбувався загальними словами, не висловлював своєї думки, твердив тільки одне: «Воно-то й правда, але й не так». Та найглибше розчарування чекало Каштанюка вранці. Чайковський зник, а разом з ним і його, Іванів, светр. Це вилікувало Каштанюка раз і назавжди від хвороби віку — просвітянства та ідеалізації. Схилявся щораз більше до цинізму. Опанував його досконало. Двадцятирічний цинік полюбляв глаголити: «Не знаю, що дає мені більше задоволення — коли роблю те, чого не хочу, чи коли не роблю того, що, здається, хочу».

Зараз Іван знов стояв перед дилемою, хоч, добре зміркувавши, він дійшов висновку, що взагалі за нинішніх умов жодної дилеми бути не може. Але Іван не любив довго мізкувати.

Він має визволити з тюрми ковпаківців і при нагоді звільнити своїх колишніх професорів. І він це зробить або загине.

«Коли сплю, для мене завжди є ніч, а коли щось насправду хочу зробити — зроблю».

Блукав по Коломиї, радий, що відв'язався од Майданського. Звичайно, якогось «надрайонного» не шукав, бо не настільки дурний...

Забрів у студентський парк, щоб посидіти на самоті, вирішити, що робити далі, до кого вдатися за підмогою. Почав згадувати прізвища своїх давніх коломийських знайомих за улюбленим методом, який сам назвав колись «клавішним». Повторював підряд літери алфавіту, і з пам'яті вижолоблювались прізвища: «А» — Атаманюк, Атаманчук, Атарчук, Антонеску, Антоненко, Антонич... Дійшов до «Ж» — Жеребецький, Жебрак... Раптом в мозку ніби засвітилась електрична лампочка: Жураківський. Власне, не він, а вона, Жураківська Леся, його короткочасна передматурна любов. Її батько служив стражником у тюрмі.

«Це вже — початок. Перше кільце ланцюга, по якому можна пробиратися до мети. Хоч би довелося на животі повзти — добереться».

Вдоволений, нараз відчув, що голодний. Напився води з джерельця, що настирливо кликало його давно знайомим журчанням, і пішов униз, до Пруту. Наліво простягалась бита стежка, що вертілась між озерцями, заплавами, луговими насипами до руїн млина, направо виднілась ще де-не-де заросла тепер бур'яном і анемічними лозами його доріжка, нею тисячу разів ішов з дому і додому. Зараз туди нічого було спішити — ще в липні 41-го року, коли вперше відвідав після довгої розлуки рідне місто, дізнався про жахливу трагедію цього закутка над Прутом. Румунські війська, заволодівши Воскресинецькою горою, яку радянські частини залишили, обстріляли звідти Коломию, спалили Надпруття. Усі будинки на його вулиці згоріли, і мати згоріла, рятуючи домашнє майно, всі брати розлетілись по світу, а батько помер разом з фабричкою дзвонів, коли вже ні його продукція, ні він сам через старість та ревматизм рук нікому не були потрібні. Все-таки Іван мить стояв на роздоріжжі — щось його тримало тут. А кроків за двадцять направо, під сплетінням корявих дерев, що чудом висли на підмуленому водою шматку землі, починалась вулиця Лозова, і на цій вулиці, короткій і сліпій, другими скраю жили Жураківські. У пам'яті постали вже гостроконечний дах під червоною черепицею, і молодий садок, і колодязь під журавлем, і донька господарів цього тихого пристанища — Леся, його колишнє гаряче кохання і його перша зрада.

Ще здаля Іван уздрів повнотілу жінку в тоненькій блузці і широкій білій, долом вишитій, спідниці. Вона обома руками опускала в криницю відро. Хлопчик, що ледве відірвався від землі, нагнувши голівку, затято топтався в калюжі, оббризкуючись, і вигукував ще не зв'язані склади слів — но, во, но, во...

Іван пробрався крізь тин,— це можна було зробити у будь-якому місці, бо від колишньої міцної загорожі залишились тільки палі та сухе патиччя,— навшпиньки підійшов до молодиці, тихо привітався, ніби підбирав струни мови, і вже голосніше попросив дозволу напитись. Раптом нагнувся до дитяти, пустив йому щигля в ніс і засміявся вільно:

— Ну й запеклий ти, голопузий! Чого знущаєшся над водою?

Молодиця скрикнула. Вона саме перегнула через цямрину, знімала з гачка відро, як почула голос і руки в неї задримали. Розлила воду, калюжа біля криниці

розширилась, хлоп'ятко ще дужче затупцювало, і сонце відбилося у пацьорках, які закривали тугі перса жінки.

— Івась! — і лишень по довшій хвилі: — Та невже ж це ви?

— Леся! — і він аж тепер впізнав її. — Як ся маеш, молодиче?

Схилила голову, а дитя, навпаки, перестало бовтатися у воді, задерло голівку на несподіваного гостя. Леся подивилась на свою долоню, ніби вибачилась, і подала Іванові руку — грубу, теплу і мокру, подала і відразу висмикнула, наче клала поліно в грубку і облеклася об дверцята, відвернулася, одсунула на цямрині відро, знову повернулася до гостя, ще нижче схилилась, рукою, наче серпом, обняла дитину, підняла, притулила до грудей і раптом розплакалася.

Іван перехопив з її рук відро і пішов слідом до хати. В його голові раптом зробилося порожньо, не знав, чи заходити, чи відразу під порогом попрощатися, — Леся зовсім не була тією, яка перед хвилиною виринула з серпанку раптової згадки, з вогню минулого. Це була зовсім інша людина, і нічого, навіть очі, які, кажуть, не змінюються ніколи, не нагадували образу, що жив в Іванові.

Ще повагався на порозі, чи входить вже ж таки в хату, але тут же згадав, що не Лєся йому потрібна, а її батько, який і за Австро-Угорщини, і за панської Польщі служив стражником у тюрмі. Виринув з пам'яті випадок, про який не згадував, мабуть, з того часу, коли це сталось. Друзі з класу, — здається, це було в сьомому, — на загальних зборах бойкотували його за те, що він дружить з донькою тюремного наглядача, який знущається над політичними в'язнями-патріотами. З бойкоту, звичайно, нічого не вийшло, Іван зумів переконати їх, що Жураківський не знущається, а навпаки, наскільки це можливо при його службі, допомагає арештованим. Що він і йому, коли два тижні сидів у тюрмі за розповсюдження листівок, став у пригоді: передавав харчі і листи з дому, допомагав побачитися з товаришами. Що ж, зараз він знову спробує використати старого Жураківського.

Упевнено відчинив двері в сіни. А поки йшли до хати, Леся розповіла, що вийшла заміж в сороковому, бо трапився порядний жених, військовий, родом з Полтавщини, зайняв її зранене серце, і жили вони в мирі і достатку. Перший день війни забрав у неї Віктора. Пішов захищати оцього Івасика, — подивилась сумно на маленького,

потім підвела очі на великого. Донині ніякої звістки. Щоправда, переказували якісь полонені через людей старому Жураківському, що зятя як комісара німці розстріляли, але Леся не повірила — чого тільки люди не базікають; повернувся додому не один з тих, кого давно вже поховали. І все-таки вона зараз — ні жінка, ні вдова. Так пішло життя, власне, не було життя, мати переставилась незабаром після її, Лесиною, одруження. Загнали її в могилу «добрі» сусідки-міщанки, які всюди, де тільки могли, — в хаті, на вулиці, в церкві — дорікали, що віддала єдину доньку за совета, та ще й політрука. Не витримала пліток... А брата у перші ж дні в Німеччину забрали. Запастували і її поліцаї та деякі сусіди — хто засекурований від сусідів із знаком мінус, — зиркнула на Івана, як він сприйме цю фразу, і помітила, що він і уваги не звернув, — ні зрадів, ні скривився. Ще й досі випоминають їй чоловіка-совета, вносять у списки тих, хто має щось давати або відпрацювати, страждати чи просто бути позбавленим тих мізерних благ, що достаються звичайним громадянам дистрикту «Галичина».

— Прошу до хати, мій батько радий буде погуторити, — не знала, як звертатись до Івана — на «ти» чи «ви». «Хто зна, чого досяг?»

Каштанюк посміхнувся, взяв її за плече:

— Говори, як колись...

Уже від господаря дому, який не відразу впізнав гостя, довідався, що Леся була занесена в списки на «добровільний» виїзд у Німеччину, але саме родила — роди були важкими, з ускладненнями, і зготовлена для неї доля рабині на деякий час віддалилася. Пізніше вороги почали добиратись до нього — звільнили з роботи.

Каштанюкові було прикро, що не може нічим допомогти колишнім сусідам, картав себе, що не взяв у Майданського шинку і чогось міцного. Ця розкіш здалася б зараз. Іван порився в кишені, витягнув усі гроші, — а було їх вже небагато — щось понад сотню, — попросив Лесю, щоб сходила до сусідів («тих, без мінусового знаку», — посміхнувся) і щось дістала (домалював у повітрі пальцями що), та хай це робить обережно, нікому про нього ні звуку, йому розголосу не потрібно.

За чаркою старий ще дужче розбалакався, але, як кожного старого, його потягнуло до спогадів. Івана ж цікавило лиш нинішнє, зокрема ув'язнені партизани та

арештовані вчителі. Про це Жураківський не мав поняття, проте пообіцяв завтра вранці все з'ясувати, в тюрмі залишилися друзі, з якими прожив усе своє життя, його не цураються, ним не гордують, не помикають, куди хоче, зайде, про що хоче, поговорить. Язик колишнього наглядча розв'язувався, він навіть попрохав доньку запалити світло, і коли товсті штори заслонили вікна, під секретом сказав «панові референтові»,— звідкіля узяв старий цього «референта», та Каштанюк не питав, але й не заперечував: референт то референт,— ким тільки йому не доводилось бути! — що у руїнах будинків, на вулиці, на котрій жив він з батьками, зараз переховуються цигани, кілька кремезних парубків. Усі вони схожі один на одного, як і личить циганам, тому він не може сказати, скільки їх там мешкає, але не менше п'яти, бо п'ять різних штанів запримітив, а здавна відомо, що циган скидає штани тільки тоді, коли виносить їх до дірок, та що один одному ніколи не позичає.

Інформація про циганів зацікавила Каштанюка, він зразу прикинув, що вони можуть стати йому в пригоді. Адже фашисти переслідують їх нарівні з євреями. Щоправда, дивувало інше: що цей малий «циганський табір» населяють тільки чоловіки — без жінок, дітей і старих, без свого барона, чи як там вони називають верховного цабе. Мабуть, це ті, що залишилися живими від якоїсь «акції», а може, і група месників. Зрадів якось внутрішньо: друзі і недруги не раз називали його циганом і зараз, чи не вперше в житті, він уважно розглядав себе в дзеркалі — справді, типовий циган, як це досі німці не звернули на нього уваги...

— Скажи, Лесю, я часом не схожий на барона циганського? — спитав молодиці, коли вже і йому алкоголь затуманив голову.

— А я так тебе в душі завжди називала,— зізналась, не зводячи захопленого погляду з Івана.

«Чи не вивчає вона мене знову?» — подумав.

— Що ж, попробую тоді з циганами здружитися, підберусь до них уночі, коли ще спатимуть.

— І правильно зробиш! — старий підвів голову, що вже хилилась до столу, відкрив одне око.— Вони там, Івасю, на твоєму поселились. Спершу я не хотів тебе засмучувати, але ці непрошені гості господарюють на твоєму, десь викопали з руїн чи то котел, чи, може, і дзвона, і зробили собі казан, іноді палять вогонь, видно, щось майструють. Один якось до мене приходив,

пропонував купити новеньку пательню, що, як люстро, вилискувала. Але де мені тепер до таких раритасів. Тільки оглянув добре, в руці зважив... Ну, будемо лягати.

Іван подякував за запрошення, але не захотів лишатися в хаті, було душно. Він проведе ніч у садку на сіні. Скільки того спання влітку. А на зорі — до циганського барлога.

— Стережись, синку, — напучував колишній наглядчак тюрми, — цигани можуть бути озброєні, а що ніж у кожного гострий, а рука ловка, то це вже — як отченаш. Знаю я їх, надивився за свій вік, тож обережно, по-доброму з ними.

Ще наказав донці постелити дорогому гостеві, знову запевнив Івана, що зранку сходить у свою буцегарню і розвідає що треба, і, засинаючи, звалився на стіл.

Є дні, коли тобі все, що задумав, збувається легко, наче пісня співається, але є й такі, коли все падає з рук і весь світ перевертається.

Попередню добу Іван закрив, як це визначив би Недовіз, з позитивним балансом (задивлений у заманливий результат будь-якої своєї торговельної операції, Юрко не знав, що баланс не може бути ні додатній, ні від'ємний, він під цим поняттям розумів грошовий еквівалент, прибуток), а нині пішло все, наче з петрового дня.

Серпневі зорі на погідному небі в тиху безкраю ніч спонукають до високих мрійливих розмов, чарівних спогадів. Сіно другого літнього покосу духмяніше від першого, травневого, воно змішане з розкішним зіллям, що, нагріте гарячим сонцем, яке стоїть у зеніті, ввібрало в себе життєдайні соки теплої землі. Ворожать циганки і пишуть доморослі астрологи, що діти, початі в таку пору, найбільш вродливі, талановиті і багаті душею.

У такі хвилини світ не існує для тебе. Робиться дивно й боляче, коли раптом вранішня зоря будить тебе, розпливаються тіні і сні, штрикне ножем у серце крик півня, якого ти вже багато років не чув, про існування якого забув давно, і він нагадає тобі, що вже загорівся новий день.

Іван прокинувся, на його широких грудях не лежала нічия рука. Стелився пробуджений світ таємничим шемротом річки і широкою хвилею срібнотканої мряки, яка пливла з Воскресінецької гори і заливала зарінки, стерні, лягала на ще не зібрані кукурудзяні віти.

Швидко зібрався, напився з криниці холодної води,

вмився. Сповнений сил, свіжий (уже майже не відчував на тілі побоїв поліцаїв), пішов навпростець через луки на згарища батьківської оселі.

Фантастична ніч і спогади про рідний поріг наганяли нестерпну тугу, і це зразу викликало протест і незадоволення. Не для того він застряг у Коломиї, щоб збирати те, чого не встиг колись, щоб повертатися до давнього, минулого, сквитованого. Ще сильніше зненавидів себе, коли не застав, не спіймав циганів, а лишень побачив їх сліди: попіл пригашеної ватри, недбало прикритий уламками цегли і картоплинням.

Риссю побіг до річки. Прут у цих місцях був мілкий, але Іван згадав, що внизу були колись вири, і поплив на другий бік, що їжився на плавця вістрями коренів, глибокими заплавами. Вибрався на плесо і, лігши горілиць на тиху хвилю, довго насолоджувався променями сонця, які падали на нього, ніби стріли. Коли вийшов з води, вже далеко позаду стирчали руїни млина і коломийський зарінок, перед очима забілили хати в садках, тут починалось село Воскресінці.

Тільки тепер подумав про одягу, яку залишив у кущах. Одразу ж згадалися цигани, був упевнений: за його штанами і сандалями вже й слід пропав. Добре, хоч верхній одяг, документи і, найголовніше, наган заховав у Жураківських. Не хотілось повертатися, але, щоб упевнитись у правдивості своїх здогадів, таки поплентався берегом назад. Звичайно, речей не знайшов.

«Ну, — всміхнувся гірко, — тепер старий Жураківський вже побачить і шостого цигана, чи, вірніше, шості штани».

Прибрів до гостинної хати тільки в плавках. Леся спочатку розсміялася, побачивши Івана майже голого, але відразу ж засмутилась: міркувала, що тепер доведеться його одягати, може, навіть віддати Вікторове галіфе або щось із цивільного, а що чоловік скаже, коли повернеться? Про минулу ніч і свою зраду намагалася не думати.

Господар, який встиг уже повернутися з містечка, не взяв до серця Іванової втрати, він мав чим ошелешити гостя.

— Заарештовані ковпаківці цієї ночі втекли, — сказав гонористо і зиркнув пильно на Каштанюка: яке враження справить повідомлення на нього. Два наглядачі звільнили партизанів і самі разом з ними втекли. Звільнили вони й інших в'язнів, серед яких були вчителі. Але

пани залишаються панами, вони ще австрійської закваски, тож повернулися ниньки вранці знову до в'язниці, бо не можуть, казали, іти проти закону, хоч він і несправедливий. Яка влада їх посадила, така може їх і звільнити. Поважають право і ту, як кажуть, юриспруденцію. Раді, що гаці встигли вдома перемінити та й наїстися, бо що там закривати очі, ниньки годують арештантів гірше, ніж за моїх часів гицлі собак годували... Такі часи гітлерівські настали...

Ця добра звістка була для Каштанюка поганою, бо сплутувала всі його плани і він залишився наче на льоду, а тут ще ота циганська витівка. Мало не луснув од злості, хоч і радувався в глибині душі втечею ковпаківців.

«Що це в мене сьогодні злість з радістю обнімаються? Так і з розуму зійти можна. Всі плани пішли шкереберть. Партизани, правда, можуть до Печеніжина завітати, щоб належно розплатитись з комендантом поліції (я, певне, так і зробив би), але, мабуть, вони врахують обстановку, їм кожна хвилина дорога, і не стануть зводити з ними порахунки. Знають залізну дисципліну, не те що я, першого дня пішов кувирдь...»

Щоб не продовжувати прогнозування і немиле самобичування, попросив старого випити з ним по чарці. Через якийсь час, сумно зазирнувши одним оком у порожню пляшку, Жураківський прорік дочці благально і суворо:

— Доставай, небого, ту, що припасла для зустрічі з Віктором... Ниньки скажу тобі як на сповіді — не хотів раніше ранили твого серця: уже два роки минуло, як ти вдова, дитино, мені поклявся в цьому Семенихи парубок, що фризієром робить навпроти Народного дому, фашисти Віктора твого на його очах прикінчили.

Леся схилилась, закрила фартухом очі і кинулась з хати. Жураківський встав, покрутився якийсь час по кімнаті, наче неприкаяний, говорячи щось до самого себе, врешті махнув рукою, відкрив шафу, вийняв лискучу, ще, мабуть, австрійську кавулю і, підкручуючи перед дзеркалом вже змиршавілі вуса, по-панібратськи поплескав Івана по плечу:

— Ти не спускай носа на квинту. Увидиш, будуть штани твої і цигани будуть, я всієї правди тобі вчора про них не сказав. Чекай мене, Івасю, з годинку...

Ступав гордовито, вип'ячуючи вперед груди і по-військовому чеканячи крок, наче хотів засвідчити, що він

ще годен нести службу, але не винен у тому, що такі поганючі часи настали.

Ще не стихло гупання чобіт, як з'явилась Леся, і, легко схлипуючи, сказала, що вона збігає борзенько до того фризієра, аби нарешті знати, хто вона, як їй бути. Накинула на плечі легку хустину і зникла за дверима.

«Знову влип я в історію»,— вилаяв себе Каштанюк, залишившись на самоті, і щоб не думати зайвого, каменем звалився на ліжку і заснув.

Коли стемніло, господар привів цигана. Леся вже встигла подати на стіл вечерю, не забула і про пляшку довоєнної «Московської», сама ж дбайливо нарядилась, по-вдовиному пов'язала косу, підмалювала брови, наклала на лице рум'янцю, накинула хустку, маленький Івас хапався рученятами за мамину спідницю, весь час позираючи у бік невідомого мужчини та войовничо вигукуючи тільки йому зрозумілі слова.

Спочатку циганський шериф прийняв Каштанюка за цигана і заговорив з ним по-своєму. Іван зліпив кілька завчених слів (у Відні він грав в одному фільмі епізодичну роль цигана, співав циганський романс), але справжній син табірної життя відразу здогадався, з ким має справу. Кинув лихий погляд на Жураківського, ніби вимагав пояснень.

— Я ж не казав тобі, бароне,— чому старий Жураківський іменував цигана бароном, було відомо тільки йому,— що мій гість справжній ваш брат, я стверджував, що він добрий друг циганів, хоче їм щастя.— І щоб не ляпнути чогось недоречного, звернувся до Івана:— Поясніть же баронові що й до чого і як воно їсться.— Він посміхнувся широко, щиро.— Сідайте ж, добрі люди, будьте гостями у цій мирній хаті.

— Зброя є? — спитав коротко циган.

Іван поклав на стіл нагана. Циган вийняв з хляви ножа, тицьнув його поряд. Довго дивився в очі Іванові.

— Головна моя зброя за дверима, там несе службу Комо — вірний мій товариш.

— Хай буде спокійний, йому не доведеться втручатись, ми свої люди.

— Кажи ти перший, а тоді я буду,— і недвозначно глянув на господаря та його дочку. Ті вийшли.

Іван зовсім не був готовий до будь-яких переговорів з циганами. Вранці він хотів було запропонувати їм спільно напасти на тюрму, а це вже зараз відпало. Все-таки

не розгубився, не впав у паніку. Почав складно і навіть патетично:

— Німці, значить, фашисти, вирішили знищити слідом за євреями циганський народ. Таку мету поклав собі Гітлер ще в «Майн кампфі», про це говорять й інші документи. Я добре знаю, що гестапо і поліції віддано спеціальні розпорядження в цій справі, про це знаєте і ви. Не тільки в нас, у губернаторстві, але й на територіях, окупованих фашистами, виникли циганські групи самооборони. Були спроби зв'язатися з королем циганів у Цольщі — Цвеком...

— Він собака, негідник, зрадник! — закричав «барон», підводячись з крісла. — Не хочу чути тут цього паршивого імені.

— Це зовсім вірно і справедливо, — Іван був задоволений, що згадав про короля Цвека, хоч і нічого не знав про його долю. Викликав старого на щирість. — Ім'я собаки більш не буде названо за цим столом.

— Собаці — собача смерть, — вигукнув циган, — негідник зрадив своїх, свої його і прикінчили.

— Головне зараз, — вів своє Каштанюк, — врятувати тих, кого ще можна врятувати. Я думав, ви, хоч і розкидані по всій країні, власне, по різних країнах, краще знаєте, скільки вже жертв зазнав ваш народ. — Іван раз у раз повторював слово «народ», щоб розчулити гостя. — Зараз виникла нова загроза. Гітлер вимагає від своїх задрипаних союзників — миршавого Антонеску і адмірала без флоту Хорті, щоб вони у своїх державах остаточно вирішили єврейське і циганське питання. Що це значить, вам пояснювати не треба. Але найгірше — попереду. Коли радянські війська підійдуть до кордонів Румунії, Угорщини, де досі цигани, а подекуди і євреї, знаходили відносно не найгірший притулок, гітлерівці окупають ці держави, нині ще нібито незалежні, і розв'яжуть циганське питання... кулями, шибеницями, газовими печами. Один вихід для вашого народу — стати на боротьбу. У мене, — Іван заливав циганові очі, аж курилось, — є повноваження поговорити з вами і запросити вас до боротьби проти фашистів.

Циган встав і поклонився Каштанюкові.

— Ти казав розумну річ. Наш рід зараз, як зловлений звір, у кільці. Багато жертв ми вже зазнали, тут ви маєте рацію. Але всіх не знищать, усіх не виріжуть. Хто міг, перекочував у Румунію, ми послали туди своїх жінок і дітей, всі інші, хто може орудувати ножом чи іншою

зброєю, стали на шлях боротьби. Наш святий обов'язок — боронити їх. Тому наші ватаги і розкидані ось тут, недалечко від кордонів Румунії. Я не знаю, що таке інтернаціоналізм, але уявляю: це добра злука всіх тих, хто бореться проти Гітлера. Ми за такий інтернаціоналізм і за такий фронт опору, я повірив тобі і пристаю на твій клич. Ти прийшов з добром, бо сонце світить з твоїх очей. Звичайно, табором ми звідси не рушимо. Але віддам тобі як братові двох своїх богатирів, вони підуть з тобою. Я їм накажу не залишати тебе ні в якому випадку. Тоді два мої сини повернуться і ми приймемо своє рішення.

Циган підійшов до Каштанюка, ще раз вклонився, зняв зі свого пальця широкий золотий перстень і запхав його на безіменний палець Івана.

— Тепер ти мій брат і друг мій.

Поцілував тричі Каштанюка, і тому не залишилось нічого іншого, як віддати старому циганові обручку — останнє, що він мав, що в'язало його з Модестою.

— А тепер клич господарів, — закінчив переговори «барон». — А я гукну свого Комо, у нього в тюрбані не лише твої штани і сандалі...

Третього дня Іван і два цигани, налаштувавши воза, напрягли двох здорових скакунів і подалися лісами до Львова.

«І нащо мені цей фант?» — сердився спочатку Іван, але швидко звик до нових друзів. І Комо, і Васько виявилися сміливими, вірними і надійними товаришами.

«Може, й справді я з циганів вийшов? — питав себе. — Люблю ж я, до чорта, мандрівне життя...»

І вже змінив слова пісеньки, яку не раз співав:

*А коли б я ще раз народитися мав,
То тільки циганом,
А коли б з ким подружити знов мав,
То тільки з циганом...*

Іхали лише вночі. Через два дні розбили палатку на поляні під Станіславом.

Тут і трапилася подія, яка круто змінила життя Івана Каштанюка.

Розділ п'ятий

Через скільки рук пройшов цей вицвілий, брудний шматочок обгорткового паперу, поки потрапив до Петра Нагірного, важко сказати. Але сам цей факт свідчив, що і в війну залишаються люди чесними, чутливими до чужого нещастя, готовими допомогти іншим без будь-якої винагороди. Десятки людей передавали вістку від якоїсь Богдани якомусь Нагірному в село Ляшки, а потім у Малехів про те, що вона «поїхала в Німеччину, а Роман перебрався до своїх...» Записка, написана у жовтні 43-го, дійшла до адресата через чотири місяці.

Першим відчуттям Петра, коли він прочитав її, була радість, що Багдана подала чутку, знайшлася, що вона живе, хоч і в рабстві. Знав, що не поїхала туди добровільно, про свої нещастя не могла писати, щоб не наразити на небезпеку людей, які передавали з рук в руки її записку, в усякому разі, у жовтні була здоровою (недужих чи калік фашисти не везли б на роботу), то, мабуть, і зараз живе.

Записку передав Нагірному якийсь дідуган у свиті, схожий на жебрака, коли він повертався з шарварку, — возили пісок і камінь для ремонту київської дороги. Ледве вів коня, натрудився, наморився, адже звук будь-яку роботу — вільну чи рабську — виконувати чесно й акуратно. Саме відчиняв ворота, як подорожній підійшов до нього і тихо спитав: «Чи не будете ви господар Нагірний?» — «Я!» — вирвалось ненароком і зразу пошкодував, що так раптом звірився не відомо кому. Він же тепер не Нагірний, а Владислав Сирокомля. Як це міг так нерозумно поступити? Було вже пізно. «Тут передали вам записочку, навіть не знаю від кого». Взяв обережно, неохоче, хотів покласти в кишеню, але передумав, краще вже тут, на очах у діда. Коли буде щось провокаційне — кине йому назад, заявить: «Це не для мене». Пробіг очима написане, і струмінь радості пронизав тіло, вдарив у груди, і тільки тепер уважніше глипнув на посланця доброї (у всякому разі, не найгіршої) вістки. Поліз рукою в кишеню, дістав окупаційного злого, подав подорожньому, але той відмовився взяти, навіть образився. Тоді вражений і зганьблений Петро широким жестом запросив незнайомого до господи, але той відповів на це: «Спішусь, бігме, не маю часу. Дорога далека — вже коліно в кілька кілометрів зробив... головне —

вручити листа. Може, хтось добрий і мені колись подасть звістку від сина»,— ткнув кавулею в бік Петрової руки, в якій був папірець, і чимскоріш пішов назад гостинцем.

Тепер у Нагірного з'явилось те саме жахливе почуття, яке мучило його вдень і вночі під час перебування в Янівському таборі і якого, був певен, не позбудеться вже ніколи. Вирішив чимскоріше передати приемну вістку жінці, дітям, тож залишив коня біля воріт і кинувся до хати. Раптом на півдорозі став як укопаний: відчув, що папірець почав обпikати йому пальці.

«Навіщо їм знати про це? — мислив, по-злодійськи зиркаючи, чи хто не стежить за ним.— Уже всі рідні звикли з думкою, що Данка пішла у світ, непевність завше краща від поганої вістки, знову відкриється рана, заговорять, затужать, мимоволі бовкнуть сусідам, і може заваритись свіжа каша, почнуться розпитування, а тоді впливе наверх, що він не Сирокомля. Кожна новина, навіть найкраща, несе з собою якесь лихо, лишень мervота і бездіяльність дають людині спокій». Заради любові до своїх рідних, щоб не скаламутити їм життя, він нічого не скаже їм про листа Данки,— бо нащо їм це знати? Чим вони могли б допомогти бідолашній? Хіба що співчуттям, власним неспокоєм, новою хвилею зажури.

Повернувся назад, взяв за вуздечку коня і, зачинивши ворота, відвів його до стайні. Поволі, по-господарськи, складав збрую, поволі давав йому паші, щоб якнайдовше затриматись на самоті, щоб погасло в душі важке відчуття, щоб увійти до хати звичайним, стомленим, згорьованим, нецікавим. Ніби ховався від когось чи від чогось.

«Щоб вернути собі чисте сумління,— у котрий раз уже заспокоював себе,— віднесу цього папірця у Львів, віддам інженерові Недовозу чи першому-ліпшому колишньому знайомому Данки, хай передасть новину кому треба. Я зробив своє,— бо чим можу більше допомогти бідолашній? Ні адреси своєї не дала, ані жодної нитки, по якій можна б знайти її. Так, я свій обов'язок виконаю, а Сані і дітям нічого забивати голови. Так буде найкраще».

Спокійний, урівноважений, пхнув сінешні двері, і запах варених страв, свіжого печеного хліба вдарив у ніздрі. І вже на порозі відчув на своїй шиї рученята Зеника, а в вухах залоскотали дзвінкі слова:

— Та', а в нас радісна новина, така велика, як то топиріць, що ти мені недавно купив. Ну, вгадай. Не знаєш і не вгадаєш. Наша Данця прийшла...

Петрові потемніло в очах.

Альоша «Руський» довів Романа і Богдану до Любліна, власне, до невеличкого хутора Потічок, що сусідував з селом Травники, де колись був розташований табір радянських військовополонених. Декотрі з них, гинучи від голоду і тифу, одержавши дозвіл майора, погодилися піти на службу до ворога. Склали вони присягу, що не запламують своїх рук жодним злочином супроти Вітчизни.

— Слухайте мене, синки,— сказав комісар полку, важко спираючись на дерев'яну ногу,— при найпершій нагоді виконайте присягу. Ви заховали мене між собою, не видали непритомного й пораненого, і я вірю, що і надалі серцем і правдою служитимете Батьківщині. А коли прорветесь через фронт, передайте оцей прапор,— він швидким рухом відкрив замасковану схованку в дерев'яній нозі, дістав звідти оксамитове полотнище.— Скажете: комісар Горобець зберіг честь 57-го полку.

Малов, уклякнувши на коліно, першим поцілував прапор. Після нього припав до дорогого полотнища Альоша.

Через кілька днів Горобця забрали есесівці, він опирався, кусав їм руки; зв'язали колючим дротом, а надвечір повісили на апельпляці догори ногами. На шії висіла дерев'яна табличка, яка застерігала: така доля чекає кожного політрука. Нижче на ній було надряпано, що всі військовополонені, які допоможуть виявити комісарів або євреїв, будуть звільнені з табору.

Чи Горобця зрадив Малов — Руський не міг стверджувати. Він і зараз дмухає на холодне, хоч віри й довіри до людей не втратив. Майже впевнений, що колишні друзі з польського батальйону, який був організований у Травниках та в ближніх селах, приймуть його як свого. Потайки навчав їх військової справи. Згадав Кристину, яка жила тут, на хуторі, в запалій по вікна хатині, тодішню зв'язку між ним і польськими партизанами.

Ще тієї ночі, залишивши своїх друзів у лісі, постукав колись умовленим знаком у шибку крайнього віконця. Довго ніхто не озивався, врешті ледве чутно відчинилися сінешні двері.

— Хто і чого ви хочете? — почув хрипкий закатаре-

ний голос і впізнав Кристину матір, стареньку, знівечену горем, майже сліпу жінку.

— Це я, пані Марцінякова. Я інспектор з Травницького табору.

— Голос ніби й твій, але скажи, чого ти сюди прийшов, і підійди до мене, вже я пальцями тебе впізнаю.

— Де Кристина? — спитав стурбовано, коли старенька водила долонею по його неголеному обличчі, чолі, шиї.

— Живе моя бідна донечка і не живе, нещасна. Кати випалили їй очі,— говорила тихо, спокійно, здавалось, навіть без болю.

— А хлопці з партизанки?

— Не знаю, нічого не знаю. Мені ніхто нічого не говорить, ніхто про них не питає.

— Мені б Кристину побачити...

— Кристину! Не та тепер дівчина, пане, що була. Соромиться вона людей. Не знаю, чи захоче зустрітись з вами, каліка. Познущалися над нею окаянні.

— Скажіть тільки, матінко, що прибав Алекси, вона, напевно, згадає.

— А тебе ніхто не бачив, не запримітив, як ти ішов сюди, сину, бо в нас тепер не люди, а содом і гоморра. Русини на поляків, наші на їхніх, а німці і наших, і ваших товчуть...

— Я ж завжди був обережний. Хвоста за собою не поведу.

— Тоді йди до хати. Тільки схили голову, щоб не стукнувся об одвірок. Світити нема чим...

Увійшов, ступив кілька кроків по долівці і одразу почув тривожний, ніби приземлений, голос:

— Алекси, то ти?

І спазм ридання, довгий і болісний, прорвався у хаті. Прилипла до Альоші всім тілом, руки ковзнули по плечу.

— Ти відомстиш за мене, Алекси?

Як лише вмів, заспокоював її, ніжно гладив буйне, довге волосся. Делікатно торкнувся місць, де ще недавно ясніли великі, добрі і розумні очі. Якої барви були вони — думав і не міг згадати. Не до дівочих очей тоді було йому, а Кристина, певне, таємно кохала його.

— Гарні ти мала очі,— сказав і відразу пошкодував за це. Квапливо запитав: — Хто ж тебе так знівечив?

— Ті, з Полісся, бульбівцями їх називають. Ти відомстиш їм? — Сіли на лаві біля вікна.

— А де ж хлопці з загону? Яцек, Міхась, Валенти...

— Багато їх загинуло. А хто вцілів, тим довелось відступити, але прийдуть ще, я вірю, мусять прийти. Відомстити.

— Де ж вони — наші?

— А ти ще і зараз — наш?

— А як же інакше може бути? Хіба я схожий на зрадника? Хіба я не вчив вас боротися з фашистами? Ти вже і мені не довіряєш?

— Я вірю. Але чи наші повірять? Після того, що сталося... Ти — руський, і вони, ті з січі, також русини, тутешні, вони тепер українцями називають себе. Хіба ти не заодно з ними? Хіба ти не проти поляків?

— Ми, дівчино, насамперед люди. Байдуже, поляк чи українець, росіянин чи білорус. У нас один спільний ворог — фашист. Я ж тобі колись пояснював...

— Пам'ятаю, але з того часу, ой, скільки води в море сплигло. Все змінилось, усе перевернулося. Брат проти брата виступає. Ниньки важко зрозуміти, хто чий, хто куди, хто за чим іде. Ти не боїся, що й тебе можуть убити?

— Я знаю одне, борюсь за справедливу справу, і хотів би знову зв'язатися з вашими людьми з хлопських батальйонів.

— А може, це підступ? — промовила тихо, ніби сама соромилась своїх слів. — Бо тепер всяко буває.

Знову провела рукою по обличчі хлопця — по очах, віях...

— Ні, ти не такий, я вірю твоїм словам. Завтра вночі поведу тебе до наших.

— Зі мною ще двоє — хлопець і дівчина.

— А вони не з тих — лісових?

— Коли вони зі мною, то такі ж, як і я.

— Коли такі, то добре. Готуйтеся. Я вірю тобі, як і колись. Тебе і досі добром згадують наші. Якось Лещек сказав: «Був би з нами Алекси, все пішло б інакше, на нашу користь...»

Ішли дві ночі. (Дні просиджували в чагарниках).

Дивувався Руський, як це сліпа провідниця так чудово знає місцевість, кожную стежку, що ні разу не заблукались, не натрапили на заставу, живої людини не зустріли.

Другого дня, під ранок, зупинились на широкій галявині біля потічка. Кристина веліла їм тут зачекати, а сама зникла в хащах. Незабаром почули дивні голоси.

Спочатку озвався сич, потім закрикали ворони. Знявся понурий осінній концерт. І тільки десь через годину висунулись з-за дерев люди в різних військових мундирах. У перших слабких променях сонця заблищали бляшані орли на темно-синіх рогатівках та маційовках.

— Заснула, бідна,— тихо промовила Оксана, виглянувши із світлиці.— Ледве встигла роздягнутися, як упала на ліжко і відразу ніби закам'яніла. Тільки глибоко і важко дихає.

— Мамусю,— лестилась біля матеріної спідниці дочка,— а Данка залишиться з нами жити?

— Побачимо, доню, побачимо...

— Е-е, «побачимо». Я хочу, щоб з нами... Данця буде мене вчити, як вирости великою — такою, як сама...

— Добре, доню, добре, це потім, а зараз ідіть спати, діти, я вже вам постелила.

— Я хочу до Данці,— просилась мала, а Зеник стояв збоку, біля батька, мовчазний, на́суплений і метав неспокійними очима.

Нагірний присів на лаву, замислився. Пильно зиркнув на дружину, промовив:

— А мене все турбує, як це вона сюди потрапила. Адже ми переселилися сюди тихо, так щоб ніхто й не знав.

— Перед сном сказала, що заходила до нас у Ляшки, але ніхто з сусідів нічого не міг їй порадити: не знали, куди ми виїхали. Тоді пішла у Львів, до своєї подруги, якоїсь лікарки, потім відвідала давнього шинкаря з унії Брестської. Певне, хтось з них і подав нашу нову адресу.

— Звідки їм це знати? — журився Нагірний. Важкі думи знову роїлись в його голові. А звідки дізнався зовсім чужий дідуган? Маленький наш світ, видно, і від себе не втечеш, хоч десять раз змінюй прізвище і оселю...

— Недобре воно трапилось, Саню, ой, негаразд,— бідкався.

— Та не журись, яюсь воно буде, Петре. Гірше було, і те витримали, минулось, пройшло...

Модеста зустріла Данку як рідну сестру, з якою лише вчора розпрощалася. Оглянули одна одну мовчки, ласкаво і доброзичливо. Модеста не вміла лукавити, обдурювати, і вона говорила просто і щиро:

— Добре, що*ти є, все інше буде.

Тоді в очах Данки з'явилися сльози:

— Я не знаю, де він, це найгірше. Залишила Романа в польському партизанському загоні. Ішли в далеку дорогу, десь аж на Новогрудек, на з'єднання з основними силами Армії Людової. В мене почали пухнути ноги. Командир наказав нам, жінкам, повертатись додому. Роман нічого не міг тут вдіяти. Обіцяли переправити його літаком через фронт. Слово Альоші Руського щось, видно, важило... До речі, мені конче треба зустрітись з ним... Передавав Роман...

Модеста поклала руку на плече дівчини, обняла її.

— Руський, наскільки мені відомо, загинув, уже давненько... Багато смертей було за той час, поки ти мандрувала. І Таднюка розстріляли на площі Бандурського разом з іншими заложниками. Остап і батько загинули в бою. Оксану підстрілили, наче птаху на льоту, коли поспішала до оперного театру...

— Боже, скільки смертей, і то тільки серед знайомих,— змучене тендітне обличчя Данки ще більш загострилось, зблідло.— А що з Іваном, Миколою, Недовозом, Ромою?..— останнє ім'я вимовила сухо, крізь зуби.

— Ще влітку десь повівся мій баламут. Ходять чутки — воює. Де, з ким — ніхто точно не знає. Мабуть, і він сам не знає. На початку жовтня карточку отримала — без марки, без зворотної адреси: «Посуваюсь, відступаючи, вперед». Зрозумій тут що-небудь. А всі інші, про кого ти питала, цілі, здорові, живуть, як можуть. Рому, правда, давно не бачила. Запрошувала мене ще восени на свої іменини, але я не пішла, можливо, за це й образилась. Хтось казав: від Біляка до штадтгауптмана секретарювати пішла. А Недовіз висунувся знову вгору: в самому центрі, на вулиці Собеського, похоронний заклад відкрив.

— Скільки смертей! — знову промовила Богдана, цього разу, мабуть, сама до себе. Повіки злипались, наче їх навмисне хтось склеював. І вона бачила не одну смерть, але це було далеко, в фашистському краю, за семи горами, за семи ріками. Заснула раптом, схиливши голову на стіл,— як колись у дитинстві, коли слухала казки з солодких материнських уст.

Пробудилась на канапі напівроздягнутою, під теплою ковдрою. Від відчуття небезпеки чи тільки од чийогось погляду, від самої присутності когось чужого. Справді, над нею схилилося незнайоме обличчя — непривітне, в зморшках. Коли ширше розплющила очі, почула голос, нібито ласкавий, щирий, але фальшивий.

— Пані Модеста казала вам передати, щоб ви почували себе як у себе вдома. Вона пішла вже в інститут, не хотіла вас будити. Ви так міцно і гарно спали. Появиться пані доктор тільки надвечір, а я вам тут снідання принесла...— На німе запитання сконфуженої і трохи засоромленої дівчини відповіла впевнено, навіть врочисто: — Я родичка пані Дольної, виховала її. Зовіть мене — цьоця.

Модеста з'явилась набагато раніше, ніж казала «цьоця». Вбігла до кімнати раптово, осяйно-радісна і неспокійно стурбована водночас.

— Івана привели, пораненого, — сказала неспокійно Богдані і почала викладати з шафи білизну, постіль, одяг. Умить з'явилась біля неї «цьоця» і вже вдвох вибирали і відкладали необхідне.

Богдана зрозуміла: їй треба якнайшвидше забиратися звідси. Коли з'явився Іван, та ще й по довгій-довгій перерві, то місце Модести біля нього. Слова, які почула з порога від Дольної, підтвердили це.

— Я відвезу дещо Іванові. Коли йому полегшає, можливо, він переселиться сюди, але ти, Данцю, будь тут як дома, тітка тобі у всьому допоможе.

Тільки-но за Модестою грюкнули двері, Богдана збрала свої нехитрі пожитки, натягла на себе подерте пальто і, вибачившись перед «цьоцею», якимось байдуже і безвольно подалась до центру міста. Йшла, не думаючи про небезпеку, наче розпорошила всю свою увагу і пильність. Що з нею трапилось?

Врешті опинилась на площі Бандурського. Десь тут, подумала, кров Таднюка ярить у землі... Перший весельчак, краплі крові жахався, а так мужньо загинув.

Ступала схиливши голову, попри мури Валової вулиці. Сердилась на себе за цю раптову фізичну і духовну кволість. Чи, може, ніч, проведена у нормальних умовах, а чи той факт, що вона досягла мети — дійшла щасливо з далекого Мюнхена до рідного дому, — погасили весь її запал. Колись читала, що людина найбільше згорає на підступах до мети; що мандрівник, який підіймається, приміром, на Говерлу, ніколи не пам'ятатиме хвилини, коли ступив на вершину гори, зате не забуде небезпеки і труду сходження. Мабуть, і її покинули сили, коли ступила на свою Говерлу.

Зайшла в приймальню Недовоза без будь-якої думки, не подумавши навіть про слова привітання, забувши, що йде до людей в латаному одязі.

Похопилась тільки тоді, коли зустрілась віч-на-віч з Недовозом: зрозуміла, що зробила прикрість Юркові, з'явившись сюди в такому вигляді.

Недовоза взяла лютя. Як Данка посміла так скомпрометувати його, підірвати авторитет! Тепер люди кпитимуть: «Наш директор дружить з жінками з-під латаної зорі». Проте стримав себе і тихо попросив Нагірну прийти до нього на Личаківську — туди, де жив Кардаш; він увечері зможе поговорити з нею про все, що її цікавить.

Не запитав, де була, звідки повертається, нічого не згадав про Романа. Розмова скидалася на ділову зустріч, в якій брала участь тільки одна сторона — Недовіз.

— Ось тут гроші,— подав дівчині незапечатаного конверта.— Це на перші потреби. Жити можеш на моїй базі, в моєму колишньому помешканні. Там є Ромкова кімната, все залишилось так, як було: медичні підручники, зошити, здається, навіть вірші, якщо Івась не забрав їх... Працюватимеш у моєму похоронному бюро «П'ємонт» касиркою — це значить, будеш моєю правою рукою в інтересі. Одягнись гарно, зі смаком, грошей вистачить. Заробиш — віддаси, а зараз іди. Мені треба, для діла треба, щоб усі тобою захоплювались... Плечі, плечі,— змінив тон,— не горбся, донцю. Все ще попереду.

Нагірна відчувала, як обурення роздирає їй душу. Вражали тон і нещирість його слів — наче йшлося не про живу людину, а про якусь торгову операцію. Зібрала рештки сили і сказала з сарказмом, кладучи на стіл конверт з грішми:

— На жаль, я мушу розчарувати вас — ваша пропозиція, пане Недовіз, мені не знадобиться. Для вашого бюро потрібна касирка, яка має достовірний аусвайс. А де я, вчорашня невільниця, дістану його?

— Аусвайс, аусвайс...— Недовіз задумався.— Коли є гроші, можна все дістати. А тим часом...

— А втім, я хотіла б хоч місяць відпочити... На селі... Шукаю свого стрийка, ви його знали,— Петра Нагірного. Вчора відразу з поїзда подалася в Ляшки Муровані. Виявилось — стрийко виїхав, і ніхто з сусідів не знає куди. За інших часів я б не скомпрометувала вас, пане директор, у вашому люксовому закладі своїм препоганим, нужденним одягом... Зайшла, бо думала, що ви знаєте нову адресу мого родича. Ви ж завжди були у курсі усіх подій.

Згадка про те, що він усе знає, все може, лестила

Недовозові, і він, мабуть, не звернув уваги на гнів і сарказм у словах Богдани. Зрештою, був переконаний, що робить для неї багато, зайнявся її долею, пропонує добру службу, дає авансом гроші, отже, вона повинна бути вдячна йому. Сказав уже ввічливіше:

— Маєш щастя, донцю, якраз недавно я довідався, що пан Петро Нагірний перебрався до Малехова. Купив собі гарненький будиночок, недалеко від церкви, навпроти цвинтаря...

«І стрийко між хрести вліз, серед смертей живе...— майнула в голові думка, Данка заціпеніла.— Довкола самі смерті... Тікати, тікати від них якнайшвидше».

— Куди ж ти, навіжена? — почувла, коли почала збиратись.

Крик Юрка втішив її, вона вперше посміхнулась.

Увійшов Івась Нетудихата в великому як на його ріст кожусі, в засніженій шапці, з інеем на бровах, червоний і свіжий.

— Де Іван? — запитав Недовіз.

— Пані доктор,— Івась не знав, боронити себе чи, навпаки, всю відповідальність скинути на Дольну,— наказала мені відвезти пана Івана до лікарні в Брюховичах. Пані доктор і залишилась там, а ми, повертаючись, прихопили з собою фіру дров.

— Дрова на бричці везли?! — крикнув Юрко, але одразу зрозумів, що вихопився наче Пилип з конопель. Ретирувався: — Дякую тобі, Івасю, що заопікувався моїм другом, послухав паню Модесту. Як він себе відчуває?

— Уже прийшов до себе,— тепер Нетудихата, побачивши, що шеф подобрів, розповідав спокійно, статечно: — По дорозі. бо я правив кіньми, навіть стусана від пана Іванка у бік одержав. Видно, вони впізнали мене...

— А де ж його камради?.. Ті, що привезли?

— Там, надворі, скидають дрова. Ми ж не на бричці, а на драбнястому возі, на тій фірі, що нею привезли пана Івана. Дешево купили фіру дров у лісі.

— Це добре.— У Недовоза вже зовсім поправився настрій.— Підемо поглянемо на друзів пана Қаштанюка.

— Парубки — як орли,— захоплено мовив Івась, але зразу ж подумав, що йому нічого хвалити чужих людей, ану ж хазяїн візьме їх на роботу на його місце. Додав лукаво: — Але їм у руки, пане шеф, треба гостро дивитись. Ми купили у лісничого дві купки дров, а вони наладували всі три... Я так собі гадаю, пане директор, що для роботи на базі вони не годяться, обкрадуть, а то

і з вогнем пустять. Я вже бачив — у них очі недобре горять...

«Ну й прокляте циганча, — подумав Юрко, — ще години нема, як зустрівся з людьми, а вже розмірковує, чи часом не займуть вони його місця. Молодець. Буде з нього другий Недовіз».

Не знав Юрко, що йому незабаром доведеться мати справу не з підлітком-циганчам, а із справжніми дорослими циганами.

Розділ шостий

Погані справи з комплектуванням дивізії СС «Галичина» змушували її організаторів та штабистів з військової управи шукати все нових і нових резервів, розробляти заходи, з допомогою яких треба було рятувати становище Кубійовича, Вехтера і Бізанца від повного фіаско. Одною з таких оздоровчих ін'єкцій мала стати дивізійна газета, бо щоденник «Львівські вісті» та тижневик «Рідна земля» не виправдали надій. Вони ще сяк-так справлялись з завданням, поки йшлося про створення розголосу навколо дивізії, з номера в номер писали про стрілецькі традиції, військову честь і високий патріотизм. Але ставка на «зміцнення сердець» провалилась, незабаром виявилось, що тепер уже не допомагають гура-націоналістичні заклики, як у першу світову війну під час створення легіону січових стрільців та Української галицької армії. Населення Галичини вже мало за собою хоч коротке, але насичене новим змістом життя в радянських умовах, а тепер, ось уже два роки, бачить жорстоке, нелюдське ставлення фашистських загарбників до українського та інших радянських народів і вже не дає себе обдурювати різними маленькими подачками — буханкою хліба, шматком мила, звільненням кількох найбільш крикливих «самостійників» з освенцімського концтабору, відкриттям ще одної газетки та борделів «тільки для українців», обіцянками про крісло за столом переможців під час краєння фашистського торта — розподілу карти «нової Європи». Серця молоді не хвилюють ні підсолоджені оповідання із стрілецького життя, ні сфабриковані наспіх вірші про бравуру і лицарство вояків з дивізії СС «Галичина», які йдуть разом зі «славними» німецькими вояками... «рідний краю, тобі славу добувати...»

Перші інформаційні повідомлення про вишкіл дивізійників появилися в німецькій пресі, але в них навіть згадки не було про щось українське, а згадувались і націоналістичні гасла. Зразу ж лопнула так довго плекана пропагандистська булька.

Табори та казарми були відмежовані од світу, тож ніхто не знав толком, що там насправді діється, а окремі вістки, що просочувалися через товсті загратовані ворота, звучали так трагічно, що навіть люди, звиклі до найгіршого, просто не йняли віри, по всьому краю розповзлися чутки про голод і непосильну муштру, про втечі і самокаліцтво, про тиф і покарання, про самогубство і вбивство, про наругу над людською гідністю і клини з української мови.

— Щось треба робити, панове офіцери, інакше наш віз угору не піде! — гукав на засіданні військової управи невгамовний інженер Хронов'ят, витріщуючи на кожного свої перелякані і без того балухаті очі. — Згинемо, панове, нас свої постріляють як зайців.

— Треба уклінно просити полковника Бізанца, коли він повернеться з таборів, — прокладав доріжку спасіння і надії головний духівник дивізії отець Лаба, — щоб зволив знову поїхати до рейхсфюрера і розказав йому правду про жахливі умови в таборах вишколу.

— Говорила-балакала! — метушився «реаліст» Навроцький. — Таке скажете, отче доктор. Рейхсфюрер Гімлер — це вам не прават Куницький, його сльозами не проб'єш. Тепер, коли щодня гине квіт німецької нації, він тобі змилосердиться над якимись рутенцями, які не хочуть знати порядку і дисципліни.

— Не розумію, про що панове штабісти дебатують? — з-за столу встав провідник УЦК Кубійович, якого запрошували на кожне засідання. — Військова дисципліна обов'язкова в кожному військовому німецькому таборі, це альфа і омега для освоєння воєнного ремесла. «Важко в навчанні — легко в бою!» — так твердив великий німецький військовий теоретик фельдмаршал Клаузевіц.

— Припустімо, що не він, а хтось інший, — кинув спросоння генерал Курманович. Він, як і завжди, дрімав, напівп'яний, і Бізанц уже не раз думав замінити його генералом Омеляновичем-Павленком. Але зробити це не наважувався з тієї причини, що Павленко був колись офіцером царської армії, а Курманович — все-таки «своєї», Австро-Угорської.

— І не біда,— продовжував запально провідник УЦК,— коли десяток ліних мужиків загине в карцерах табору, на козлах під шпіцрутенами, чи зі страху повіситься. Нещастя буде тоді, коли погані відомості проникнуть до рядів нашого суспільства, до громадської опінії, а щоб цього не трапилося, потрібен контрнаступ, і цього можна досягти при допомозі дивізійної газети, яка змальовуватиме читачам героїські картини життя наших есесівців, кріпитиме серця, як колись кріпили серця поляків повісті Сенкевича, маніфестуватиме велику фізичну, мілітарну і духовну силу українського воїна. Добре налагоджена пропаганда, організована зверху, завжди переможе дезінформаційну шушваль комуністичних киричників і апатріотичне шушукання лібералів. Я вже вів на цю тему розмову з полковником Бізанцом, заручився в цій справі повною підтримкою їх ексцеленції митрополита Шептицького...

— Сунуть діда в кожну дірку, ніби він знесе нам великоднє яйце,— нахилився радикал Навроцький до вуха доктора Чорнозора, якого вважав масоном, отже, далеким від католицької віри. Та, вжалений гострим поглядом Кубійовича, заховав голову за чужі плечі. Для цього йому, надзвичайно високій людині, довелось до болю підігнути під столом ноги, зігнути в дугу плечі...

— Це дуже важлива справа,— продовжував Кубійович,— і після відповідних прохань у пана губернатора, у відділі преси та в командира дивізії вона вже вирішена позитивно. Я пропоную назвати тижневик «На службі батьківщині», а головним редактором рекомендую нашого видатного публіциста Михайла Гостроверхого.

Піднявся отець Лаба, лукаво обвів поглядом присутніх.

— На мою думку,— облесливо мовив,— нам нічого шукати редактора, коли в нашій управі маємо такого знаменитого публіциста, як редактор Навроцький.

— До того ж Гостроверхий у Римі,— вигукнув невгамовний Хронов'ят, затримавши свій погляд на каноніку.

— Це запізніла інформація. У зв'язку з деякими ускладненнями,— провідник УЦК закашлявся,— військового і політичного порядку наш довголітній амбасадор при уряді Муссоліні був змушений спішно виїхати з Риму. Він до ваших послуг, панове.

— Коли так, то справді кращого редактора нам не знайти,— підтримав думку Кубійовича референт військової пропаганди серед молоді і школярів Зелений.—

Я, звичайно, визнаю блискучу ерудицію редактора Навроцького, але через свою основну зайнятість у військовій управі він просто фізично не зможе керувати редакцією газети.

— І все-таки я наполягаю на тому, — не відступав головний духівник, — щоб редактор Навроцький відповідав перед нашою управою за дивізійну газету. Цієї справи не можна пускати на самоплив: пан провідник ясно сказав, що вона дуже важлива. — Лаба сподівався, що його противник Навроцький хоч на цьому становищі скрутить собі голову.

Перші номери дивізійної газети друкували у Львові. Вони не викликали ніякої реакції у громадськості. Люди давно вже не вірили будь-якому друкованому слову, і від появи ще одної фашистської рептильки їм було ні холодно ні жарко.

Мабуть, єдиним читачем, який пильно читав газету, крім редактора і коректорів, був технічний секретар військової управи Богдан Золотко. Саме до нього, ще перед цензором, попадали розпачливі листи від дивізійників з таборів вишколу, а зрідка просочувалась й інша правдива інформація, від якої можна було посивіти, коли б Золотко не був ще таким молодим. Співставляючи листи і кореспонденції, він бачив усю брехливість, продажність і ницість редактора та дописувачів газети, глибоку прірву між правдою і тим, що вона подавала і проповідувала. Про все це він доповів докладно Миколі Каштанюку — «Ватагу» на одній із зустрічей. Передав йому також усі номери «На службі батьківщині», які вийшли досі, та свою пам'ятну записку для товариша Луки. Крім поточних справ у дивізії, він звертав увагу керівництва підпільної організації — Народної гвардії ім. Івана Франка — на великі зрушення, котрі сталися серед німецьких військовополонених у Радянському Союзі. Дізнався про це з документів секретної пошти полковника Бізанца після того, як за допомогою Кривого Дзюника придбав підроблений ключ до вогнетривкого сейфа.

Наступного дня Ватаг повідомив Богдана, щоб він з копіями усіх виявлених документів прибув на явочну квартиру. Золотко не сумнівався, що його викликає сам Лука, а може, і дехто з керівництва Народної гвардії ім. Івана Франка.

З Ватагом, як правило, він зустрічався в їдальні літературно-мистецького клубу, це було вигідно з багатьох міркувань. Щоправда, міг столуватися в сусідньому

будинку, в їдальні УЦК, але не любив туди заходити: там завжди снували якісь підозрілі типи, немало швендяло і німців, переважно з гестапо. Їдальня літературно-мистецького клубу знаходилась недалеко від Паркової, треба ще було пройти повз університет, і вже Юніштрассе. В цій їдальні тепер в основному харчувались біженці, різні фашистські попихачі, які мали хоч яке-небудь відношення до літератури. Молодий шарфюрер був уже на приміті в усіх офіціанток, і вони радо його обслуговували. Ні своїм віком, ні одягом не викликав ніякого підозріння і Микола, він встиг познайомитись з багатьма бувалими тут відвідувачами і почав з'являтися навіть на різних імпрезах, доповідях, лекціях, виставках, що їх організував рухливий чоловічок з мізерним обличчям, яке губилось за великими окулярами,— головний директор клубу, права рука Мельника у Львові, інженер Теодор Мартинець. Те, що Микола подібний до брата Івана, теж не було перешкодою. Ця схожість давно вже загубилась у діаметрально протилежному способі їх життя, різновидності характерів, звичаїв, смаків.

Господарем конспіративної квартири був відомий у Львові колекціонер стародруків, мистецьких творів і філателіст, він час від часу давав у «Львівських вістях» та «Рідній землі» оголошення, що скуповує і міняє книги, картини, німецькі поштові марки. Цього фашистська адміністрація не забороняла, навпаки, підтримувала. Золотко був завзятим філателістом, мав багаті колекції, і його відвідини квартири не могли викликати підозріння.

Богдан переодягнувся у цивільне, поклав у портфель два альбоми марок, глибоко на чоло насунув шапку, обгорнув шарфом шию і, ввійшовши до будинку, подзвонив умовним знаком. У «вовчку» зачорніло око, двері відчинились на відстань запобіжного ланцюжка.

— Чи пана добродія цікавлять передруки «Сарбрюккен» на німецьких марках воєнного часу? — спитав Золотко, ввічливо вклонившись.

— О, передруки на марках — це мое хобі, прошу.

Хазяїн пропустив повз себе гостя і, зачинивши двері, повів його у самий кінець коридора. Штовхнув величезний портрет Гете — і перед ними відкрився невеличкий прохід.

— Ідїть на світло,— шанобливо порадив господар, і коли Золотко переступив поріг кімнати, за ним зразу ж пропливла стінка з портретом (це він розглядів пізніше) молодого рудоволосого Шіллера.

— Не дивуйтеся, юний друже, — до Золотка вже йшов, розпростерши руки для привітання, з дивним таємничим усміхом Лука — Кузьма Пелехатий. Це не фашистська схованка, хоч і тхне тут старим германським духом. Дивіться — добротні меблі в стилі бідермейєра, годинники з обов'язковою зозулею, надуті і перелякані портрети сімнадцятирічних графинь і маркграфів, портрети класиків літератури. Ось репродукції Дюрера, оригінал Луки Кранаха-старшого — це, мабуть, для моєї особистої сатисфакції. А на полицях — всі твори Гете, Шіллера і Гейне — так, так, і Гейне, ви не дивуйтеся, друже, ви не в фашистському домі, а в людини, яка дорожить справжньою високою культурою Німеччини. Як мені відомо, господар цієї квартири, професор гімназії, усе своє життя відмовляючи собі багато в чому, збирав мистецькі шедеври, головним чином зв'язані з німецькою культурою. І яка іронія долі — дочекався часу, коли ці шедеври перекреслено в країні, яка їх народила.

Пелехатий повів Богдана до великого дубового стола, в бідермейєрівському стилі, посадив поруч з собою у фотель, в котрому низькуватий юнак майже втопився.

— А тепер давайте свої архіцікаві здобутки, може, й вони в якійсь мірі прикрасять цю обстановку...

Читав таємну записку, в якій головне командування німецької контррозвідки повідомляло, що 13 липня 1943 року в російському містечку Красногорську, під Москвою, в таборі німецьких військовополонених № 17, створено національний комітет «Вільна Німеччина» на чолі з Еріхом Вайнертом. Там же на організаційних зборах прийнято «Маніфест» і «Заклик до німецького народу».

Кузьма заглибився в документи. Обличчя його споважніло і з уст та очей зникла добродушна посмішка, яка завжди приваблювала його співбесідників. Золотко вибрався з крісла-човна і поглядом припав до високих, наповнених книгами шаф. Відкривав то одні, то другі дверці, оглядав корінці книг, окремі видання брав у руки і любувався ними, радів, що знову може переглянути ці скарби людського духа. Ой, як хотілося йому взяти з собою, наприклад, всі томи Гумбольдта! Але знав, це зараз неможливо, тому з сумом поклав їх на місце і гортав інші книги. Раптом одна палітурка видалася Богданові знайомою. Придивився. Це була новела Теодора Шторма «Ібензе» з книгозбірні його батька. Аж руки опустилися, коли на полях сторінок наткнувся на свої

помітки. Він зробив їх десь за тиждень до арешту, він це добре пам'ятає, бо не раз у тюрмі згадував про книги, які перечитував останнім часом, а новелу Шторма переповів якось товаришам по камері.

«Що ж, професор міг купити її в німців після того, як батьків книжковий магазин був закритий».

Заспокоївся і знову рився у шафах. Тепер уже свідомо шукав книг з батькової книгозбірні. Знайшов альбом Тюрінгії, що його батько придбав за безцінь у якоїсь старої жінки. А потім ніби стеля провалилася над ним. Він побачив книги, які давав читати німецькому солдатові, за що того й було заарештовано. Але як вони могли опинитися тут, у приватній бібліотеці? Це не що інше, як конспіративна квартира гестапо, а старий професор-філателіст — принада для дурнів, шпик, донощик, зрадник.

Кинувся до Кузьми, показав йому книги. Але той, схвильований читанням заклику «Вільної Німеччини», зразу нічого не зрозумів. Потягнувши Богдана за гудзик сюртука, захоплено промовив, не зважаючи на дивні рухи і перелякане обличчя хлопця:

— Це ми обов'язково надрукуємо окремою листівкою. А ти даси і в газету «Wissen sie Wahrheit»*. Тільки слухай...

— Товаришу Лука,— прошепотів нарешті Золотко,— ми у фашистській засідці. Ось ці книги, які я колись позичив одному молодому німецькому солдатові, через них його було засуджено, та й мене тягали. Виходьмо звідси негайно.

Пелехатий швидко зорієнтувався в ситуації. Ще відразу всього не зрозумівши, вловив найважливіше — небезпека.

— Поклади акуратно до шафи,— наказував більше очима, ніж словами.— І не панікуй. Витримка, витримка — це зараз головне. Щоб і сліду збентеження не видно було. Всмійайся весело. Ми зараз вийдемо, а там мені усе скажеш.

Саме тоді, коли Золотко клав книги, Кузьма спокійно згорнув у портфель усі свої папери, став біля портрета Шіллера, натиснув кнопку на різьбі христового розп'яття, що висіло поруч. Портрет здригнувся, проплив по стіні вліво. Лука ступив у промінь сяйва, що простелив доріжку по коридору. Богдан, обгорнувши шарфом об-

* «Знаєте ви правду» (нім.).

личчя, пішов слідом. Коло дверей висунулася темна постать, заступила їм дорогу.

— Я, Агафангеле, йду на деякий час. Поступила інформація, яка вимагає негайної дії. Повернусь трохи пізніше, в усякому разі, перед комендантською годиною. Можливо, що й не сам. Тож поки що бувай! — слова Пелехатого звучали спокійно.

«Оце витримка,— позаздрив Богдан.— А я затрясся наче осиковий лист».

— Хай живе! — безтурботно кинув господар і зачинив двері.

«У цього теж солідний гарт»,— подумав Богдан.

Кузьма взяв Богдана під руку, і вони вийшли на алею Гетьманських валів, де в цю пору було відносно людно. Ніби змовившись, обидва глибоко зітхнули. Відчували, що навіть іти їм важко.

— Сідай на лавку і вдавай, ніби поглядаєш на дівчат легкої поведінки, які тут спацерують. Ой, чекай! — вдарив себе по чолі долонею.— Нещодавно вийшла постановою про заборону появлятися їм на Адольф-гітлер-рінгу. Та ти цього можеш не знати. Отож пильно стеж, чи хто не заходить до будинку професора. Особливо не спускай з ока дверей, якими ми тільки що вийшли. Гестапівців у цивільному зумієш розпізнати? Це добре. Тільки дивись пильно. Залишайся тут, доки тебе не змінять. Не забувай, яка велика відповідальність падає на тебе, і краще буде, щоб ти помилився у своїй підозрі. Не можу звикнути до думки, що Агафій — провокатор. Коли прийде заміна, а це буде Ватаг або навіть я, забирайся хутче додому. Завтра неділя — сходка о дванадцятій дня в Данила Яця. Пароль на сьогодні і на завтра — той же.

Попростував алеєю, перейшов через трамвайну лінію, пересік вулицю навпроти кінотеатру «Паляс». Тут було людно, гамірно, саме починався сеанс. Ввійшов у фойє, вітаючись з білетеркою.

— Пан Маркевич у себе?

Посміхнулась, кивнула головою.

Постукав, увійшов до канцелярії.

— А, мое шанування, кого я бачу,— це директор.

— Дай потелефонувати, спішу.

— Тобі завжди спішно, не квапся, на той світ завжди встигнеш. Краще вибіжимо заллемо сніжну паню-завірюху пивом.

— Не можу.

— Нова донця?

Кузьма набрав телефон Роми Гамули. На щастя, Рома була вдома.

— Донцю,— перекривив уста, а тоді Маркевич дискретно вийшов з кабінету,— щоб зараз ти була на розі вулиць Сикстуської і Шайнохи. Па, бувай здорова.

Уже в фойе жартома ляснув директора кінотеатру по плечу.

— Старий ловелас,— Маркевич зачаровано дивився йому вслід.— Ну й Кузьма, ну й жінколов!

Пелехатий подався вулицею Коперника на Шайнохи. На розі вже чекала Рома. Вона взяла його під руку. А він прошепотів їй на вухо:

— Оголоси бойову тривогу для всіх. Дома не ночувати. А ти будь у себе біля телефону. Завтра сходка, як завжди, о дванадцятій і на тому ж місці.

— Гаразд,— повернулась і пішла спокійно, ніби довідалась звичайну плітку.

Кузьма подививсь, як перейшла вулицю. Тепер уже вертлява як дзига, що спішить на побачення з кимось їй дорогим.

«Засвоїла добре роль,— подумав.— Шкода, що ми в її квартирі не зробили явку. А дехто й досі Ромі не довіряє».

Пішов бічними вулицями, вдаючи підпитого, який завчасно почав обливати «англійську суботу». Туго натягнув на чоло робітничу кепку, підняв комір свого блаженного демісезонного пальта, скидався зараз на батяра-простофілю, що, зачумлений, повертається додому. Ішов незграбно і вайлувато, тихо сварячись з кимось польською мовою. Тільки одну фразу викрикував уперто, через певні проміжки часу:

— Я ці покаже! Ти еще не веш, кім я естем!

А голову сушила неспокійна думка: «Невже Агафангел зрадив?»

Кузьма знав цього чоловіка ще до першої світової війни. Виходець з польсько-українського шляхетського роду Дідушицьких, він під впливом хлопоманських ідей порвав усі зв'язки з сім'єю і навіть змінив прізвище — з панського («дідів душить») на пролетарське («сам дід»). Оскільки це нелегко було зробити, справа дійшла аж до самого цісаря, у Відні просто не розуміли мотивів такого його бажання. «Що ви на цьому виграєте? — питав кожний.— Мантію митрополита, гетьманську булаву чи фотель у палаті панів?» А циніки злословили: «Ще один граф Шептицький вигулькнув з конопель!»

Вчилися разом у Віденському університеті, Кузьма на журналістиці, а Агафангел на німецькій філології. Повернувшись до Львова, Дідицький, крім викладацької роботи в гімназії, працював у редакції газети, яку сам заснував, і запросив до співпраці в ній його, Пелехатого. Тижневик мав москвофільське спрямування, але досить помірковане. На той час перед війною відбулися судові процеси над кількома групами старої москвофільської генерації, і декому з підсудних було доведено шпигунство на користь царської Росії. Од царепоклонників відколосась молодь, яка в основу свого русофільства поклала любов і пошану до російського народу, його мови і літератури, зокрема революційно-демократичного напрямку, спільне походження росіян і українців, їх прагнення до возз'єднання. Саме ці ідеї пропагував тижневик і, мабуть, тому йому судилося коротке життя. Атаки українських народовців, з одного боку, реакційних москвофілів — з другого, посилені «доброзичлива увага» до газети львівської цензури, в якій верховодила польська магнатурія, часті конфіскати і штрафи призвели до того, що дев'ятий номер тижневика не вийшов, а його редактор і видавець Дідицький ледве не поплатився своєю посадою в гімназії. Продавши невеличкий фільварок у Сокальському повіті і заплативши штраф, професор покінчив з газетоманією і всю свою увагу та любов перекинув на мистецтво.

Його добрі товариські стосунки з Кузьмою підтримувались і надалі, Агафангел не раз радився з ним щодо придбання того чи іншого мистецького твору, запрошував його на вечори богеми, які влаштовував у своєму шестикімнатному помешканні на центральній вулиці Львова — Карл-Йосиф-рінгу. У війну шляхи їх розійшлися. Цісарська жандармерія заарештувала і запроторила Кузьму у табір «Талергоф» (власне, за його симпатії до російського народу), а професорові — хоч усім було відоме його русофільство — і волосок з голови не впав. Після війни подекували, що під час перебування російських військ у Галичині Дідицького зустрічали в губернатора графа Бобринського, але сам він називав це своєрідним превенційним арештом — вряди-годи мусив з'являтися на «людях», це замінювало йому періодичне реєстрування в охоранці, що вважав для себе принизливим. Як не дивно, саме тоді Дідицький захопився німецькою класичною літературою та мистецтвом і не робив з цього секрету.

«Невже ж тоді,— міркував зараз Кузьма, уважно розглядаючи вулиці, якими йшов,— Дідицький зв'язався з другим відділом кайзерівської розвідки — продався німцям? Невже це можливо? Не міг професор знати у вісімнадцятому році, коли в Німеччині запахло революцією, що десь через п'ятнадцять літ у цій цивілізованій країні правителем стане якийсь єфрейтор, котрий у новій війні завоює всю Європу, а політика насилля і безкультурності — фашизм — стане новою євангелією, і він, гуманіст, буде змушений служити йому, здійснювати ганебну роль провокатора та зрадника. Це абсурд.

За панської Польщі стосунки між Дідицьким і Пелехатим перейшли в дружбу. І хоч професор не зв'язувався більше з видавничими та газетярськими справами, інтересу до літератури не втратив. У його квартирі знову влаштовувались камерні художні виставки, сюди сходились майстри пера найрізноманітніших політичних напрямків. Коли Кузьма почав видавати перший після війни в Галичині прогресивний тижневик «Воля народа», Агафангел жертвував досить значну суму на рахунок прес-фонду. Не похолоднішала їх дружба і в кінці двадцятих та в тридцятих роках, коли Пелехатий відкрито виступив на боці революційного руху. Криза добряче зачепила фінансові справи Дідицького, але він і надалі робив з себе «пана мецената» і кидав деякий гріш на народні цілі, в тому числі й на видання «СЕЛЬРОБу». Десь на роки два перед нападом Гітлера на Польщу професор захворів на діабет, перестав приймати в себе гостей і сам не показувався на людях, але й тоді регулярно присилав Кузьмі новорічні і святкові вітання, приправляючи їх гумористичним соусом. «Гей ци чули, люди добрі, Христос народився, граф Дідицький з Дідушицьких досі не женився...»

З часом про нього забули. Ніхто не згадав і тоді, коли гітлерівці окупували Львів, не зарахував його Стецько до складу свого дводенного «уряду», не шукав його Кубійович, коли формував штат УЦК, полковник Бізанц не включив до військової управи дивізії СС «Галичина».

Чи, може, розшукали його гестапівці і змусили працювати на них? Ні, це неймовірно. Хворий, здичавілий, він так і не одружився, жив один, якщо не рахувати слуги — вірного камердинера Ворони, що був і за кухаря, і за прачку, і за прибиральницю, і за партнера до карт. Щоправда, німці могли полакомитись на його мистецьку колекцію, але ж і вона ціла, в нього збираються,

як стало відомо, «аси» цивільної адміністрації і німецьких збройних сил...

Як це він, Кузьма, чи вірніше Лука, так сліпо довірився колишньому другові у цю жахливу з жахливих війн, коли часто брат братові стає ворогом?

Пам'ятав чудово цей день. Це сталося навесні, надвечір. Він повертався з Краківського базару: мав там важливу зустріч з Кривим Дзюником. Ішов по Адольф-Гітлер-рингу і вмить уздрів, що весь центр міста від театру опери й балету до пам'ятника Собеському та колишньої Віденської кав'ярні охоплені гестапівцями, польовою жандармерією та поліцією, а коло облави звужується з кожною хвилиною. Хотів вирватися з кільця в одну з бічних вулиць, їх тут три, але побачив, що й вони перегороджені. Кинувся у готель «Брістоль», та в дверях довготелесий жандарм пхнув його прикладом у живіт, він мало не впав на хідник. Спробував прослизнути у фризієрню, — там у нього друг, майстер Соломаха, — та двері були зачинені, а через шибку шкірив зуби гестапівець. І саме тоді, коли Пелехатий метався сюди-туди, наче загнаний звір, почув з вікна над собою оклик: «Кузьма, до мене!» Зразу пізнав голос Агафангела, згадавши, що його квартира поруч з готелем. Кинувся у браму і вже майже на очах фельджандармів просунувся у щілину дверей, які раптом відчинились. Клацання засувки в замку і тупотіння солдатських цвяхованих черевиків злилися в один звук, який ще довго відлунював у мозку Кузьми.

— А я хвилину тому подумав про тебе, — сказав Дідицький, пропускаючи Кузьму вперед на східцях. — На всяк випадок і відчинив вікно...

Кузьма здивувався і потім не раз дивувався, чому це професор сказав, що він думав про нього. Невже зараз тут зарита собака? Тоді йому це не прийшло в голову, говорив зовсім інше, більш актуальне в ту хвилину.

— На вулиці лапанка набрала небачених розмірів. Я ще в таку катавасію не потрапляв.

— Знаю, і вони, ці, як ти називаєш, «лапанки», продовжуватимуться ще в більших масштабах, і не лише у Львові, а й у всьому генерал-губернаторстві.

Пелехатий здивувався, звідки Дідицький це знає. Але питати в такій ситуації не личило. А професор тягнув свою розповідь далі:

— І не лише лапанки, будуть ще й масові розстріли на вулицях. Фашисти оголосили май місяцем публічних

екзекуцій. Звичайно, це я кажу конфіденційно, але такий висновок можна зробити і з окремих заяв та оголошень, і з тієї нервозності, яка охопила зараз окупантів після прориву більшовиками фронту... Та що це я тобі, як ми колись у давнину казали, «чепуху горожу», це ти, напевне, краще від мене знаєш.— Дідицький запросив рукою Кузьму увійти до блакитної кімнати, де колись збиралися гості, а зараз, як незабаром Кузьма заприпритив, вона була житлом господаря.

Кузьма чудово пам'ятав розташування кімнат у квартирі, тож знову здивувався, коли господар показав йому в тому покої, що правив за бібліотеку, тайник, загороджений при вході картинами. Колись гості після обіду чи вечері заходили туди пити чорну каву, перекинутись в преферанс чи ремі-брідж. Зараз в обох приміщеннях стіни були завішані художніми полотнами, всюди стояли скульптури, а в кутку стирчало кілька великих кованих залізом скринь.

«Як Агафангел живе в такому зовсім нестильовому оточенні? — подумав.— Мабуть, перебрався сюди через нестачу палива, а то він завжди був педантом».

Дідицький ніби контролював думки гостя якимось невидимим фізичним приладом, бо раптом засміявся, ударив друга по плечу і таким же тоном, як раніше говорив про політичну ситуацію на фронті, зараз відкривав перед ним таємниці своїх життєвих буднів:

— Ти не думай, що я вже такий скнара або зовсім голий король. Просто душусь у своєму п'ятикімнатному помешканні.

«Було шість»,— згадав Кузьма, але вирішив цього вечора ні про що не розпитувати, нічого не з'ясовувати. Хай уже потім, коли добре роздивиться. Бо не сумнівався, що в цій квартирі діється щось незвичайне і сам її господар — це ще не вижилий з розуму старець, а повноцінна людина, яка в своїх руках тримає таємничий клубок Аріадни.

Саме тоді Кузьмі прийшло на думку добре вивчити обстановку в цій квартирі і, коли це буде потрібно, використати її для підпільної організації.

Дідицький ходив по кімнаті і квапливо розповідав:

— Усе моє помешкання завалене моїм і чужим добром. Деякі сусіди і знайомі ще в 39-му, а дехто й пізніше, залишили в мене свої колекції. Довелось шосту, крайню, кімнату, ту, що в соняшниковому обрамленні,— пам'ятаєш? — цілком на склад переобладнати...

«Однієї загадки менше,— зафіксував подумки Пелехатий.— Але скільки їх ще не розгаданих?»

— Маєтку німці не повернули тобі? — нервово потрясіння, мабуть, так налягло на нього, що він не витримав і зламав тільки що прийняте рішення,— ні про що не розпитувати.

— З порожнього не наллеш. Не віддали, бо не було що. Ще до вересня все продав, дещо подарував. І тому мене не розкуркулили,— так це називалось? А між іншим, тут є і твоя заслуга.

— Моя? Не розумію,— здивувався Пелехатий.

— Уже забув, що я тебе прохав познайомити мене з академіком Корнійчуком. Але де тобі пам'ятати такі дрібниці, ти тоді такий був щасливий і заклопотаний. Народні Збори, редакція газети «Вільна Україна», громадська діяльність. Отоді я і вирішив подарувати всі свої зібрання державі, саме діабет звалив мене зовсім, і я думав, що швидко кінець. Отже, зустрівся з Олександром Євдокимовичем, він дав відповідні адреси. Довго вельох листування, мене зробили відповідальним за збереження всіх колекцій. Приїздили знавці з Києва, Ленінграда, Москви... Приходили і наші — Свенціцький, професор Чоловський, дещо взяли до музеїв, але все ще не було вирішене питання, куди діти всі фонди. Як це не парадоксально, справа затяглась через брак відповідного приміщення. Грянула війна, і я залишився зі своїм фантомом. Правда, прибули декотрі — ті, що залишили мені своє добро на сховок, але так і не забрали своїх картин, хай, сказали, залишаються до кінця війни. «У пана професора щенсліве ренце». Знайшлися нові цінителі, колекціонери, мистецтвознавці. Я був представлений найвищим з високих. Ні, ні, товстого Герінга не мав щастя пізнати, але губернатор Ляш дещо собі підібрав, хоч не встиг вивезти, його вивезли раніше і, як знаєш, розстріляли. Потім крутився біля мене гурт берлінських, краківських колекціонерів-антикварів, а потім голландець *fas et nefas* * намагався виманити се і те, але я раптом зробився безличним, твердим, і все спочатку Ляшом, а потім Вехтером заслонявся. Та слава вже пішла, в мене почали збиратися колекціонери, а їх найбільше було серед тих, хто легко в окупованих країнах міг заpastись грабованими мистецькими цінностями: гестапо, поліція, СД. У Львові в 41-му можна було придбати буквально

* Правдою і неправдою (лат.).

все і то майже за безцінь — малахітову шкатулку, статуетку з японської святині Роккакудо, єгипетську мумію, картини найбільших фламандців і навіть, кажуть, іспанську мушку.

Кузьма пирскнув сміхом, і це розрядило атмосферу важкої пригніченості, яка давила на нього в цій таємничій квартирі.

— Я наче заповзявся розповісти тобі всі свої пригоди з того часу, як тривожний передвоєнний час розлучив нас.— Господар накинув Кузьмі плед на коліна і почав витягати з шафи столові прибори — срібні ножі, виделки, позолочені тарілки, цукерницю, бокали. Розкладаючи все на столі за суворим правилом етикету, він не переставав розповідати, мабуть, охота патякати — непереможна стихія самотніх стариків.— Але це неможливо, хоч би як я цього хотів. Не вистачить часу. Ти, звичайно, заночуєш у мене.

Пелехатий різко запротестував:

Але професор навіть не звертав на його слова уваги, вперто продовжував:

— Нікуди ти не підеш, бо я людина старої дати і відповідаю за тих, хто під моїм дахом. Облава, я певен, триватиме всю ніч, лазитимуть боші по хатах, шукатимуть потрібних їм людей, але візьмуть і випадкових. Це особливо добре підготовлена акція. Хіба ти не зробив такого висновку з логіки подій? Послухай: другого жовтня генерал-губернатор Франк оголосив «бекантмахунг» у справі «поборення замахів на німецьке діло відбудови в генерал-губернаторстві». Ось його зміст: німецький поліцей має право стріляти на вулиці в кожного, хто буде здаватись йому підозрілим. І вже є результати — п'ятнадцятого жовтня у Варшаві гестапо провело першу публічну езекуцію на алеї Незалежності. Було розстріляно півсотні чоловік, а через два дні воно поставило до муру на вулиці Пенкній ще двадцять п'ять, сімнадцять інших розстріляно в руїнах гетто. Двадцятого жовтня пролилася кров на краківському і львівському бруках, тут і там знищено півсотні заложників. А нинішню лапанку, я гадаю, гітлерівці присвятять завтрашнім листопадним поминкам. Нині головною для німців справою є вбивство українських і польських вчених. До речі, гестапо повело тотальну боротьбу проти інтелігенції, зокрема політичної, а робітникам і селянам говорять: коли ви сумирно працюєте на користь німецької перемоги, коли вчасно здаєте контингент, влада вас не

чіпає. Але вибач, я так заговорився, в політику заліз і забув, що наші шлунки порожні.

Він поплескав у долоні, і зразу ж у дверях з'явився камердинер у підтоптаній лівреї.

— Насмаж, Вороно, миску своїх «смаколиків», наріж французького сиру, який ти вчора придбав в угорського офіцера, подай масла до булочок і поклади у відро пляшку португальської мадери. Згодом подаси чай і галети.

— Ворона, бачу, не постарів,— констатував Кузьма, коли слуга тихо зник за дверима.

— Тепер усі слуги виглядають краще, ніж їх пани. Такий час, а може, мода.

— По меню твоєму бачу, що й пану господарю живе-тья не согірше. Булочки, масло, португальське вино...

— Це тільки на твою честь,— солодко наголосив Дідицький,— у будні ми з Вороною постимо, як і всі інші прості. Мої німецькі гості, коли і принесуть щось їстівне, то не піднімуть свого сідала, поки не спруть усе до крихти. А кілька пляшок мадери я ще в сорок другому придбав із штабу самого коменданта португальського легіону Екара де Квейроса...

Патякання Агафангела щораз більше зацікавлювало Кузьму. Просились на язик десятки питань, але він міцно тримав їх за зубами. Знав: професор охочий поговорити, хай вибалакається. Тим більше, коли мадера вдарить у голову...

Ворона виявився майстром кулінарної справи. Через хвилини десять вечеря була подана, закуски розкладені на тарілки, а з розкішної вази плив аромат печеної картоплі, яку, мабуть, професор і вважав «смаколиком». Вино розливав сам. Три повних бокали.

— Ти, Кузьмо Миколайовичу, певне, дивуєшся, що ми з Вороною живемо отак «бідно» і «тісно» на такій великій площі, а декотрі пруссаки туляться в готелях, скромних апартаментах. Цю свободу завдячуємо духам, тож дозволь підняти першу чарку за моїх високих покровителів — духів цієї квартири.

«Куди це гне, окаянный?» — думав Кузьма, пильно стежачи за кожним рухом і словом господаря.

Коли три бокали зустрілись, кришталевий дзвін розбив таємничу тишу, що залягла тут після останніх слів Дідицького.

Сіли, закусували. Дідицький задовольнився скибочкою сиру, його, видно, тягнуло продовжувати розмову.

— Особливо допомогли мені духи відразу після приходу фашистів,— в очах господаря засвітились лукаві вогники.— Мое помешкання тоді ще не було перевантажене всіма цими скринями, і вермахт зареквізував дві кімнати для офіцерів штабу. «Тут чорти водяться», — сказав я майорові, який першим поселився в мене. «Більшовики теж нас лякають, але не на таких натрапив. Німецький воїн і духам раду дасть, нам чорт — брат, як співається в пісні». Випив він добряче, звалився на капалу, а я собі думаю: «Спи, спи, небораче. Хай тобі золоті сні привидяться. Десь після півночі чую крик. І постріл — один, другий. Вибігаю в коридор, а майор в одних тільки штанцятах уже суне мені назустріч, блідий, з пістолетом у руках, весь трясеться. «Що трапилось?» — питаю невинно. Відсахнувся німець, шепоче: «Спочатку мені здалося, але раптом загойдалась підлога, і моя тахта попливла. Запалив я світло, дивлюсь, а з кутка виходить якась бліда пані, наче в Шекспіра. Я крикнув, а вона спокійно йде у мій бік, ось-ось торкнеться мене рукою. Тоді я зірвався з ліжка, хотів натягти чобіт, а він, уявіть собі, пішов по кімнаті, а біла пані вже біля мене, тоді я вистрілив й кинувся у двері...» Я вдав дуже затурбованого, але тільки розвів руками: «Я попереджував вас, пане майор. Це вже давно так. Ще в першу світову тут трапилась жахлива трагедія. Угорська графиня, ота пані в білому, граючись браунінгом, ненавмисне застрілила рідне своє дитя — хлопчика. Збожеволіла, викинулася з вікна. І з того часу в ясні літні ночі приходять сюди, плаче, згадує».

— Це абсурд, — промовив Кузьма, відставляючи бокал.

— Можеш пересвідчитись. Я залишу тебе ночувати у блакитній кімнаті. Мої дзеркала діють бездоганно.

— Ігі на тебе! Але кінчай — німці злякались, пішли?

— Не вони останні. Але пішов і розголос. Тепер щочетверга я мушу забавляти гостей своїми спиритичними талантами. Усе, що тхне потойбічним життям, дуже цікавить не лише тих німців, що на фронті, але і щурів тилових...

— Чорт ти, — відізвався Кузьма, все ще не збагнувши, навіщо професор йому розповідає всяку всячину.

— Я зрозумів, — продовжував Агафангел (тепер уже Ворона підливав у бокали вина). — Я зрозумів, що втекти від загибелі не можна... Вибач, що говорю без зв'язку,

алогічно, уривками... Нічого не починається ab ovo*, зненацька, ніщо не досягає свого апогею. Все матеріалізується в часі, у просторі, матерія руйнується, знову виринає, події і люди чергуються, як у калейдоскопі. Це найкраще показала теперішня війна — яка трагедія, але і скільки гумору... Гітлер та його найближчі — анальфabetи, навіть середньої освіти не мають, а гауляйтери та губернатори, думаєш, розумніші? Це тільки наш Франк — доктор, але коли б і його пощупати добре... І такі люди ведуть мільйони і долею мільйонів керують. Збожеволіти можна!

Згадуючи докладно зустріч з Дідицьким, яка відбулася три місяці тому, Кузьма намагався порівняти всі події, кожну деталь з тим, що відкрив Богдан. Тоді казав Агафангелові, що при його зв'язках і знайомствах можна багато зробити, оскільки той чудово знає багатьох високих керівників німецької поліції, гестапо, суду, адміністрації в області, а підпілля вкрай потрібні будь-які відомості. Слово за словом, і Кузьма звернувся до нього з проханням влаштувати в його квартирі місце зустрічі для невеличкої групи людей. Така явочна квартира — в самому центрі міста, з телефоном, усіма вигодами, поза підозрою — знахідка. «Звий гніздо в колісці ворога, — радив колись Пелехатому в талергофському концтаборі один друг-революціонер, — там тебе ніхто ніколи не шукатиме». Усе це виклав Дідицькому, апелюючи до його гуманності, порядності, чесності.

Погодився відразу, хоч він, Кузьма, попередив, які неприємності той може мати.

— Подумай ще раз уважно і скажи своє рішення, — сказав Кузьма перед відходом додому. — Коли ні, я забуду про своє прохання і залишимося далі добрими приятелями, як тридцять років тому.

— Мій дім — твій дім. Використовуй його в своїх цілях завжди, коли треба. Крім, звичайно, четверга. У цей день тобі краще не зустрічатися з моїми гостями.

Ця щира і безпосередня заява Дідицького зворушила Кузьму. А виявляється, все було награне; було провокацією.

«Ми в лапах фашистів. Чому ж вони досі нас не чіпали? Вивчають, граються, хочуть якнайбільше вивидати, зайти у глиб організації і тоді всіх разом накрили?»

* Від яйця, спочатку (лат.).

Пелехатий зупиняється, щоб відігнати прикрі думки. Він уже недалеко від конспіративного помешкання, тож треба озирнутись, чи нема хвоста. Схиляється, ніби зав'язує шнурки на черевіку, і уважно стежить за вулицею. Нікого не видно.

Заходить до саду через бічну хвіртку; нею краще добиратися до літньої веранди. Зараз тут усім заволоділа зима. Але помічає, що сніг на стежці змішаний з землею, втрамбований. Видно, хтось, і то не один, ходив. Коли навідувався минулого разу, стежка була білою. Може, щось погане трапилось?

Давно було домовлено: не входить до хати, поки не левен, що там усе гаразд. Густий сад уже прикрив Кузьму від вулиці і від чужих очей. Тепер єдина небезпека може йти з хати. Він торкається дроту, на якому восени бігав собака, зараз маятник повинен легенько вдарити по шибці — раз, другий, третій. Це умовний знак. Чекає довго, ніхто не виходить, хоч челяді у Нижника багато. Повна хата чубатих діток. Спати ще напевно не лягли: шойно сутінки спустились. Та й у хаті світиться. А може, там, усередині, німці? Забрали всіх або тримають під гвинтівкою і чекають, поки хтось прийде, щоб схопити.

Не виявляючи неспокою, миттю пробився у глиб саду, до запасного виходу, де в паркані не було двох дощок. Хвилину затримався. Ні, не чути тупання чобіт коло хати, на цементній доріжці. А проте тиша здається Кузьмі зрадливою. Ніде не грюкнула хвіртка, нізвідки не долинув жоден голос. Добре це чи погано? Може, люди причаїлись? Тут, на передмісті, наче в селі, сусіди знають усе, навіть те, що в кого на обід вариться. Обережно пробрався через паркан. З-за сусіднього паркана виглянув якийсь чоловік, поманив його рукою.

— Забрали всіх,— сказав незнайомий і, поклавши палець на уста, зник у саду.

Куди зараз дітися, що робити? Його зв'язок з керівництвом підпільної організації перервано. Тепер він єдиний відповідає за групу Ватага. Усі, мабуть, уже попереджені. Може, Рома застала ще на роботі Палітурника, а той завжди знає, як зв'язатись з Миколою. А Богдан — на Гетьманських валах. Уже минула добра година, як він там, треба хлопця виручати, а то на нього звернуть увагу. З підпільниками зустрінеться завтра на сходці.

Нижник якось казав: «Коли зі мною щось трапиться, зв'яжись з послом». Посла Кузьма знає добре, ще з виборів у 22-му і 28-му роках, але у війну з ним не зустрі-

чався. Буде трохи сміху, коли постукає до його квартири, звернеться паролем: «Ви не скажете, пане добродію, в якій тут квартирі живе майстер Сорокан?» Степан, напевне, тицьне його кулаком у живіт і кине регочучи: «Ти що, Кузьмо, з розуму зійшов?» І тільки тоді зніяковіло почухається, опустить очі: «Жив на другому поверсі, але недавно вибрався звідси, десь на Городецьку...» І силою зтягне до кімнати, кинеться обіймати. Бувають курйози в житті, яких бездарні автори пригодницьких творів ніколи не придумують у своїх пригодницьких повістях...

Кузьма намагається не думати про арешт Нижника, — але чи можна зупинити стрілу, коли вона вже вилетіла з тятиви? Як не гамує думок, а вони все одно крутяться біля цього статечного робітника, відважного підпільника, одного із засновників організації.

Уже не вдає п'яного, сідає на «двійку», забирається в куток і їде до Гетьманських валів, а там разом з юрбою пасажирів висипається з трамвая під годинником. Якраз минула сьома тридцять хвилин. Ще здалеку бачить Богдана, хлопець справді пристав до якоїсь блондинки, щось їй доводить.

«То вже перегинає», — мимоволі посміхається Пелехатий і, зрівнявшись з Богданом, делікатно бере його під руку. Золотко — короткозорий, глипає з-під окулярів, заспокоюється, вони відходять на край алеї.

— Чим порадуєш? — тихо питає Кузьма.

— Загадка за загадкою. Десь півгодини тому до будинку Дідицького підійшов Кривий Дзюник, порився в кишені і своїм ключем відчинив двері брами.

— Та не може бути! — Пелехатий відчув, як раптом зупиняється його серце. Потягнувся рукою до грудей, аж похитнувся. — Ти добре бачив, не помилився?

— Тоді, як Остап познайомив мене з Дзюником, я його запам'ятав на все життя. Такого обличчя, такої ходи забути не можна. Бувало, зустрічаю його, кланяюсь, а він тільки два пальці до кепі й оком як заверне!

— Справді, самі загадки. Дзюник давно вийшов?

— Він ще там. Уже, — подивився на годинник, — тридцять п'ять хвилин.

— Незабаром комендантська година. Що ж робити?

— У мене нічна перепустка. Офіційна.

— І я маю, правда, фальшиву. Але волів би, щоб нас сьогодні не перевіряли.

— Дозвольте мені піти до професора. У мене ж пароль.

— Ні в якому разі. Тобі не можна. Це мені самому...

— Ви що? — Богдан ловить Пелехатого за руку.— Ви уявляєте, що буде з організацією, коли вас не стане? Якщо моє слово щось значить, я не радив би нині щось починати. Є така німецька приповідка.

— Є й російська: «Утро вечера мудренее».

— Отож.

Богдан таки потягнув Пелехатого вбік. Вони пройшли кілька кроків, не зводячи погляду з брами.

— Отже, я вирішив. Слухай мій наказ, Богдане, зараз ти йдеш на квартиру Роми, там чекаєш мого дзвінка до дванадцятої години — не довше. Якщо я не озвусь до того часу, підеш зранку на Старий ринок під п'ятий номер у квартиру на партері. Подзвониш, і коли вийде господар — літня людина, голова пострижена, як у Пілсудського,— ах, ти не пам'ятаєш маршалка,— словом, під їжака, в чорному галіфе і в пантофлях, або господня — дрібненька така, ну, господиню завжди пізнати легко. Пароль: «Перепрошую дуже, ви не скажете, пане добродію (або пані добродійко), в якій тут квартирі живе майстер Сорокан?» Відповідь: «Жив на другому поверсі, але недавно вибрався звідси десь на Городецьку...» Тільки вважай, щоб не потрапився в капкан, гестапо може і там сидіти. Придумай якусь версію. Сорокан справді вибрався,— але що ти міг від нього хотіти?

— Яюсь уже дам раду. Але, думаю, цього не доведеться робити, і дозвольте, товаришу Лука, одно слово вам, як батькові...

— Почекай! Отже, коли залишишся з господарем віч-на-віч, скажеш таке: «Десь діє провокатор». Ні, професор тут ні при чому. Він не мав поняття про людину, яку арештовано. А ось, коли йтиме мова про мене, скажи: «Не повернувся від Дідицького». І тоді все скажеш, що бачив. А тепер — уперед.

— Товаришу Лука...

— Я вірю, все складеться гаразд. Просто не можуть бути самі промахи, нещастя. Це нелогічно. На всякий випадок маю пукавку, правда, ще ні разу не стріляв з неї, але коли доведеться, рука не затремтить. Ну, прощай, сину!

Потиснув Богданові руку. Спокійно перейшов вулицю. А Золотко, понуривши голову, попрямував на вулицю Сикстуську. У будинку під десятим номером його зустріла музика. Знав: там живе німецький тройгендер фірми «Зінгер». Коли вдома, він завжди вмикає радіо.

Яка чудова музика! Третя прелюдія Баха. Коли він чув її востаннє? Зараз немає часу і за фортепіано сісти. Піднявся вгору сходами, до квартири Роми Гамули. Подзвонив умовним знаком. Боже, скільки паролів доводиться запам'ятовувати! Коли вже буде останній — звияжний?

Нарешті скрипить ключ, Рома впускає його без слів. Одягнена в халат, з книжкою в руках. Сідають у вітальні, Богдан коротко викладає завдання. Рома приносить із спальні телефон.

— Може, щось перекусите?

— Хіба гарячого чаю попрошу, коли ваша ласка.

— Замерзли? То ходімо на кухню. У цій кімнаті не палиться.

— Дякую.

Пив гарячий чай з сухарями, з повидлом. Теплі швидко розпливлося по тілу, і його стало хилити на сон. Скоро й задрімав так, як сидів — просто на кріслі.

«Ще майже дитина, — подумала Рома. Вона довго не зводила з юнака погляду. — Будь вона проклята — ця війна!» Відклала книгу, накинула Богданові на плечі товсту хустку. Потім і сама задрімала в своєму кріслі. Зірвалась, коли задзеленчав телефон. Золотко взяв трубку раніше.

— Ти, Богдане? — почув голос Пелехатого.

— Я.

— Говорю від професора. Слухай уважно...

І раптом голос пропав. Як не кричав Богдан у трубку, як не дмухав у неї — ніхто не відзивався.

— Обірвали, — зойкнула Рома.

— Може, і життя... — вимовив зажурено Богдан.

Рома вхопила Богдана за руку, пригорнулась до його плеча. Стало тихо і страшно.

Водночас вдарили два годинники. Тоненько — із спальні, важким бамканням — з ратуші.

— Дванадцята, — одночасно прошепотіли вони.

У ту ж мить погасло світло. Гнітючим покривалом їх окутала темрява. Рома важко зітхнула.

Розділ сьомий

Кривий Дзюник, тобто Володимир Полонський, тобто Влодко Темницький, завжди відзначався аналітичним мисленням, практичним розумом. Знав добре людей і все людське не було для нього байдужим. І, може, тому

широ знову заопікувався Титом Люстерком, коли той щасливо в перший день «задушок» повернувся з Варшави і, потягнувши своїм довгим носом львівського повітря, уже на залізничній станції гукнув: «У Варшаві добре є, але в Львові ліпше. Тут уже і погуляю». Отож Дзюник зразу ж обірвав його запал, сказав, що у Львові ще не забули про вбивство Ванди, і йому доведеться жити наче в'язневі, не виходячи з кімнати.

— А я вже давно забув,— тарабанив своє Люстерко,— що я чоловіком Ванди був...

— Пам'ятай, для кого вона працювала. Убивцю ще, мабуть, шукають. Намотай це собі добре на вус.

Тит присмирнів, зробився ще меншим і якось знехотя заліз у фіакр, яким правив Осідач.

— Чую, у Львові щось шкварять,— заварнякав знову.— Запах м'яса чую. І вітер жене його десь з півночі та сходу, з Клепарова, Янівської, Підзамча, з Професорської колонії. Димить...

«У Тита добрий нюх,— подумав Дзюник.— Справді, паленим заганяє. Запах несеться звідти, де колись есеївці розстрілювали людей, де закопували трупи. З Янівського табору і Кривчицького лісу. Напевно відкопують трупи і палять».

— Це не димить, а світає,— сказав Дзюник, сідаючи коло Тита у фіакр,— іде весна, мій пане поет, твоя улюблена пора.

— Що це з вами, пане ладний, чи тобі тут з туги за мною у баняку перевернулось, чи п'ята клепка з голови вискочила. Я клепок на славному базарі Ружицького у Варшаві не втратив, а ти, бачу, тут,— Тит Люстерко, хоч і вмів написати, коли треба було, рекламного вірша, але був далекий від розуміння символів та метафор: він світ сприймав туго-реалістично.— Ще зими справжньої не було, а ти вже з весною лізеш.

— Ой Тит, ой Люстерко, і столиця тебе не введукувала, хоч там ще в 1793 році пан Станіслав Сташиц створив славу, першу в світі, едукативну комісію...

— На вулиці Сташица у Варшаві я часто заходив до кнайпи.

— Що з тобою говорити, коли ти гумункул, пан Осідач має більше сатисфакції від своєї кобили, ніж я від тебе.

— А він,— Тит кивнув головою у бік візника,— чому змінив панську професію на хлопську?

— Ти все хочеш знати! Коли такий цікавий, спитай

сам.— Висунув голову з фіакра.— Пане Осідач, беріть вісьта, вуличками, щоб яка каналія нас не перестріла.

— Добре е! — і візник прикрикнув на коня.— Пішла, Ружичко, галопом.

— Ти не доказав про весну, а я не люблю, коли з мене лико деруть. У Варшаві кажуть: «Сміх — річ файна, але у пляшку набивати треба тільки німаків!»

— Але ж, варшав'яку мій гоноровий! Не глузував я з тебе,— як ти можеш таке подумати? Я кажу: наближається весна, а розумію: воля йде. Німаки, ти ж це сам зауважив, викопують трупи замордованих у Янівському таборі і спалюють... як думаєш, нащо така фрайда...

— Ясно, наче в мурина в животі. Щоб замести сліди. Уже горять їхні п'яти. Бояться, варвари, кари. Я гадаю, тисяч сто знищили у Львові.

— Мабуть, бери вище... Зрештою, порахуємо, після перемоги усе фашистам порахуємо. А ти краще говори, що там у Варшаві нового. Поляки борються?

— Ще й як. Я своїм носом чув — повстання готують. Таке мое враження, але це секрет, нікому ні слова. Ти знаєш, що я майстер визначати майбутнє, що вмію свою думку послати за межі людського розуму. У Варшаві навіть писком люди борються.

— Як це — писком?

— Не розумієш? Бачиш, не завжди твоє зверху. Послухай!

Люстерко замурикував пісеньку. Фальшивив жакливо, його голос то деренчав, як розбита посудина, то ламався на високих нотах, то зовсім пропадав. Дзюник мусив угадувати окремі слова.

*В тридцять дев'ятому
вересня першого
ворог у Польщу вдерся
з краю німецького.
Найбільше завзявся
на нашу Варшаву,
Варшава кохана,
Місто ти криваве!
Руки нам ламали,
Виривали очі...
Скарай, боже, швабів
За нелюдський злочин.*

— Файна пісенька, га? — кинув Люстерко, проспівавши до кінця.

— Ти мені розповідай про більш серйозні справи.

— Хочеш серйозних — прошу... Есесівці щодня розстрілюють на вулицях цілі групи людей. Привозять їх в автомашинах, скидають, наче дрова, на тротуар — руки в кайданах або колючим дротом скручені. Усі закривавлені, побиті, виснажені, і в кожного рот гіпсом закладений... Дивитися страшно. А жителів зумисне зганяють дивитися, наче на цирк, на це видовище. Жінки плачуть, чоловіки стискають зуби від гніву і злості.

— Це добре.

— Що добре?

— Один недурний сказав: чим гірше, тим ліпше.

— Ні, то мусив бути таки дурень... Я тільки раз дивився на таке видовище, і здається, що й досі кулю у серці ношу...

— У пана горбатого Броника був?

— Ледве від нього живий вийшов, так мене екзерцували. Але врешті пан горбатий сказав: «Гіт, усе грає!» і цидулку, то єсть, грипс тобі передав. Я його під латку на брудній шкарпетці зашив. Витягнути?

— Потім, розумнику.

— Запросимо пана Осідача на маленьку? Він не раз частував мене ще на Копитковому. А що з пана зійшов, то ніхто від такого притрафунку не застрахований. Раз на возі, раз під возом, де наше не пропадало — гей-гей. А пам'ятаєш, як нас на Клепарові набанячив, коли ми з Янівського вийшли. А я пляшку варшавського бімбру привіз — кишки горять...

Фіакр зупинився. Дзюник зіскочив з нього, оглянувся на всі боки, гукнув Осідачеві:

— Прив'яжіть Ружичку за сусідній паркан і ступайте нагору. А ти, Люстерко, бери свої валізи. Я тут ще постою, подивлюсь, чи який хвіст не волочиться.

Коли ввійшов до своєї кавалерки, Тит Люстерко вже частував Осідача і випитував, як це він з пана буфетного на пана візника зійшов.

— Усяка робота не принижує чоловіка, — широко жестикулюючи, виправдувався візник, вражений іронічним зауваженням Тита, якого не поважав, — якщо вона радість приносить. Правда, злі язики мелють, що я кинув будку з пивом, бо всі мої клієнти — аскери * з табору — кудись вивітрилися. Та що мого покровителя графа Роздольського на цвинтарі пристрілили. То все так, але й не так. Не міг я більше у тій будці сидіти, де

* Ті, що наймаються на службу в чужій армії.

часто моя бідна Оксанка бувала. І дома не можу, бігме, а ще коли донечка небогу мою потягнула за собою, не витримало серце, і в мене плюца почали гнити. Пішов я в «Народну лічницю» до самого доктора Тита Бурачинського...

— Чекай, чекай,— Люстерко смикнувся, узяв Осідача за рукав, щоб той замовк.— Чуеш, Дзюнику? У Львові є ще один пан добродій Тит. Доктор. А я і не знав, що такого, як казали аскери, тезку маю. Та ходи ти вже до компанії, Дзюнику,— бо ніби хто тут господар — я чи ти? Хто кому наливати має? Нащо нам закуска? Я ще у Варшаві як рубанув собі карманадлі два,— у них там з тарілки звисають, така мода,— то й досі ситий. За пана доктора Тита, за другого львівського Тита кропнемо собі по маленькій. Ну, кажіть далі, пане фурман, може, щось придумаємо для вас, я і пан інженер...

— Що тут думати? — лебедів Осідач, зовсім не реагуючи на легковажні і зневажливі слова Люстерка.— Подивився на мене пан доктор і каже: «Міняйте, чоловіче, посаду, беріть таку, щоб на повітрі більше. От я і купий гніду Ружичку, вона тепер мені і за небогу, і за нещасну донечку. Тільки зять, коли зустрине, бурчить. «Стидно»,— каже. Буде йому стыдно, коли той його центральний комітет дідько візьме. А кажуть, скоро візьме, бо німакам не солодко на всіх фронтах. Правду я кажу, пане ладний?

— Правду, пане Осідач. Наступають великі дні. Всюди повстають люди. У Варшаві щось назріває, це факт, і ми, львів'яни, не гірші за варшав'яків чи краков'яків, це теж факт.

— Ой що не гірші, то ні. Не лецті ми,— сказав, задумавшись, Осідач.— То я ще вип'ю собі еден і піду. А то Ружичка десь-то сама бануе...

Ступив до порога зламаним кроком — ветхий, сутулий — далеко не той здоровило з червоним обличчям, завжди з задоволеним, хитрим виглядом міщанина-доробкевича, що, було, раптом піднісся на певній суспільній формації на кілька щаблів вище, але тільки зовнішньо. Повернення на своє давнє місце викликало його падіння, принаймні до такого висновку прийшов Дзюник, який деколи, щоб відігнати від себе нав'язливі думки, любив аналізувати побачене і почуте.

— А зараз, — звернувся до Тита, коли Осідач виїшов,— давай мені листа від Броника, а сам лягай спати. Я для тебе придбав кушетку, будеш тепер на ній далятися днями й ночами.

— А як базар без мене обійдеться, без моєї лотереї?

— Забудь поки що. Коли не цінуєш свого життя, то ти повинен дорожити хоча б моїм.

— Коли вже так, то добре. Дивись, я вже сплю.

І справді, Люстерко заснув відразу. Обличчя його зблідло, випогіднилось. Дзюник ще якусь мить постояв над ним, думаючи: «Дитина, велика дитина. Такі люди, мабуть, завжди почувають себе щасливими».

Прикрив його ковдрою, загасив світло і сів розшифровувати листа з Варшави. За код служила повість Жеромського «Вірна ріка».

«1. Настав час неймовірного терору. З сімнадцятого жовтня по перше грудня у Варшаві відбулось вісімнадцять публічних екзекуцій, загинуло близько вісімсот чоловік. Це дані офіційні, що їх оголошують фашисти в розпорядженнях губернатора, які розклеюються на мурах міста. Насправді число розстріляних значно більше. Підписує всі вироки бригаденфюрер СС Франц Кутчера, котрий двадцять п'ятого вересня цього року очолив варшавське гестапо. Раніше був високою шишкою в Чехословаччині, Данії, Голландії, Норвегії, Югославії, а останнім часом в Могильові — у Білорусії. Коли в твоїх досьє є дані на ката Варшави або його фото, негайно присилай мені.

2. Усі передані тобою повідомлення про масове вивезення малих дітей з генерал-губернаторства до Німеччини повністю підтвердились. Ми організували спеціальний відділ, і йому доручено встановити число цих злочинних дій. Дані перешлемо в Центр. Ти зможеш з ними при нагоді познайомитись.

3. Усі твої повідомлення про німецьку підпільну організацію «Червоний оркестр» передано групі з чотирьох чоловік, яка зараз вивчає це питання в рейху. Поки що тільки ловимо нитки зв'язку. Відомо, що багатьох членів організації розстріляно, і тільки кільком удалось провратися на південь Франції.

4. Установлено: Ільзе Штьобе страчено в ніч на 12 грудня 1942 року. Фон Шелія арештований, його дальша доля невідома. Шифри міністерства Ріббентропа замінені.

5. Чекай нашого зв'язкового під кінець року. Горбатий Броник».

Темницький задумався. Лист від Броника занепокоїв його, не давав відповіді на всі питання, що турбували його. Давно вже шукав зв'язку з членами німецької анти-

фашистської організації. Звістка про те, що більшість підпільників «Червоного оркестру» розстріляна, лягла тягарем на його серце. Тепер надія зв'язатися з німецьким антифашистським рухом віддалилася. Загибель Ільзе глибоко схвилювала його. В 35-му році вони працювали разом, вона була кореспонденткою однієї з берлінських газет у Варшаві. Тоді ж і познайомила його із своїм приятелем — дипломатом з німецького посольства — фон Шелія. Тепер вони потрапили в кігті гестапо. Ільзе стратили. Вона напевно мала зв'язок з радянською розвідкою. Щоб заспокоїтись, походив по кімнаті. Тит спав неспокійно, вимовляв нерозбірливі слова. Дзюник підійшов до нього, прикрив ковдрою. Потім енергійно відсунув стілик, виважив з підлоги дошку, вийняв зі сховку жмут паперів. Розшукав серед них досьє Кутчери:

«Народився 1912 або 1913 року. Номер членського квитка НСДАП — 863031, посвідчення СС — 19659. Масивний, вродливий. Улюбленець Гімmlера, його далекий родич...»

Узяв дві фотокарточки, які були в справі: в анфас і в профіль. На нього дивилось обличчя вольове, надуте, люте, чванливе. Ще на одному знімку — разом з двома офіцерами СС — приглядаються до езекуції партизана. Підпис: Югославія, 1941 р.

Хоч не бозна-яка, а все-таки допомога друзям з Варшави. З горбатим Броником він знайомий уже з десять років. Спочатку працювали разом в комуністичній партії Німеччини, потім у Польщі. Не раз один одного рятували. Нарешті Дзюник має можливість підсумувати наслідки своєї недавньої поїздки до рейху. Його припущення щодо «Едельвейсу» виявилися вірними: «Едельвейс» — це вітка «Лебенсборну», який розгалужений по всій окупованій Європі. Фашисти роблять ставку на поповнення німецької нації кров'ю дітей поневолених народів, які в расовому відношенні відповідають найвищим вимогам нордичного типу. Вони створили також на території рейху розсадники, де вивезених з окупованих країн жінок змушують стати наложницями есесівських молодиків, щоб народжували для Німеччини здорових, міцних дітей — майбутніх патріотів рейху.

«Акція «Лебенсборн»! — журиться Темницький. — Їй передували фашистська програма боротьби за «Лебенсраум» — життєвий простір для німецької нації, в ім'я чого Гітлер і веде свої агресивні війни, заборонена всіма урядами в цивілізованих країнах «торгівля живим това-

ром». Все це — одного поля ягоди. Народжені в безмозглих головах антилюдей, ці акції привели б світ до загибелі, якщо не знищити їх в корені. «Лебенскорн» — жахливий розбій: фашисти намагаються поповнити свій людський потенціал коштом інших народів. Це що — світ знову повертається до диких часів, коли перші римляни брали в полон сабіянок, коли на Україну нападали татари і турки, а потім довгими валками гнали полонянок-Роксолан. Історія повторюється... Але це незрівнянне. Тут трагедія десятків тисяч, трагедія багатьох народів. Щоб їй запобігти, треба, щоб про неї знав весь світ. Отже, всі відомості негайно передати в Москву і Лондон. Обов'язково налагодити зв'язки з радянською розвідкою. Це справа невідкладна, пильна.

Боротися проти фашизму самому вже немислимо. Правда, коли ти один борешся, то забезпечений від зради, але водночас ти наче товчеш воду в ступі. Ти всього-на-всього схожий на доброго плавця, який може витягнути з води потопуючого, або на сміливого хлопця, що виносить дитя з палаючої хати. Що з того, що ти, будучи в Мюнхені, допоміг вирватись з неволі «Лебенсрауму» двом дівчатам, коли тисячі таких, як вони, залишилися там.

Такі думки насаджають на Кривого Дзюника не вперше. Вони вперто ведуть його до часів, які настали в Західній Україні після 17 вересня 39-го. Тоді він жив у Львові і повинен був прийти у відповідні органи й розповісти всю історію свого життя. Це життя було тільки в ньому, знав його тільки він, а один у борні свідків не має. Він міг навести факти, але хто б їх підтвердив? Хтозна чи ці факти не повернулися б проти нього самого? Якась окрушина правди в цьому є. Не зважився піти і сказати: «Я Володимир Полонський, а власне — Влодко Темницький, колишній член компартії...» Це були б зізнання ніким не підтверджені, отже, ніякі. Тому він і став у той час Кривим Дзюником.

Не шукав підпільних антифашистських організацій і в перший період окупації, хоч і боровся проти окупантів де міг і як міг. І знову залишався самотнім борцем у темряві. Загине — ніхто й не згадає. А коли він навіть залишиться після перемоги живим, — хто повірить, хто засвідчить? Тит Люстерко? Смішно, але й трагічно. Який висновок? «*Nemo iudex idoneus in causa propria*». Ніхто не може бути суддею у власній справі. Він далі буде боротися, але шукатиме сміливих однодумців. Йому

вкрай треба зв'язатися з бійцями руху Опору, з радянською підпільною групою. Перший крок зроблено. У розмові з Пелехатим відкрив свої карти — розповів про злочини фірми «Едельвейс», виклав свої думки щодо дальшої боротьби в самій Німеччині. Але це не все з того, що треба було сказати.

На службі йому, Дзюникові, довіряють, його цінять. Справився з поїздкою до Мюнхена, хоч дві третини України вже втрачені для фірми. Домігся кращого ставлення до «товару» і ліквідації деяких пунктів як безперспективних. Знали б у Мюнхені, у централі «Лебенсборну», знали б тут, у Львові, з якою розпукою в серці вів усі їхні рахунки, торгувався, обіцяв забезпечити процвітання інтересу, виконання наміченого плану доставки. Будь проклята така робота!

Розболілася голова. Узяв пігулку, запив чаркою горілки, яку привіз Люстерко. Трохи заспокоївся, та коли подумав, що Люстерко, ця велика, хоч уже вимотана нервово дитина, звалився на його голову, знову стало зле. Правда, з часу вбивства Ванди минуло півроку, і гестапо, про це довідався через надійну людину, вже здало справу в архів, — кому болить серце за третьорядного агента та ще й з місцевого болота? Але Тит надто помітний, його знає весь люмпен-пролетарський Львів, появиться на вулиці — і біди не обминути.

Однак пора відпочивати. Він зник лягати о першій ночі. Спить рівно шість годин і о сьомій зривається без годинника. Режим сну став для Дзюника законом, і він порушує його лише в окремих випадках, коли загрожує небезпека, або коли вимагає справа.

Якраз добігає перша. Завтра теж буде день і завтра ще думатиме про свій шлях до львівського підпілля, проте, як поширити чутку про жахливу мафію, ім'я якій — «Лебенсборн», як ліквідувати її, налагодити зв'язки з антифашистами у Німеччині, як і де влаштувати Люстерка. Може, завтра й почати з найважливішого: з розвінчання свого шефа — радника Штокеля. Як підійти до нього? Сказати просто: «Знаю, хто ви. Агент англійців». Ні, це хлоп'яча витівка. Зразу ж направить гестапо. Може, краще на нього донести? Ні, таким способом ніколи не користувався. Зрештою, це нічого не дасть. Той продасть інших, а сам викрутиться. Штокель добрий лис, він, мабуть, служив уже всім розвідкам світу. Ось коли його, Дзюника, приймуть до підпільної організації, тоді разом подумують, що з ним робити.

Роздягнувся і пірнув під ковдру. Заснув рівно о першій.

Останнім часом радник Штокель не мав доброї фази, кілька разів програв у карти велику суму, і для нього, скнари над скнарами, це було величезним нещастям. Втратив апетит і сон. Його все менше цікавили політичні інформації, а справи фірми цілком звалив на Темницького. Переглядав тільки таємну кореспонденцію та щодня звиряв свій рахунок у банку.

Жив однією надією, яка не давала йому спокою ні в день ні вночі — відігратися. Ця манія вела його до азарту, все грав на вищі ставки, але карти наче глумилися над ним — програвав ще більші суми. Вже двічі брав гроші з сейфу, які збирався перевести якось до швейцарського банку, саме це було причиною, що він дав директорові банку згоду на співробітництво з англійською розвідкою. Захланність перемогла здоровий глузд, який підказував не лізти в аферу, яка карається гільйотиною. І страх перед нею змушує його тремтіти щоразу, коли в перукарні клубу майстер делікатно водить по його шиї бритвою. Відганяє від себе думку, що в ката гостра сокира, що смерть відтепер щоночі стоятиме йому над головою і льодяними руками душитиме його за горло, поки очі не вилізуть з орбіт і не трісне мозок. Він один раз у житті зустрівся зі смертю, — до того гер гот і каліцтво вберегли його від військової служби і фронту, — коли влітку поїхав у рейх відвідати сестру (іншої рідні у нього не було, колись не знайшлось навіть жінки, яка погодилась би стати його дружиною), смерть підсунулась до нього впритул. Він пережив наліт ворожих бомбардувальників, одна з бомб розстрожила будинок, де жила сестра. Дві доби був під руїнами, поряд з трупами сестри та її двох діток! Дав богові клятву, що коли його врятує, вестиме праведне життя.

Замолоду не мав грошей, працював дрібним урядовцем у суді. Мабуть, тому і взяли на цю роботу, щоб сам його вигляд викликав у людей страх і гнітючі почуття перед трибуналом. Тоді зрозумів, яку силу мають гроші. Зробився захланним, пожадливым до багатства. Коли вже гроші були, почав мстити людям за свою фізичну неповноцінність, потворність, кидав гроші на те, що йому ніколи не дісталось б від чистих почуттів. Збагатившись, й далі вдає зятого фанатика гітлерівської партії, і його зусилля та педантичність помітили. Він стає радником,

а в сорок років — уже секретарем суду і ляйтером нацистської партії в дільниці, де жив і працював. Тепер міг завести сім'ю, — пішла б же за нього якась міщанка, але боявся, що все це вимагатиме коштів, а розлучатися з добутою одного разу сумою грошей було все важче. Отже, для задоволення своїх фізичних потреб, хтивості змушений був користуватися найдешевшими способами. Увійшовши у світ мерзотників, проституток, альфонсів і бандерш, яких раніше зустрічав тільки в судовому залі, він і сам скочувався в безодню. Цей новий світик зіпхнув його в середовище гомосексуалістів. Правда, з клубу цих збочених його незабаром вигнали за несплату внесків, а в зали нудистів зовсім не пускали, і він сприйняв це дуже болісно: був переконаний, що не гірший за інших, а де в чому, що високо ціниться в таких «громадських товариствах», навіть переважає їх. Саме тоді Гітлер захопив владу у Німеччині, і Штокель, як вірний і довголітній член НСДАП — у військовій організації СС, СД, і СА його не прийняли — розперезався: не маючи юридичної освіти, був призначений головою суду у робітничому районі Берліна — Ведінгу. Ця нова посада забезпечила йому необмежені джерела збагачення, і не було такої судової справи, з якої б він, потоптавши у собі все людське — совість, чесність, справедливість, — не тягнув для себе бариші.

Після загарбання Польщі партія посилає його на керівні роботи в генерал-губернаторство. Спочатку він працював керівником арбайтсамту на Замойщині і прославився тут як один з найбрутальніших виконавців гітлерівського плану виселення польського населення з цього району. Мабуть, за заслуги в цій акції головнокомандуючий поліції і СС в генерал-губернаторстві бригаденфюрер Крюгер рекомендував його на керівника філії «Едельвейс», яка саме створювалась в дистрикті «Галіцієн».

На новій посаді продовжував збагачуватися як тільки міг. Для цієї мети ішов на будь-яке гендлярство. Його не вражав плач доведених до відчаю матерів, його серце не зворушували закляклі погляди беззахисних дітей. Знав тільки одне: мамонугріш, марка, золото, діаманти.

У Львові зблизився і зв'язався з такими ж панамп, як і сам, для яких життя, моральні цінності, обов'язки вимірювались грішми, багатством.

Не дивно, що Кривий Дзюник почув уперше про професора Дідицького саме від свого шефа. Якось під час

розмови про те, що зараз багато людей — під цим поняттям фашист розумів німців, до того ж багатих, — льокують *, як він підкреслив, свої гроші в антики і мистецькі цінності. Спитав просто: чи він, гер Темницький, не міг би організувати йому зустріч — тет-а-тет — з одним фольксдойче, з місцевих, гером Дідицьким, великим колекціонером, з яким ведуть темні гешефти відомі офіційні особи зі Львова і Кракова. Головним чином з кіл, наближених до генерал-губернатора і імперського управління безпеки, зокрема віце-губернатор доктор Бауер, банфіюрер доктор Вітіска, які вже не один раз удостоїли своїм відвідуванням пенати Дідицького.

Темницький, не моргнувши й оком, відповів самовпевнено, що має честь знати цього відомого колекціонера і що він обов'язково поговорить з ним. Не знає, однак, чи личить панові обер-радникові робити честь звичайному торгашеві своїми відвідинами. Він, Темницький, про все розвідає і доповість панові надрадникові, чим може йому служити гер професор Дідицький, постарается одержати фахову консультацію від досвідчених мистецтвознавців.

— Ні, ні, — заперечив Штокель, — у справах, де в рахубу йде мій гріш, я звик сам усе вивчати і вирішувати. Ваше завдання домовитись тільки про час зустрічі, звичайно, інкогніто, бо я не бажаю собі стукнутись чолом з особами, у яких з колекціонером є справи. Це, напевне, фальшивники і злодії.

«І ти, свине, не краща!» — ствердив у думці Дзюник і галантно вклонився. — На яке приблизно число я можу домовлятися?

— Десь на початку нового року, після різдва.

— Служу.

Радник добрався до фотелю, задоволено сів. Він майже весь вмістився в ньому, над поруччям стирчала лише його вайлувата голова, що скидалася на старий гриб.

«Блоха, велика блоха», — Дзюник ехидно посміхнувся шефові і швидко пішов до виходу. Саме почали сходиться «інтересанти» — вищі есесівські офіцери, тройгендлери і фінансисти. Було вже пів на сьому.

Увійшовши до своєї службової кімнати, Темницький напружив пам'ять, щоб згадати хоч що-небудь про професора. Проте його «відкриття» зводились до загально-відомих фактів про сім'ю Дідицьких як одну з філарів

* Вкладають (нім.).

галицького москвофільства, з якими родина Темницьких, здається, ніколи не підтримувала близьких товариських стосунків. У всякому разі, його шляхи з професоровими ще не пересікались.

Довго не розмірковуючи, зайшов до секретаріату, від фрейлен Еріки, яка закінчувала роботу точно о шостій, залишився в кімнаті тільки запах простого мила. Відшукав у довіднику нумер телефону Дідицького і зразу ж подзвонив. З хвилину ніхто не відповідав, а потім почув у трубці старечий кашель, а за ним і голос — неприємний, шорсткий.

— Слухаю. Професор Дідицький.

Дзюник на мить задубів, і це, мабуть, вирішило справу. Дідицький заговорив до нього українською мовою, а він підготував розмову по-німецьки. Треба було переключатися, що забрало кілька дорогоцінних хвилин. Дорікав собі потім за цю помилку.

— Дзвоню від імені обер-радника Штокеля... Це директор львівської філії фірми «Едельвейс», Берлін—Мюнхен. Пан радник висловив бажання познайомитися з шановним паном професором. Коли це можна здійснити?

— Не знаю ніякого радника Штокеля,— голос у трубці став ще різкішим,— ані згаданої фірми.

Дзюник почув довгі гудки. Було ясно: професор поклав трубку.

Уже давно не стикався з таким прийомом. Диви, якийсь торгаш краденими картинами вдає з себе цяцю. Горойжиться, наче справжній граф. Але він ще в нього затанцює. Не хоче по-доброму, знайдуться інші способи. Паношитися, бо має, напевне, міцні плечі в гестапо.

«Ми все це перевіримо, мій пане професор недоступний, вивідаємо. Ще все мені виспіваєш. Треба завести спостереження квартири, запам'ятаймо собі, Адольф-Гітлер-рінг, 42. Квартира не вказана, але ми дізнаємось ще й нині. Ну, пане Дідицький, чекайте мене в гості».

Трьох тижнів пильного спостереження за будинком, у якому жив професор, вистачило Дзюникові, щоб узнати про Дідицького майже все — його біографію, оточення, людей, які до нього приходили. Дзюник завжди відзначався вмінням робити точні висновки. У свій час він добре засвоїв індуктивний метод дослідження, і це не раз ставало йому у великій пригоді,— мав можливість переконатися в цьому давно. Зараз теж... «Тобі, Влодку, після перемоги,— коли, звичайно, доживеш,— служити

в органах карного розшуку. Ти б брав у руки вже певного злочинця», — подумки звернувся сам до себе, стежачи здалеку за штурмбанфюрером Вітискою, який тільки що вислизнув з під'їзду Дідицького. Темницький добре знає, де на гестапівця чекає автомашина і куди він поїде цього пізнього вечора. І зразу запам'ятовує: «Четвер — день зустрічі на квартирі професора. Це система. Третій четвер підряд сюди з'їжджаються німецькі «риби». Ні, це не політичні конференції і не зібрання односторонніх, не хата любовних зустрічей, жодна жінка, крім селянки, яка через день приносить молоко, протягом трьох тижнів не переступила порогу колишнього графа. Це і не квартира змовників, коли не рахувати Пелехатого і кількох його друзів, які іноді заглядають до неї. У четвер Кузьма з товаришами не приходить, — фіксує пам'ять. — Ясно, вони не мають нічого спільного з зібраним високопоставленим гітлерівським осіб. Отже, залишається дві версії: або це зустріч гомосексуалістів, або своєрідний клуб гієн від мистецтва, підпільної фінансьєри. Ось чому його шеф хоче зв'язатися з професором. Так, Штокель пасує цьому товариству, нічого не скажеш... А Кузьму обов'язково треба попередити, хоч він, певне, добре знає, що твориться в квартирі професора. Вони ж, — про це Дзюник встиг уже вивідати, — добрі друзі ще з-перед першої світової...

Так, на цікаве гніздо натрапив. Він обов'язково завітає до професора в гості, хоче той цього чи ні.

Таке рішення Дзюник прийняв після того, як зауважив, що останнім часом квартирою Дідицького зацікавилась група польських підпільників — з Армії Крайової. Ці не заходять просто в гості до професора, вони пильно стежать, і, як правило, в четвер за «членами клубу» після того, як ті вийдуть з будинку. Мабуть, задумали мокру справу, — розуміє Темницький, — бо інакше навіщо їм було підробляти ключі до хвіртки в брамі? Це таки не банда грабіжників. За аковцями треба посилити нагляд, точно довідатись, чого шукають.

Тут пахне смаленим, — констатував, коли два аковці відчинили своїм ключем двері і всунулись у під'їзд Дідицького. Треба йти слідом за ними.

Ключем до квартири Дідицького запасся Дзюник ще раніше.

«Але чого це Кузьма, — міркує, пробираючись до будинку Дідицького, — залишив для інвігляції цього хлопчика з канцелярії дивізії СС «Галичина». Він аж на-

гнувся вперед, коли побачив, що невідомі людиці відчиняють браму. Став ні живий ні мертвий. Не знав, що робити. Видно, не дістав на такий непередбачений випадок інструкції».

«Ні, хлопче,—Дзюник засміявся в душі, приборкуючи свої нерви, став бездушним, наче автомат.— Ти як знаєш, а я мушу йти за аковцями. Коли щось кумекаєш, то запримітиш це... Мушу. Там зараз небезпека номер один. І, може, для багатьох людей. В тому числі і для тебе, молодий підпільнику...»

Розділ восьмий

Модеста Дольна так звикла до розпорядку свого робочого дня, що могла тижнями не заглядати в розклад занять на факультеті, не прикидати в думках вчора, на яку годину завести будильник, не викраювати часу на відвідування кіно чи театру. Її життя ще повніше ввійшло в постійне русло, в певну колію, коли в неї поселилась давня її опікунка пані Смеренчукова. Щоправда, господиня будинку спочатку криво поглядала на непрошену гостю, але втішала себе надією, що ця українська «патріотка» не залишиться тут надовго. Полковникова звикла все життя перебувати в оточенні чоловіків, до того ж військових, зокрема офіцерів вищих рангів, що часто збирались в гостинній квартирі полковника, де відбувались бали, раути, звані вечери. Пані Тереза, жінка виняткової краси, притягувала гостей,— так було до нападу фашистів на Польщу. Зараз змушена жити самотньо, скромно і тихо. Ще влітку польський еміграційний уряд у Лондоні наказав полковникові перейти угорський кордон і очолити таємну військову місію в Будапешті. Броник, звичайно, забрав з собою ад'ютанта поручника Кшися — останню любов Терези, і жінка тепер мучилась, тужила, переживала за двох своїх «орлят». Надмірно збуджена, вона то сновигала по всьому будинку, ніде не нагрівши місця, то впадала в апатію і цілісінський день просиджувала десь в кутку — самотня, безвільна, майже непритомна.

— Були перли та й ся стерли,— сумно сказала Модесті, коли та, стривожена довгою тишею, вперше застукала до її спальні і спитала, чи не захворіла бува.— Давно не чула я чоловічого голосу, моя горда пані, збожеволіти можна, що творить війна: чотири беззахисні

жінки під одним дахом. Страшно й подумати. А колись...

Тереза знову заніміла, завмерла, так і не сказавши Модесті, що було колись.

— Я вам чаю запарю,— стримано сказала Модеста і вийшла.

Чай принесла пані Смеренчукова. Вона все своє життя прислужувала комусь, завжди пильно стежачи, щоб той «хтось» був хоч на один щабель вищий за неї на соціальной драбині. За довгі роки добре вивчила людську психіку і насамперед слабкість тих «вищих». Вона майже безпомилково вибирала собі таких людей, щоб, догоджаючи їм, ціною великих поступок і жертв тягнутися до їхнього рівня. Зараз вирішила «підбити» полковникову.

Зав'язування перших ниток взаємин за таких умов — надзвичайно важка і делікатна справа. Тут потрібні півслова, півтони, півзасоби, натяки.

— Дивний цей світ,— сказала, обгортаючи пледом плечі полковникової, щоб та могла підвестися в ліжку,— виносить на перший план силу, брутальність і не хоче бачити, що найвища сила — краса, яка дрімає, нерозгадані внутрішні соки великої божественної душі, таємниця жіночого серця. Ще Міцкевич писав...

— То, пані ласкава, знає твори геніального польського поета?

— *Uwielbiam go!**,— зокрема люблю його вірш «Смерть полковника». Це наче про нашу Софію Галечко. Ось послушайте:

*...Рано-вранці дзвонили в каплиці,
Не стояли на варті солдати —
Били поруч ворожі рушниці,
Мовчки товпились люди до хати.
Рицар спав, вічним сном обійнятий,
Хрест в руках, а вгорі, в узголов'ю,
Зброя, славною зрошена кров'ю.
Лиш той рицар в одежі солдата
Має дівчини риси чудові —
Пишні груди, мальовані брови.
Хто він? Дівчина — серце крилате,—
Вождь новобранців— Емілія Плятер**.*

— Усі ми з Міцкевича вийшли,— полковникова тільки зараз зволила ковтнути гарячого чаю, ніби давала зрозуміти, що прийняла запрошення на спільну бесіду.

* Я захоплена ним (пол.).

** Переклад Марії Пригари.

— А ми з Шевченка,— Смеренчукова знала, що робить грубу помилку, називаючи ім'я Кобзаря, та поступитися в даній ситуації не хотіла. Хай увірветься тоненька нитка гармонії, що почала плестися між нею і господинею квартири, але не згадати імені великого Тараса тоді, коли це необхідно, коли його образ напливав, запалювався перед очима, не наважувалась. Є в кожній людини свої святощі, яких вона не зрадить, від яких не відступиться.

— Не люблю вашого бога,— пані Тереза відсунула склянку з чаєм, однак не настільки, щоб можна було вважати розмову закінченою. Вона тільки поворухнулась у постелі, ніби хотіла зручніше вмотитись. Смеренчукова схопилась із стільчика,— вона не сідала ні в крісло, ні в фотель,— і акуратно притримала ковдру, яка звисала.— Не люблю,— бридливо відкопилила нижню губу, що скидалась на безкровну п'явку.— Від самої згадки про Шевченка пахне гноєм і часником...— сягнула рукою до туалетного столика. Вийняла пляшечку з духами і легко скропила повітря. Кілька крапель попало на обличчя гості. Смеренчукова наїжилася, аж блиснув вогонь ув очах, але одразу ж і погасила хвилю ненависті, злості, заговорила мило, шовково-співуче.

— О, це невірна думка, то давня, ще австрійська, опінія про поета. А ласкава пані наскрізь сучасна, я б сказала, навіть супер-сучасна. В усьому. Це з першого погляду видно. Шевченко мав вхід до князів і графів першої величини, його приймали у найкращих салонах. Його подругою, любов'ю...— пані Смеренчукова разом з стільцем підсунулась ближче до ліжка і, по-змовницьки наблизившись обличчям до полковникової, прошепотіла.

— А то лайдак! — пані Тереза весело розсміялась. Потім так само по-змовницьки спитала: — То жона того графа?

— Жона, а може, й донька... За поетом шаленіли графині і княгині. Я впевнена, що він став би окрасою апартаментів і пані шановної...

— Був військовим?

— Аякже. Десять років у царській армії.

— Офіцер?

Смеренчукова легко кивнула головою. Її обличчя зарум'янилось від подвійного сорому. Однак знала, що перший лід скрес. Вічна пікантна тема про чуже кохання швидко зближує жінок. Секрети, таємниці зв'язують...

— А як же наша Тараска себе почуває? — полковни-

кова після довгої розмови про кохання, в якій проблискували і її інтимні зв'язки, вирішила врешті, що їй пора змінити тему.— Я не бачила її вже кілька днів.

— І не чули, правда?

— Так, слід визнати, що в доктора Модести спокійна, тиха донечка. Видно зразу: інтелігентна, як і мати. Тільки батько-вітрогон і не показується.

— У нього зараз інша жінка,— вкрадливо вимовила Смеренчукова.

— А хто це? — очі полковникової знову загорілися.

— Війна.

Вогонь в очах Терези погас.

— То правда. І мій пішов на війну,— пильно і гостро зиркнула на гостю.— Я сказала це, моя пані пишна, під великим секретом...

— Але ж, моя дорога пані,— Смеренчукова з радістю зафіксувала вжите Терезою слово «пишна»,— як на споді...

З того дня в тихій віллі, в густому саду, що чорними стовбурами дерев захищав її від бур і снігопадів, поселилась п'ята мешканка — ідилія. Три з половиною жінки знайшли спільну мову з допомогою своєрідного компромісу: соціальні і національні антагонізми у стінах цього будинку не розгоралися, про них, за спільною мовчазною згодою, і не натякали. Офіційно існувала одна вічна тема: війна. Ворог для всіх поселенок спокійної пристані на далекій замиській вулиці Дунін-Вонсовича був один — фашисти, хоч уявлення про нього й про методи боротьби з ним були різні. По-різному розуміли й мету цієї боротьби. Полковникова вже не відстоювала найбільш войовничу лінію пілсудчиків. Теперішні її бажання — повернутись до передвоєнного статусу. І ніяких змін. Польща в межах 1938 року — без галасу «од можа до можа», але і без змін, які сталися у вересні 1939 року. Пані Смеренчукова заради добра у їхньому співжитті відмовилась від самостійної України, ратувала зараз за широку автономію Галичини в межах Речі Посполитої.

— Так, цього прагнув покійний маршалок, але проїдисвіти з різних партій не дали йому впровадити цю ідею в життя.

На чолі автономного уряду Смеренчукова бачила колишнього директора Центросоюзу Шепаровича або президента Ревізійного союзу кооперативів інженера Павликовського. Модеста мовчала, ні словом не виявляла своїх симпатій.

Такі розмови велись майже щодня біля каміна у салоні полковникової. Щоправда, газ зараз ледве поступав і хоч палахкотів усю добу, не міг нагріти кахельної грубки. Ад'ютант полковника під час останнього свого приїзду — він потай відвідав жінку свого шефа восени, віддав їй листа, і тоді ж перерізав газову трубу, а зараз тоненька цівка вогню пливла відразу в кімнату і нагрівала повітря. На щастя, ця третя воєнна зима була лагіднішою від двох попередніх, у салоні не відчувалося холоду, можна було спати, не вкутуючись десятьма одіями, що з приємністю робила маленька Тараска, яка раз у раз вистромлювала ніжки з маминих шалів та пледів. Півторарічне дитинча поводилося на диво спокійно — рідко плакало, марило своїм світом. Його любили всі три жінки, опікувались ним.

— Давно пора охрестити маленьку, — бідкалась пані Смеренчукова вже з першого дня, коли поселилась у Модести, — мало того, що росте нехристом, а ще й чоловіче ім'я носить.

— Тараска, Тараска... Ім'я співзвучне з моїм: Терезка... Я готова бути за хресну, — нав'язувала свої послуги полковникова, але вловила подив у погляді кооператорки і зрозуміла його як натяк на різницю в віросповіданні. Відразу ж і пояснила, що це не перешкода: її стрий граф Дзедушицький, сокальський дідич, був куратором аж трьох греко-католицьких церков — у Крестинополі, Себечеві і ще в одному сусідньому селі. — А один Дзедушицький, — продовжувала, — навіть на русинське, — заважила в очах сусідок здивування і образу, — то єсть, на українське перейшов, не відступивши і від костьолу. Правда, ми з ним порвали всі стосунки.

Модеста і цього разу не втручалася в розмову, наче вона її зовсім не торкалась. Вишивала блузочку для дитини і лише вряди-годи глипала на співрозмовницю.

— Тараска, Тараска! — удавано-зло бурмотіла Смеренчукова, влєсливо мружачи очі перед полковниковою: — Ось пані графині побачать — вона вперше довідалась про високий титул господині і вже полоскала його в устах, — наша гордівлива мати дочекається, що її чарівну донечку запишуть у церкві Параскою. Як матір божу люблю...

— Параска, Параска... — хихотіла графиня. — Це щось таке низьке, як наша Кася, — що?

— Не імена красять людей...— тихо промовила Модеста і на мить відклала вишивання. Всі здогадались, про що вона раптом подумала. І тихо шепнули жінки одна одній:

— Війна...

Мінорний настрій на вечорницях,— так називала пані Смеренчукова їхні зібрання,— розвіювався, коли в гості забігала Рома Гамула. Вона на різдвяні свята зустріла Модесту коло Преображенської церкви, загаласувала на всю вулицю, взяла подругу під руку і майже силою повела до своєї квартири.

— Ми так давно не бачились,— торохкотіла, ставлячи на стилик сніданок,— цієї осені я не влаштувала іменин, нікого й запросити було, з нашого товариства залишились тільки ми з тобою.

— Та й Недовіз,— Модеста згадала чомусь Юрка.

— Колишній пан-реставратор у рахубу для мене не йде,— ехидно посміхнулась Рома.— Він своїх смаків не змінює. Тож, може, вип'ємо по чарочці на згадку про тих, хто любив це.

Наливала, змінювала тарілки, набирала з салатниці всячину, припрошувала.

— За Івана! Ти нічого не чула про нього? Не відгукується?

— Ще як восени. З Коломиї картку прислав...

— А я чула, та не знаю, чи й говорити...— Рома цього разу справді завагалась, чи сказати Модесті новину про Івана. Через посланців з окружного допомогового комітету в Станіславі вона довідалась, що Каштанюк пристав до якогось загону, але ж не було відомо, проти кого бореться.

«Навряд чи така інформація порадує Модесту»,— зважувала в думках Рома. Вона вже сердилася на себе, що так необачно проговорила. Хоч для Модести зараз важлива будь-яка звістка про Івана. Головне, що живий».

— Кажі, коли вже почала,— Модеста покопирсалась виделкою в тарілці, рука в неї легко затремтіла.— Я готова почути найгірше.

— Що ти, любя! — обняла подругу за рамена.— Твого Івана ніяке лихо не візьме. Переказували, але за правду я не ручаюсь, що він у Карпати подався, воює... Ще генералом повернеться,— жартувала, щоб якось розрадити Модесту. Хоч і її саму гнітили неясні передчуття. Невже вона насправді закохалася в Івана і страждає

зараз, і їй не байдужа його доля? А чей же він колись мало не застрелив її.

Сиділи мовчки. Не клеїлась розмова. Рвалася будь-яка тема, повисала у повітрі. Рома завела патефон, але пісень не слухали, подала фотоальбом, і знімки нікого не цікавили. Хоч були голодні, їжа не лізла в горло. І першої чарки вина недопили. Почували себе вдовами, які тільки що поховали чоловіків.

— Дай я тебе сфотографую отакою! — вигукнула Рома і кинулась до вікна, де сховала апарат.

— Ні, ні, нізащо! — Модеста стрімко підвелася з місця, стріпнула волосся, ніби хотіла зігнати з лиця вираз смутку і болю, приглянулася до себе в дзеркалі. Рома і собі підступила до трюмо, почала чепуритися.

— Знаєш що, дорога,— обличчя її вже заграло наведеною красою,— в мене є ідея. Чого ми сидимо, капцаніємо у цій задушливій кімнаті, де кожна річ нагадує нам їх... Давай майнемо кудись у парк, в поле, на вітер, на мороз. Згадаймо юнацькі походи.

Увечері, втомлені, голодні, вишмагані морозним вітром, добралися до Модестиного гнізда. Вечорниці відбувалися вже в її, Модестиній, кімнаті, де пані Смеренчукова виявляла перед полковниковою свої кулінарні таланти.

Рома Гамула якось природно влилася в цю жіночу компанію, відразу зуміла сподобатись графині — відтепер часто була учасником таких вечорів, де підняла нову тему: любов і смерть. Ще таки цього першого вечора, на різдво, продекламувала вірша Лехоня, яким, мабуть, і проторувала стежку до серця пані Терези,— Рома вміла читати майстерно вірші, вміла передати кожний відтінок фрази.

*Питаєш, що в житті моїм
За все найважливіше? Скажу:
Любов і смерть.*

Усі ці жінки знали, що таке дружба, кохання, якщо не рахувати Смеренчукової, яка просто не мала на це часу і відваги. Але про смерть, її природу, силу, владу не відали нічого. І тому базікали про неї безапеляційно, нібито із знанням справи і з певним філософським ухилом.

— Пані доктор, — полковникова, залишившись без чоловіка, все частіше висувала Модесту на перший план в їх домі-бабнику. Якщо раніше така увага виходила

з давно вкоріненого у міщанському світі почуття шани до професії лікаря, то тепер захоплення пані Терези викликали і риси характеру, і поведінка Дольної в різних конкретних справах і подіях,— вам і карти в руки. Хто запанібрата із кістлявою, весь час з нею справу має, як не ескулапи? Найсердечніша матка-боска зібрала нас в одну сім'ю, на спільне життя і терпіння, то ваш, дорога пані Модесто, обов'язок як доктора — і це наше щире прохання,— відслонити і нам краєчок цієї великої таємниці. Не правду я кажу, пані пишна? — шукала підтримки у Смеренчукової.

Симпатиця кооперативного руху на якусь мить відірвалась од своєї роботи — вона в'язала з гуцульської вовни светр для Тараски,— і з великої радості, що полковникова так шанобливо до неї звертається, випустила з рук клубок. Він, наче налякана миша, покотився під дитячий візочок, який Модеста нещодавно втиснула між величезну шафу і картярський столик; їй уже не потрібен був у кімнаті цей реквізит. Тараска категорично відмовилась спати у візочку, вона засинала тільки в ліжку, біля матері, обвита її довгим ароматним волоссям. Хотіла віддати візок полковниковій, бо не раз помічала, як господиня, увійшовши до неї в кімнату, одразу зиркала на меблі, що їх вона позичила Модесті. «Шукає дефектів»,— думала Модеста. Але коли завела про це розмову, пані Тереза вдала ображену:

— Мені то вже така іграшка не знадобиться,— говорила терпко.— Мій первісток помер у ній ще в тридцять шостому, а більше дітей панбіг не послав, хоч і Адає дуже, дуже хотів. Скажу тільки пані по секрету, бо пані є медичка,— не міг уже. Гуляв змолоду, то й догулявся...

— Що ж трапилось з маленьким? — запитала Модеста, щоб не вислуховувати немилі секрети охочої до нескінченних балачок жінки.— Коклюш, дифтерія, скарлатина? — Не думала, що потім шкодуватиме за це нібито рятівне питання, через яке потрапила з-під ринви та на дощ. Змушена була слухати Терезу. Досі Модеста не знала, що в неї був син, не чула про його смерть.

— І не коклюш, і не дифтерія, і не скарлатина,— полковникова радо підняла тему, яка ще тліла в її серці і в пам'яті,— а робітнича потолоч, дика юрба, прошу пані доктор. Ніколи не забуду тої гіркої миті, коли сталося мое нещастя. Був чудовий день — один з перших днів тієї зрадливої весни тридцять шостого року. Чотирнадцяте квітня. Вночі мого чоловіка, тоді майора війська

польського, раптово викликали в полк. Він сказав мені: «Мабуть, знову нічний алярм, полковник Бек поїхав у Берлін на розмову з Гітлером, то треба нагадати Сталіну, що ми тут, на кресах, чувами*». Поцілував Адає сонного маленького Едика, мого цюпунечкого дорогого, муснув губами мене в чоло, ще й пальцями пишну мою фризуру скошлатив. А мала я, прошу пані доктор, волосся, що Лорелай, наче королева Бона, густе, повне, довге,— я викладала його як корону,— пишне, не те, що зараз, моя пані. Всі офіцери з Адасевого полку так і назвали мене: «Та пані майорова, що то корону на голові має». І вже у дверях, притримуючи рукою шаблю, мій Адає сказав: «Коли сонячний день вигляне, повези нашого бомбончика на повітря, хай подихає весною». Дзвякнув острогами, дзвін по спальні поплив, і вітер від причинених дверей війнув, аж мое золотко збудилося, рожевеньке від сну, піднялося у своєму пишному балахончику, ручками за обруччя візочка взялось і питає серйозно: «То татусь на военку пішов?» І сміється двома розкішними ямками на обличчі. Не знало, бідне, що не побачить більше батька. Така трагедія, моя пані золота, що коли згадаю, то серце ще й нині камінчиком падає до ніг і розливається як рана червона, як кров. Бо того ж дня мого Едика дорогенького не стало.

Пані Тереза захлипала, почала шукати хустинку, але швидко вгамувалась і продовжувала свою, мабуть, добре вже вивчену розповідь.

— День, на диво, видався чудовий; голубе небо піднялося ще вище, а сонце золотою повинню залило світ,— о! — полковникова підвелася і, з розпростертими руками, пішла наче по сцені — ніби Леді Макбет на свою згубу. Рукави її широкої вечірньої сукенки впали на плечі, оголені білі руки у тьмяному світлі лампи видались двома мечами.— О,— зойкнула ще раз,— хай би краще дощі залили землю, хай би громи били її і сікли блискавиці, хай би все кругом градом засипало!.. Але — ні. Небо світилося невинними оченятами мого Едика і повітря пахло весняним леготом, що був схожий на віддих мого синочка золотого.— Роль уже була виконана, погляд з небес звернувся на землю, і пані полковникова, як зламана берізка, знову пішла до столу й сіла. Сіла на плюшевий круглий стільчик, що відразу зник під її спідницею.— Ми тоді жили ще на Кульпарківській, в офіцер-

* Стоїмо на чатах (пол.).

ському будиночку поблизу казарм, я везла Едика до парку Костюшка і раптом на Казимирівській побачила жахливу картину: напирала юрба, наче розбурхана ріка, а її стримували жандарми. З Бригідок виступило військо. Я взяла дитину на руки, щоб і вона побачила диво, думала, може, і татка уздріє. І раптом ляснули постріли, люди розбіглися хто куди, тільки основна їх маса нестримно наступала вперед. Я рвонулась до тротуару, але не встигла: повз мене пропливла на руках робітників червона домовина і впала біля моїх ніг. Я втратила рівновагу і мене мало не затоптали. Коли підвелися, дитини на руках не було. І знову зомліла. Потім принесли мені закрявченого Едика: куля потрапила йому в личко — в одну щічку влетіла, а другою вилетіла... А візочка привіз мені комендант Бригідок — цілого-цілісінького. Наче з магазину. Я півроку проплакала в лікарні. З того часу ще дужче зненавиділа юрбу. Бо то вони підняли повстання, революцію. Через них загинув мій Едик золотий...

Модеста не відізналась ні словом: була схвильована, як мати, і водночас ображена на Терезу за її ставлення до юрби, до якої належала і вона, Модеста. Змовчала, бо життя давно навчило її цього мистецтва. Нічого не сказала й тоді, коли пані Тереза заспокоїлась і, певне, для пом'якшення своєї ненависті дружньо обняла її за талію і ласкаво промовила: «Але пані доктор є інша, нічого спільного не має з тією юрбою». Так, Модеста навчилась стримувати свої думки і почуття... Тільки на візочок не могла вже дивитися. Ось у який ридван потрапила її Тараска...

Нарешті і Модеста вирішила сказати своє слово. Стріпнула головою, її шовкове волосся розпливлось по шиї і плечах. Посміхнулась і ніяково промовила:

— Нічого ми, ескулапи, не відаємо про смерть. Ми можемо її тільки констатувати. Що вона настала, що людина померла. Ось і все.

— О ні, моя дороженька,— в пані Терези спочатку почервоніли вуха, а потім пляма багрянцю розпливлася на складках щік, підповзла під очі, що засвітилися жадібністю пізнати таємне.— У неділю я поверталась з богослуження з докторовою Островською. І ось вона мені зізналася, що в Стаха, її чоловіка, був недавно такий випадок. В його пацієнта, кількарічного хлопчика, наступила клінічна смерть; тоді доктор зробив штучний масаж серця, ввів адреналін і ще щось — і сталося чудо боже:

в дитини забився пульс, спочатку легенько, тихесенько, але смерть була вже переможена, відступила кістлява з косою. Я питаю докторову, аж тремчу вся: «Чи сказав хлопець, як на тому світі чувся?» Їй таке, каже, і на гадку не прийшло. Тож я прошу: «Дізнайся в Стася, поспитай!» Докторова обіцяла аж у неділю сказати, а мене це коле, наче цвях, забитий в труну... Що б не робила, а воно: «Як там на тому світі?» Зараз стільки людей гине... Цікаво, дуже цікаво... Ви, пані доктор, такого випадку не мали? — пожадливі очі знову впилися в обличчя Модести. З надією, яка переходить у докір.

— Ні, особисто я не мала,— Модеста намагалася говорити так, щоб не образити і не розчарувати полковникову,— але зараз багато дискутують про це. Є різні думки, гіпотези. Я спробую розпитати колег...

— Лише, прошу пані доктор, не тягнути,— багрянці на її обличчі поступаються нездоровій блідості, але очі ще не тьмяніють.— Ми зберемося завтра,— добре, моя пані? Спочатку буде реферат, а потім спробуємо викликати духів...

— А це не гріх? — з острахом питає Смеренчукова, ніби й забула, що вона в «добрих» священницьких домах не раз була учасницею таких містифікацій.

— Ні, моя пані,— впевнено заперечує полковникова.— Перед війною викликання духів вважалося дуже модною забавою у вищому середовищі. Особливо у військових колах. О, прошу панства, на цьому столику, що спеціально зроблений для таких сеансів, без єдиного залізного цвяха. Не раз ми цілою компанією просиджували до світанку. Мій чоловік, як усі сильні люди, був чудовий медіум. Тарілка під його пальцями кружляла як веретено. Якось навіть душу маршалка Пілсудського потривожили, але дядзьо сипав такими жовнірськими словами, що всі ми, жінки, мусили тікати. Ординарний був при житті і таким, видно, залишився після смерті. То що ж, моя пані,— згода? — рішуче запитала, встаючи з-за столу.— Отже, завтра о восьмій вечора.

«Що таке смерть? — думала Модеста, лігши спати. Біля її серця тихо дихало життя, юне життя її дитини. Маленькій, мабуть, снились зелені сади, червоні квіти, широкий луг і високе голубе небо, бо вона посміхалася, неначе до веселих малюнків у книзі. А може, їй приснився батько, якого вона вітає з приїздом? О, вже личко дитини споважніло. А кажуть: маленькі взагалі не бачать снів, бо вони нічого не пережили, а сон — це дивний

і неокреслений відгомін побаченого, почутого, нервових потрясінь...

«Що таке смерть?» — Модеста заснула і пробудилася з цим нез'ясованим питанням. Тараска ні разу вночі не потривожила її. Спала міцно, наче натруджена робітниця, і їй снився Іван, але в якій ситуації — не пам'ятає. Фільм ночі обірвався разом з пробудженням.

«Нічого немає такого певного на світі, як смерть. Від неї не заховаєшся, не втечеш. Смерть — це остання сходинка для кожної людини. Смертей стільки, скільки й життів. У мить вмирання людина, мабуть, душею бачить усе своє минуле, дає йому оцінку, яка далеко не завжди є позитивною. Хто ладив з правдою — легко вмирає, хто йшов супроти неї, того мучить важке питання: «Що буде далі?»

Нічого не буде. Лиш страх перед смертю, ще жахливіший від самої миті кінця.

Так, умирання — це мить заспокоєння, мить відходу в небуття, але її вже не відчуває той, кого покидає життя: хвилини народження і смерті не підвладні розумові, волі людини».

Ні, Модеста не хоче думати про смерть. Не буде обґрунтовувати її тими чи іншими науковими теоріями. Вона прагне життя, думатиме про нього. Її Тараска виривається з обіймів сну і дивиться на світ — свій маленький і великий уявний світ — добрими, ясними очима.

І Модеста раптом згадала сон. Вона йде з Іваном і з Тараскою, — але не з малою, а дорослою, — іде через зелений сад, через поле, залите квітами. Та ось перед нею сходить і росте-розквітає чудо-квітка, ні з чим незрівнянна, горда червона троянда. Аж тут вдаряє мороз, мете сніговиця. Квіти полягли, а потім і зовсім зникли під білою пеленою. Тільки троянда не піддалась стихії: стоїть незворушно одна і сонцем червоним на білому полі яріє.

— Зірви її, — каже Іван, — врятуй від страшного морозу.

— Не рви! — просить-благає Тараска.

Модеста нерішуча, не знає, що робити, і тоді на допомогу приходить поле... Воно впливає з-під її ніг, стремить до горизонту, і вже вдалині Модеста бачить червону пляму крові на білому гобелені світу.

— Я не знаю, що таке смерть, — сказала Модеста, коли ввечері зібрались жінки. — Я не можу розповісти про неї як явище чи проблему, бо вона — невимірنا

мить і вічність. Я знаю, що таке життя, я знаю, як боротися за нього...

У сінях ніжно задзеленчав дзвінок, хтось постукав у двері. Модеста, як молодша, кинулась відчиняти.

На порозі стояла Богдана Нагірна в блаженському пальті.

...А наступного дня через ці двері внесли Івана Каштанюка — побитого, без свідомості.

Розділ дев'ятий

Дідицький цього разу не скоро відчинив двері, і це ще більше насторожило Пелехатого. Пронизав господаря довгим пильним поглядом.

— Ти сам?

— З пістолетом,— відповів коротко Кузьма і, вправно вийнявши з кишені браунінг, пішов слідом за Агафеном.

— І ти бавишся цією іграшкою? — спитав ніби осуджуюче Дідицький, піднімаючись східцями. Світло в коридорчику ледь жевріло,— на лампочки була накинута темна бібула,— тільки згори, з відчинених кімнатних дверей, падав яскравий промінь — наче відблиск рефлектора.— Мабуть, не варто ходити зі зброєю. Мені здається: зараз головне — не стріляти. За кожен таку пукавку, коли знайдуть, по голівці не поглядять. І тоді навіть сам бог не допоможе.

— А ти? — різко запитав Пелехатий.

Дідицький якимось дивно зиркнув з-під пенсне на друга і зразу ж розсміявся.

— І я не все зможу владнати...

Говорив спокійно, доброзичливо. Відчинивши двері до бібліотеки, що, на диво, не були заслонені портретом, пропустив Кузьму першим, а сам зупинився в коридорі.

— Заходь і ти,— кинув шорстко Кузьма.— Є до тебе справа.

Він сподівався побачити на обличчі Агафена хоч тінь страху, настороженості, але нічого такого не вимальовувалося на його прямокутному обличчі. Воно, як і раніше, було привітне, усміхнене і трохи замріяне.

«Ні, люди з таким обличчям не можуть робити зло... Хіба що професор давно перетворився на Люципера зради».

— А може, ти маєш рацію,— розвивав свою думку Дідицький, зачиняючи двері.— Мабуть, варто носити

в кишені сяку-таку машинку для самозахисту. Вже саме відчуття, що є чим оборонятися, гарантує спокій. Бо не раз здається, ніби хтось ходить за тобою, ти навіть вловлюєш його кроки... У мене й сьогодні було щось подібне...

— «Чи не на Кривого Дзюника натякає? Може, таємні двері до бібліотеки тому й були засунені портретом Гете, що цей дивний тип поспішно вибирався з кімнати і не знав як або не встиг зачинити їх? Де ж він заховався, чи, вірніше, де заховав його професор?» До двох його покоїв Пелехатий ніколи ще не заглядав: до того, що колись правив за вітальню, і до того, що зліва по коридору, на ньому завжди висіла масивна колодка.

Не роздягаючись, сів за стіл на улюбленому місці, плечима до шафи з книгами. Звідси в орбіті його зору знаходились кімната і двері. Браунінг положив на книги.

— Питання за питання, — твердо сказав Кузьма. — Ти сам?

Тільки зараз професор нервово поворухнувся. Кузьма подумав, що причиною цього може бути і тон його голосу, і чорний пістолет, що лежить на книгах.

— Не розумію тебе, — збентежився Дідицький. — Щось трапилось? Звичайно, сам, якщо не рахувати Ворону. Ти ж знаєш, гості в мене збираються тільки в четвер, в інші ж дні я майже не відповідаю на телефонні дзвінки, — у його голосі Пелехатий вловив нотки роздратування. — Скажи нарешті, що скоїлось, що має означати твій браунінг? Нам загрожує небезпека? Бо теорію Чехова, думаю, ти пам'ятаєш?

— Я ж був режисером аматорських театрів, — уперше в очах Кузьми майнув зайчик довіри, але голос його не змінився, звучав і далі жорстко. — Да! — глибоко зітхнув. — Пістолет може вистрілити, коли ти не будеш зі мною ширим, максимально ширим.

— Не розумію, — Дідицький, який, було, тільки присів на краєчок фотелю, дуже енергійно, як на свій вік, зірвався з нього. — Ти маєш сміливість у чомусь звинувачувати мене, у моєму домі, і то після того, коли я прийняв тебе як брата, віддав дім для твоїх справ, які, прямо скажу, не зовсім мені відомі.

— У цьому, мабуть, і заковика. Не гнівайся, пробач... Такі часи і таке в мене становище, що змушений саме так поступити. Сідай, прошу, у мене ще кілька питань до тебе.

Якийсь час професор, видно, боровся з собою. Зробив

незрозумілий жест рукою і гордовито сів у крісло навпроти Кузьми, навпроти дула браунінга.

— Роби, як знаєш, хай нас розсудить бог.

— Отже, питання перше. Звідки в твоїй бібліотеці взялися книги, фоліанти та альбоми з книгарні, яку опечатало гестапо?

— Боже! — Дідицький засміявся весело, наче дигги-на, якій раптом вдалося розгадати таємницю іграшки, що довго її мучила.— Так он де заритий собака! Так уже заведено в цьому домі, що кожний гість четвергових вечорниць приносить сюди якусь річ на подарунок. Відомо ж, що більшість німців — сибарити і скнари, вони можуть дарувати тільки те, що їх нічого не коштує. Я знав, що книги доктора Вітіски — він справді працює у четвертому відділі РСХА — це конфісковані книги в порядку і чесних людей. Саме тому я завжди дуже лещу штурмбанфюрерові, що його подарунки дуже цінні для мене. А щодо самих гостей, то ніхто з них і оком не зазірнув до моєї бібліотеки, від них захищає її Гете.

— Все одно не розумію. Гестапо палить книги і гестапо любить книги. Це несумісні речі.

— Правда — і одне, і друге правда. Ти мусиш знати, що навіть з фашистами відбувається зараз глибока метаморфоза. На початку війни ми дивувалися, де люди, які в 1932 році на виборах до рейхстагу голосували за комуністів. Ні, ні, не заперечуй, я знаю, що ти хочеш сказати... Що ці люди, звичайно, не в гестапо пішли. Це правда. Але і на високих східцях влади були такі, які вважали, що спалювання книг і людей — це варварство. Проте робили це. І зараз роблять. Однак вони вже переконались, що програли війну, вони вже готують себе до життя після війни, шукають шляхів до спасіння...

— І тому посилили терор? Тому влаштовують масові розстріли на вулицях, лапанки, нечувані тортури, яким піддають тисячі і тисячі арештованих в усіх окупованих країнах? Тому щодня збільшують сітку концтаборів? Дуже шкода, що в нас є люди, які не тільки зі зброєю в руках не борються проти фашистів, а дружать з ними, чогось вичікують і пальцем не поворухнуть для прискорення визволення. Ці нейтралі теж несуть велику відповідальність за мільйони розстріляних, повішаних, спалених. У мене був один молодий друг, студент,— наївний як дитина,— він проголошував недурну ідею: якби кожен, хто залишився на окупованій території, знищив бодай одного фашиста, гітлерівців уже не існувало б...

— Ти хочеш, щоб я вбив гестапівця, який мені приносить твори Гейне і Шніцлера, а гітлерівську літературу — всіляких блонків і весперів* відверто називає «шайсе». Добре, я застрілю, мене повісять, а місце вбитого штурмбанфюрера займе ще лютіший кат. І це ти називаєш боротьбою, яка приносить успіх? Я вважаю, що боротьба проти фашизму мусить вестися всіма можливими засобами і на всіх фронтах. Ти маєш рацію — тільки у підпільних німецьких групах і тюремних казематах б'ється серце майбутньої Німеччини, але до цієї Німеччини вже сьогодні хочуть присмоктатись вчорашні каналії і кати, і це набиратиме все більшого розмаху. Нам треба знати цих людей, ми їх повинні мати на обліку. Зречуться Гітлера найвірніші його сподвижники, і навіть Герінг і Гімmlер шукатимуть порятунку від справедливої кари поза плечима свого, нині ще обожнюваного, фюрера. Така вже гнила природа фашизму.

Дідицький розпалився, розгарячився, метав слова як стріли. Його очі блищали. Висловлював думки, які, напевне, давно не давали йому спокою, які досі міцно тримав на припоні. А Кузьма, навпаки, урівноважувався. Перша лавина нервового збудження — тягар від важкого підозріння, що зрадив старий друг, — відпала. Тепер треба було заспокоїти і друга, якого він сам викликав на відвертість і вже не знає, як охолодити його пил.

Почав просто:

— Давай, Агафій, не будемо гарячитись. У чомусь ти маєш рацію. Головне для мене зараз те, що мое підозріння розвіялось. Гадаю, ми і надалі залишимось добрими приятелями, одностудцями, хоч різними шляхами йдемо. Ще раз прошу — вибач за вимушену кривду. Хай піде вона на карб війни...

— Хай спише її перший день визволення. Я анітрохи на тебе не образився. Ні на тебе, ні на твого Антошу Чехонте...

Кузьма почервонів, йому стало соромно, що досі не сховав пістолета.

— Таку гарячу, повчальну дискусію, — вже весело почав професор, — в якій проявилася спільність наших думок, слід відзначити! Вибирай, що тобі до душі краще підходить, — біле, червоне чи шампанське — подарунок від одного німця, який ніколи не був фашистом...

* Ганс Фрідріх Блонк (1888—1961), Віль Веспер (1882—1962) — німецькі фашистські письменники.

— Ти знову поставив мене в незручне становище. Після білого вина, кажуть знавці, думається про дурниці, після червоного — говорять дурниці, а після шампанського — роблять їх. Що ж, ми сьогодні досить настраждалися, мало не розірвали своєї тридцятирічної дружби, отже, можемо собі дозволити дурниці.

Кузьма знову згадав про Кривого Дзюника. Як живий, стоїть перед його очима. Ніби й бачить, як той відмикає двері, входить. А може, це тільки привиділось Золоткові? Може, справді проходив вулицею і завернув у браму, а не до Дідицького. Було ж уже темно на вулиці...

— Слухай, друже! — вирішив не ставити питання ребром. — Ти знаєш такого егомосця — Володю Темницького. Так, так, з тієї родини соціал-демократів. Володю у Львові зовуть Кривим Дзюником...

— Кривий Дзюник? Нічого собі кличка, батьрська, — Дідицький напружив пам'ять. — Із старим Темницьким я зустрічався ще під час війни. Першої, звичайно. Але про його нащадка і не чув. А чого це ти раптом про нього згадав?

— Мені здалося, що він зайшов у твій будинок. Десь за хвилини десять переді мною.

— Він що — безтілесний? Крізь залізо просякає, наче дух? До речі, ти віриш у те, що можна викликати духів? Ми тут по четвергах часто цим займаємось.

— Значить, тебе з ними еднає не лише заборонена література, але й ворожба та спіритуалізм... Нічого собі компанію завів. І чий дух викликає? Гітлера?

— Поки що зарано. Живих мерців не можна. Останній раз дух Гейдріха нас забавляв, таке напрозорив...

— Розкажеш про це потім. А зараз дозволь мені по телефонувати. Я повинен, — наголосив, — дати про себе звістку.

— У такому разі, ходімо. Ти ж знаєш: до вітальні, телефон там.

У вітальні Ворона накривав на стіл. Кузьма не хотів при ньому дзвонити по телефону. Але врешті зважився. Скаже Богданові найнеобхідніше — щоб був наготові.

Набрав номер Роми Гамули. Почув голос Золотка. І раптом після двох слів наче вітер війнував у трубку. Здалося, що там, на протилежному кінці проводу, хтось схлипнув.

— Ти мене чуєш? — спитав насторожено. І звернувся до Дідицького: — Телефон замовк!

Побачив у дверях двох чоловіків, два спрямовані на них револьвери, і водночас пролунав наказ польською мовою:

— Руки вгору! Ні з місця! Стріляємо без попередження!

Це трапилось так несподівано, що Кузьмі, професорові і Вороні нічого не залишилось, як підняти руки.

— Трубку покладіть. Телефон відрізаний,— сказав старший.

Кузьма сподівався, що, кладучи трубку, зуміє блискавично вихопити браунінг. Та дарма — до нього відразу ж кинувся молодший, викрутив руки.

— Хто ви? — спитав Пелехатого старший.

Кузьма не мав сумніву, що на них напали боївки поліської терористичної організації — Армії Крайової. Відповів невпевнено, розпливчато:

— Я член інтернаціональної організації Опору.

— Член Опору? — ехидно хихикнув старший — високий, у френчі з англійського сукна, в англіках. — Член Опору у норі гітлерівського прислужника гостює. А може, ви теж прибули сюди, щоб знищити цю фашистську вошу?

Кузьма примружився, хотів крикнути, що господар цієї хати не коллабораціоніст, не зрадник, що тут якийсь непорозуміння, але молодший нахабно затулив йому уста долонею, пхнув на фотель.

— Молись! — звернувся старший до професора. — На стала твоя остання хвилина. Читаю вирок: «Надзвичайний трибунал Армії Крайової, розглянувши в односторонньому порядку матеріали на громадянина Речі Посполитої Агафангела Дідушицького-Дідицького, визнав його винним у співробітництві з німецькими загарбниками, в діяльності на шкоду незалежності і цілісності держави польської і засудив до розстрілу. Вирок остаточний і оскарженню не підлягає».

Спрямував револьвер на ошелешеного професора, котрий, мабуть, ще й досі не зрозумів, що діється. Кузьма крутнувся, вивільнив руку, крикнув:

— Подождіть!

В цю мить побачив, як у двері одним стрибком вскочив Кривий Дзюник, вибив у старшого аковця револьвер, затиснув йому шию захватом руки, гукнув молодшому:

— Кинь зброю!

Дзенькнули об підлогу дві залізяки. І водночас лягнули два постріли.

Цього, другого, вже тримали у своїх руках Пелехатий і Ворона.

Настала гнітюча тиша.

У Дзюника на обличчі була маска, крізь яку прозирали тільки очі. Він, все ще тримаючи в правій руці револьвера, лівою спритно обшукував аковців. З-під поли молодшого витягнув парабеллум, у внутрішній кишені старшого, очевидно керівника, взяв вальтера.

— Тепер прошу вас сісти,— він майже силою пхнув аковців у фотель,— а ви, пане підпоручнику Ожел, *sapere aude incipere* *, як любив у таких випадках казати Горацій.

— Звідки ви мене знаєте? Не мав приємності...— засовався у фотелі аковець.

— Будете мати. Я знаю вас усіх. Отже, насамперед, про несправедливий, виданий наспіх, без належної перевірки, вирок. Хіба так годиться робити бойовій організації, яка хоче, щоб її поважали? Був би на свободі генерал Ровецький, вліпив би вам справедливо. І так доведеться мені поговорити з полковником.

— Ми виконували наказ,— старший аковець вже трохи опам'ятовувався.— Ми тільки солдати армії. Наказу не обговорюють. Ви ж знаєте, що нас чекає за його невиконання. Краще вже прикінчіть нас тут, на місці...

— Свій гонор і пишномовство залишіть для іншої нагоди,— голос Темницького звучав різко.— Не бійтесь, і волос вам з голови не впаде. Ось я напишу цидулку вашому комендантові.— Витягнув з кишені записник, видер з нього аркуш паперу.

— Ми тільки солдати! — бовкнув під ніс старший.

— Манекени ви, ось що! — втрутився у розмову Кузьма.— Тіштеся, що все щасливо закінчилось. Могли ж бути непотрібні жертви. З вашого боку перш за все...

Кривий Дзюник подав старшому записку, попросив Ворону взяти з підлоги зброю, замкнути в коморі.

— Я боюсь... Я ще не тримав у руках пістолета.

— Звикайте,— Темницький вдавав незворушного, твердого.— Ось так. Як на перший раз, добре.

Сів за стіл навпроти старшого аковця.

— Як ви пробрались у квартиру? — гостро спитав Дзюник, здивований, що не виявив нападників, аж поки вони не з'явились у коридорі.

— Ми ввійшли через чорний хід, через кухню,— розв'язав язика підпоручник.— Увесь день перебули там.

* Відважтеся бути мудрим (лат.).

— Де перерізали телефонний провід?

— В коридорі, біля самісіньких дверей.

— Зараз відремонтуємо. Ви сидіть на місцях! — рукою зупинив солдата, який хотів підвестися. — Вам треба подзвонити? — звернувся Дзюник до Пелехатого, не називаючи його імені. — Постережіть хвилину цих «орлят», а я зараз.

Десь біля першої Кузьма знову набрав номер Гамули. Цього разу відповіла Рома, сказала, що Богдан уже пішов.

— Усі розпорядження залишаються в силі, — наголосив Кузьма. — Ви зрозуміли?

— Зрозуміла. Передам кому слід.

— Ну, спокійної ночі.

«Яка може бути спокійна ніч», — подумала Рома і стомленою ходою, наче літня жінка, не боячись, що хтось може побачити її, таку непринадну і розкислу, почала палати до спальні.

Рома не знала, що в сусідній кімнаті, яку вона віддала Наталці Чорнозоревній, чатує Микола Каштанюк, який, затримавшись довго у своєї коханої, залишився там.

Розмова Кривого Дзюника, Кузьми та професора з аковцями тривала до білого дня.

— Принеси ще два бокали, — попросив Дідицький Ворону. — І налий того особливого вина, що його ми не встигли через оцих розбишак, — сказав уже м'яко, — спробувати. Я думаю, — посміхнувся Кузьмі, — що Чехов залишився б задоволений: один револьвер у першій картині і два постріли — в останній.

Але Кривий Дзюник зупинив рукою камердинера.

— Не треба зараз. Залиште цю «особливу» пляшку на перший день свободи, коли три мисливці не гнати-муться за одним зайцем. — І на закінчення додав розсудливо, твердо: — Ми тут з різних бойових груп, проповідуємо різні ідеології, але зараз не пора заглиблюватись, чия справедливіша. Зараз наша мета одна — громити гітлерівців.

Усі піднялися, старий аковець стукнув чобітьми.

Фінал цієї несамовитої доби відбувся під Високим Замком.

Кузьма знав, що перед війною радянські лікарі рекомендували Степанові Маківці робити щодня довгі прогулянки. «Коли досі не занехав цієї процедури (а Степан має впертий характер), значить, його можна буде поба-

чити зранку, зразу ж після комендантської години, перед будинком, коли виходитиме з дому. Там і підстереже його, бо йти до нього на квартиру зараз небезпечно. Адже Нижника арештовано, а він мав безпосередній зв'язок з Маківкою.

Проходжуючись по Старому Ринку,— Степан мешкав поблизу спаленої фашистами синагоги,— мав час подумати про причини арештів кількох підпільників. Найбільш дивувало те, що в зуби гестапо потрапляли засповники організації. Тоді всі знали один одного, конспірація шкутильгала, не те що зараз, коли кожний підпільник знає тільки свого зв'язкового та товаришів трійки.

«Провокатор мусить бути у ядрі організації,— робив висновок Кузьма,— в усякому разі, це компетентний підпільник, який добре проінформований про всі її ланки, знає багато. Просто дивно, чому його ще не виявлено. Адже можливості для цього є. Досить застосувати метод виключності».

Згадав про організаційні закони групи, якою він керував разом з Дністровим до об'єднання в Народну гвардію. Людей підбирали з кола близьких знайомих, інколи допускали поблажливість. Приміром, Іван Каштанюк чи Рома Гамула аж ніяк не викликали довір'я. А проте в їх групі провокатора не було. Виявляється, довір'я авансом теж може зіграти вирішальну роль? Не можна сказати, що під час прийому в члені організації вони нехтували пильністю. Часом її було аж забагато, наприклад, як це було з молодим Кардашем. Але, мабуть, головну роль тут зіграв їхній багаторічний досвід, набутий в складній підпільній роботі в КПЗУ. Дністровий умів розуміти людей, довіряв їм і, в свою чергу, старався бути для них прикладом. Кожний його вчинок викликав у них шану до нього.

Знову з думки не сходить Іван. Уже півроку, як хлопець відбився від організації. Подейкують, ніби приєднався в Карпатах до одного з партизанських загонів, а дехто каже— у бандерівській банді. Але Кузьма не вірить у зраду Івана. Те, що він міг перейти на бік ворога, не вкладається в рамки пристойності, чим був багатий внутрішній світ Каштанюка.

Удари годинника на ратуші нагадують Кузьмі про його сьогоднішнє завдання. Львівські «куранти» б'ють голосно— значить, буде мороз. Добре, що не падає сніг і вітер не розперезався, витримати можна.

За сьомим ударом з брами будинку виходить Степан Якусь мить стоїть на тротуарі, мабуть, придивляється до погоди, потім енергійно рушає через площу — саме туди, де проходиться Пелехатий. Кузьма ховається за кіоск з газетами — не треба, щоб Степан побачив його здалеку, кинувся до нього: так можна звернути увагу на себе перехожих. Пропускає старого друга поперед себе, іде за ним, каже тихо: «От і зустріч, Степане», — бере його під руку.

Простують вуличками до підніжжя Високого Замку.
— Ось тут і гуляю щодня. Пристаєш до спілки?

Навколо стояла мертва тиша. Скільки оком глянеш — біліють сніги, а над ними височіє сіре, брудне небо; жоден звук не долітає сюди з міста, що вже пробудилось і починає свій новий нелегкий день. Безлюдний простір і тиша відганяли думки про жорстоку дійсність, про війну, найстрашнішу з воєн, і вони мимоволі відкочувалися, зникали...

Розділ десятий

«У Івана задубів язик!» Хто перший із знайомих чи друзів Каштанюка сказав ці слова, важко встановити. Але факт залишається фактом. Іван справді поводить себе дуже дивно — став маломовним, збайдужів до товаришів, уникає зустрічей з ними, відмовляється від забав, випивок. «Не та людина», — кинув хтось, і цим, мабуть, було сказано все.

Колеги намагалися проникнути у його світ — кожний ішов до Івана з правом друга, товариша, відкривав свою душу, чекав відповідного кроку і від нього. Але такого кроку він навіть не думав робити. З усіма був ввічливий, ніби погоджувався з їхніми пропозиціями, посміхався їм щиро, а проте не квапився йти з ними. А як хтось з них уже йому набридав, тоді зводився на лікті — Іван залюбки вилежувався на канапі — мружився і прошпилював його гострим поглядом, у якому іскрився насміх.

— Хочеш по-чесному? — питав, і очі його розширювались, паленіли.

— Як же інакше? — попадав у добре розставлені сіті колега.

— У такому разі, іди туди, де раки зимують.

Сказавши грубість, він ніби заспокоювався на мить, а потім картав себе за необдуманий жест, який аж ніяк

не відповідав його натурі. І знову замикався в собі, переживав, думав про свою минулу одіссею.

— Вилій же, чорте рогатий, нарешті свою душу, легше буде тобі і всім нам,— уже в котрий раз починав Юрко розмову. Він тепер майже щодня увечері забігав до Модести, куди перейшов жити й Іван, але той уперто відмахувався, відвертався від нього і вмисне насвистував якусь незграбну арію.

У бреховицькій лікарні Каштанюк пролежав два тижні. Там, власне, прийшов до свідомості, став на ноги. Зразу ж попросив Модесту знайти брата Миколу, бо має до нього дуже важливу справу. Дольна звернулась за допомогою до Роми, Микола з'явився уже наступного дня. Іван наказав усім, хто був тоді в нього, а також Модесті, залишити їх самих у кімнаті. Минула година, а може, й більше, як вийшов Микола, схвильований, блідий. Нашвидку попрощавшись, подався геть. Модеста повернулась до кімнати, заговорила до Івана, але він навіть не відізвся. Удав, що спить. Про зміст розмови з братом не обмовився й словом. Сказав зовсім інше:

— Мені вже набридли Брюховичі, час виходити на волю.

У квартирі Модести теж нудьгував. Щоправда, в перші дні прив'язався було до маленької донечки, наскільки дозволяв його характер. Любові до дітей, навіть до власної дитини, в його серці було відведено дуже мало місця. Бачив, що Тараска з кожним днем усе більше тягнеться до нього, що для неї існує тільки «тат», і йому стало страшно: боявся розлуки, яка, знав, обов'язково настане. Потім сказав Модесті, що найкращий вихід з даної ситуації — це перебраться йому до Недовоза на Личаківську, на його «базу».

— Подумай,— пояснював дружині,— ось уже й весна гуляє за вікном, а я все ще тут отираюсь, як побитий пес. Сонце щораз вище підіймається на засмучене небо, час і мені вийти на орбіту.

Як це не парадоксально, але думка перебраться до Юрка народилась у Каштанюка саме під час одних відвідин Недовоза. Ні, Юрко не просив, не заманював його до себе, навпаки, начебто тішився, що друг його нарешті прибився до «жінчиного порога», але ця прихована нещирість,— Недовіз в особистих справах не вмів так викручуватись, як це він робив у торговельних,— вилазила з усіх ріжок. Іван відчував: Юрко в душі не задоволе-

ний, що він, з'явившись додому, знову розбурхав старі рани Модестиного серця, вразив і психіку дитини, а це, за моральними устоями Недовоза, дорівнювало злочиніві.

Того надвечір'я Юрко прибув разом з Богданою. Він наздогнав її ще на вулиці Пруса, але Данка не захотіла сідати в бричку, і він був змушений відпустити малого Іваса з кіньми, а сам пішов пішки.

І цього разу почав вибачатися перед Іваном за те, що рідко його відвідував у Брюховичах, усе нарікав на зайнятість, на інтереси, на брак часу.

— Бог мені свідок, — патетично розводив руки, і Іван цинічно зауважив, щоб не чіпав бога, поки йому на цьому світі не так уже й погано живеться, — що не раз збирався до тебе, але завжди в останню мить якийсь важливий невідкладний похорон ставав на заваді. Три перші дні після твого прибуття повністю віддав похороніві віце-губернатора. Хоч як старався, — Юрко усміхнувся неширо, — все ж не unikнув біди. Я думав, що вбитих начальників ховатимуть на Личаківській, а Вехтерові забаглося повезти трупи аж на давній австрійський військовий почесний цвинтар, що то поряд з площею Сокола-батька, ну, на холерне кладовище, як його зараз називають. Туди доступу нема машинам, і достойники змушені були нести труну на плечах. Одному з них труна надавила плече. Потім він мені мало саботажу не пришив. Ледве пляшкою «бенедиктинки» заткав рота. І таке буває в моєму інтересі... А якось навіть з твоєю Модестою домовився, — а ти знаєш, що для мене побувати разом з твоєю дружиною, — співав солодко і фальшиво, — вже Івась підкотив залубні, але і цього разу чорт надніс двох паничів з СД, сказали «тпрр...» І вилітай, Недовозе, з саней, спіши взяти мірку з великодостойного трупа — тільки що закатрупленого, — Юрко аж вишкірив зуби, повернув голову до Модести, гадаючи, що його несподіваний каламбур викличе в неї сміх, але вона не звернула на це уваги. Жінка переодягала маленьку, яка чомусь хмурилась і неспокійно дивилась то на батька, то на дядю, а потім чомусь розплакалась.

Недовіз наче чекав цієї хвилини. Швиденько відчинив свого елегантного чемоданчика — такі колись у Львові носили тільки лікарі, коли йшли на прийом до хворого, — лискучого, з добротного шевро, з великим білим металевим замком, що виблискував наче дзеркало. Витягнув плитку шоколаду і, кинувши погляд на Модесту,

чи то вибачаючись, чи хизуючись, галантно подав гостинець дитині.

Дівчинка на якусь мить заспокоїлась, посміхнулась дяді Юркові, але відразу ж видивилась на тата. Той відвернувся від малої, і тоді Тараска кинула шоколад на землю та ще більше залилася сльозами, заридала, а потім свій гнів і образу обернула на матір — почала ляскати її по обличчю долонями. Модеста відчула, як до її горла підступає твердий комок. Йї раптом забракло повітря, але вона міцно пригорнула дитину до себе. Іван демонстративно відвернувся до стіни, а Недовиз не знав, що робити з руками, які затряслися наче в лихоманці. Він знову схопив свого чемоданчика, гарячково викладав з нього на стіл усе, що попало під руку: два бруски масла, пачку бісквітів, головку рафінаду, кільце ковбаси.

— Усе справжнє, коло ерзацу і не лежало, — торохтів без зв'язку і без упину, — але звідки я дістав, не питаєте, все одно не скажу. Так, як і ти, Іване, не хочеш мені зізнатися...

Дивився на Каштанюка тупо, вичікувально. Сів на стілець.

— Секрет інтересу? — на допомогу Юркові прийшла Богдана. Вона нібито забула свою образу на Недовоза за проявлене ним хамство у день її приїзду. Зараз жертвувала своєю гордістю, щоб якимось рятувати ситуацію, та ще й трохи тому, що їй уже надокучило сидіти бездіяльно у стрійка. Йї треба було зустрітись з Миколою Каштанюком: Роман наказував обов'язково зв'язатися з ним і робити те, що той порадить. Вирішила-таки погодитись з пропозицією Юрка, хоч як це було боляче, але іншого виходу не бачила. — Секрет інтересу? — повторила, щоб якимось розрядити обстановку. — Дивлюсь я на вас, пане Юрку, і бачу: ви зовсім не змінилися. Здається, зараз гукнете мені: «Готуй з Ромком канапки, відчиняємо буду, а ти, Іване, ставай біля бочки з пивом, давай знак, хай Абцьо помпе...» А чей же ціла вічність віддалила нас від тих безтурботних днів.

Засміялася якимось нервозно, роздратовано.

— Невже я сказала «безтурботних»? — Богдана говорила одна, всі ще перебували в повному заціпенінні. — Я ж мала тоді велику турботу — шукала вбивцю свого батька. Пам'ятаєш, Модесто? — дівчина підійшла до подруги, обняла її за плече. Модеста з вдячністю погладдила волосся Данки. Вона вже оволоділа собою, заспокоїлась і Тараска, яка всю увагу звернула на незнайому

тьотю. Повернувся на канапі Іван — видно, зацікавившись раптовою зміною обстановки. Ліг горілиць, втупивши погляд у стелю, ніби щось цікаве там помітив.

— Ну і господиня я, нівроку,— похопилася Модеста,— сидимо, дивимось, гуторимо про бозна-що, а про чай я зовсім забула.

Вибігла з кімнати і через кілька хвилин внесла великий самовар. Недовіз підвівся з місця, став як вкопаний. Прикипів поглядом до самовара.

— Здивувала? Це пані Смеренчукова придбала на Кракіданах майже за безцінь. Від біженців з-за Збруча. У них можна роздобути різний мотлох, часом дуже цінний.

— Дістану і собі, обов'язково,— твердо сказав Недовіз.— За справами свого інтересу й про базар забув. Не встигнеш і запримітити всього. Заступника мені б моторного.— Іване, чорте,— підійшов до канапи, почав лагідно, щиро: — Піднімися ж нарешті. Мені заступник директора,— більше того, другий директор потрібний... Ось тобі вже і особиста секретарка,— кинув погляд у бік Данки,— чекає твоїх розпоряджень.

Нагірна ніби навмисне вийшла на середину кімнати. Закружляла. Вдавано засміялась.

— А може, я така,— ніби фліртувала,— не підійду, не сподобаюсь панові директорові Каштанюкові.

Повернувшись у куток, притулилась до Модести, шепнула:

— Ой, дорога моя, щоб ти знала, як мені важко. Кожне слово ледве проходить крізь уста. А треба цього не показати, бути бадьорою. І тобі, і тобі, дорога моя, обов'язково.

Недовіз підійшов до жінок, взяв руку Богдани, вона видалась йому надто холодною, чужою.

— Я, здається, донцю, останній раз не дуже чемно розмовляв з тобою, не бери мені цього за зле. Інтереси, що їх я веду зараз, дуже непривабливі, мерзотні, неначе сама смерть. Але я вірю,— якимось дивно подивився в очі дівчині,— що ти і Іван внесете у моє похоронне бюро тепло свого життя, сонце, красу,— мабуть, так би це змалював наш поет, твій Кардаш, якби він зараз був з нами?

При згадці про коханого Богдана почервоніла, вона вже наче й забула про свою образу на Недовоза і співчувала йому: по-своєму розуміла, що йому зараз важче, ніж будь-кому з них. Вона непомітно підняла з підлоги

плитку шоколаду, що її злісно кинула Тараска, розгорнула, поламала на шматочки.

— Скуштуємо́ це яблуко незгоди, щоб і духу її не було в цій хаті,— взяла на руки Тараску, яка, спершись на бильце ліжка, все ще невдоволено хмурила оченята,— ти візьмеш від мене гостинець, від тьоті Данки, мамин ти мармеладик солодкий, татів хлопчисько поганий. Візьмеш?

Мабуть, другий епітет припав малій більше до серця, бо вона раптом радісно посміхнулась, відразу ж з'їла ласощі.

— А тепер дамо твоєму татові поганому...

Дитя завертілося, зсунулось з допомогою Данки на підлогу, підбігло до канапи, ткнуло батькові в уста шматочок шоколаду.

— Поганий!— оченята Тараски заблищали, ніби два вогники. Ляскала ручками по пледу, яким був накритий Іван.

Дивився на доню примруженими очима. А вона стояла поруч захоплена і збентежена, все ще розмахувала ручками.

До канапи підійшла Модеста...

Недовіз почав одягатися. Він ще раз відчинив чемоданчик, вийняв плитку шоколаду і подав Богдані.

— Це поки ти ще в мене не працюєш. Зрозуміла?

«Егеж»,— подумала Нагірна, але не сказала нічого. Силувано посміхнулась.

— Так ось, донцю,— голос Юрка звучав уже врівноважено, навіть гордовито.— Це тобі ключ на Личаківську від Ромкової кімнати. Там усе так, як було при ньому. Зрештою, Івась тобі покаже. Він у мене тепер за старшого.— Знову відкрив чемоданчик.— Візьми ще брусок масла. У Івася може бути голодно. Я своїх робітників не балую. А тебе, Іване,— вдарив друга по плечу,— чекаю, як тільки очухаєшся. Бувай здоров.— І вже до дитини: — Дай сервус, козаче, ти вже на мене не сердись, бузя ти мамина шоколадна. Па-па, мала...

Вхопив чемодан і зник за дверима.

— Я таки, видно, піду до Недовоза,— ніби сам до себе сказав Іван і знову відвернувся до стіни.

Тараска махала ручкою, водила широко відкритими очима по кімнаті і щось метикувала своїм розумом. Богдана почала збиратися, уважно стежачи за Модестою. Ще сама не впоралася із своїм лихом, а вже її цікавили і боліли таємниці інших. Ех, жінки, жінки... Ех, дівчата...

— Куди ти під ніч? — кинулась до неї Модеста.— Переночуєш у мене. Зараз я з господинею у чудових стосунках. Кімната, в якій спить пані Смеренчукова, вільна. Вона поїхала на кілька днів у свою Коломию — попрощатися з містом, бо впевнена, що незабаром знову доведеться тікати...

У кімнаті Смеренчукової Богдана припала до Модести, заплакала.

— Я скажу тобі... одній тобі скажу всю правду... що було зі мною там, у Німеччині... Але ти нікому, нікому ні слова, навіть Ромкові, коли повернеться. І я про твої нікому не розповім. Твоя доля, мабуть, жорстокіша від моєї. Бідна ти, сестрице моя, бідна...

Ще довго вовтузилась в постелі, аж поки не заснула міцним, здоровим сном.

З Миколою Каштанюком Богдана зустрілася в Лисинецькому гаю, але до цього мусила-таки побувати в Роми Гамули. Ні Модеста, ні Юрко, ні навіть Іван не знали, де його шукати. Прибула на квартиру Роми разом з Модестою в суботу вже після того, як трохи обжилася в Кардашів на Бічній Личаківській.

Рома невимушено, в дружньому тоні, поцікавилася долею медика-поета, доброзичливо, жартома полаяла Богдану за те, що залишила молодого Кардаша самого («жінки повинні спрямовувати кожний крок чоловіків, нарікаючи одночасно, що сліпо піддаються їхній волі»), а потім у дальшій розмові вже не згадувала про хлопця, хоч Богдана із своєю вдавано-злісною вдачею — навчилася цього, працюючи у «Веселому Львові» — провокувала її на це.

— Головне наше завдання — влаштуватися,— повчала Рома гостю, наливаючи міцної кави в чашечки,— одержати «залізну» кенкарту, поселитися у відповідній квартирі. Вибач, що кава ячмінна і з цикорієм, але таку ж п'є сьогодні сам штадтгауптман Геллер, щоправда, тільки на роботі, я йому заварюю.— Сміялась, намагаючись тактом, увагою, безжурністю завоювати симпатію гості.

«А там давали мені справжню...» — майнув стрілою у мозку Богдани спогад, і вона сполохано зиркнула на Модесту, ніби шукаючи в неї захисту. На скронях виступив піт, пальці задрожали, змушена була затиснути їх між колінами.

Рома уважно подивилася на Богдану, ніби спитала

поглядом: «Що з тобою трапилось?» — і далі торохкотіла різні банальності, які зводились до одного — всіляко виставити власну персону.

— Я вже якось Моді говорила, що минулого року іменини мені не вдалися: нікого не було з тих, хто в сорок першому і позаторік приходив.

— Навіть Ганса? — чомусь поцікавилася Богдана.

— Колишнього гауптштурмфюрера в мундирі лейтенанта вермахту я зустріла ще раніше. Виснажений і посивілий, з двома медалями, а замість лівої ноги — протез. Проте виглядав елегантно, підтягнутий. Вроджений вояка, тільки не в тому війську, що треба, служить. А душа — руїна, я це запримітила. Звичайно, він свого внутрішнього стану намагався не виявляти, навіть пробував жартувати: «Побуду,— каже,— кілька тижнів у батьків, пошию цивільне вбрання і повернуся до Львова. Злочинця ж тягне на місце своїх злочинців. Рід Гопфінгерів ще пригодиться Німеччині». Віддав честь і пошкандибав...

Рома відразу перейшла на діловий, майже офіційний тон, а це означало, що вона командує і їй перечити не можна.

— Жити переходиш до мене, я тут як затворниця в шістнадцяти стінах. Правда, одну кімнату восени віддала одній чудесній дівчині — Наталці Чорнозорій, але бачу її раз на тиждень: все кудись зникає.

«Ну й щастить мені на людей,— сумно посміхнулася в душі Богдана,— кілька днів тому дав мені ключі Недовіз, а нині вже готова взяти мене до себе оця...»

— Пропишу тебе, як годиться,— солодко патякала далі Гамула,— і відразу ж почнемо шукати окремого помешкання для себе. Деякі німці, переважно з різних торговельних фірм, уже складають манатки, та й група наших товстих риб з УЦК все частіше поглядає на захід, на швейцарський кордон. З розвитком подій на східному фронті буде кращий вибір, але треба вже нині мати на приміті відповідний об'єкт, щоб не випередити інші.

Данку здивувала поведінка Роми та легкість, з якою вона говорить про воєнні справи, про себе, і мимоволі подумала, чи це не гра, не провокація. Чому раптом вона така щира, безпосередня з нею? Працює у бургомистра, в клятого окупанта... А може, справді має добре серце, і, може, це не гра, не маска? То над нею, Данкою, постійно тяжіє якесь незбориме почуття неповноцінності. Спочатку гнітив авторитет батька, а потім насунулась

ціла низка нещасть, а звідси — безсилля, неврівноваженість, невіра в себе.

А Рома тим часом все давала поради, зачіпала різні теми і справи, і все в неї виходило легко, просто.

А зараз питання номер один, — солодко провадила господиня, накладаючи на тарілочку гостям по шматку горіхового торта.

«І де вона все це дістає? — думала Богдана, щоб не слухати довгого монологу Роми, і навіть втішилась, що торт виявився не першої свіжості. — Невже ж звичайну друкарку штадтгауптман так щиро обдаровує тепер, коли всюди голод і розруха? А може, як і Юрко, вона наживається на недолі і кривді простих людей?».

— Одягнутися, як личить, від стіп до голови, — перейшла на іншу тему Рома. — Бо просто подурили люди, і перш за все жінки: стоїмо над прірвою — адже над містом не сьогодні-завтра може зависнути меч Дамокла, смерть ходить зараз за кожною з нас, а ми змагаємося, хто краще одягнутий і взутий, за будь-яку модну шмату готові віддати все. Отже, й тобі не завадило б мати широкий капелюх, чорну вуальку на обличчя, чорний костюм, мешти на високих обцасах. Усе це марок двісті, не менше. Без цього і виходити на вулицю не можна. Я все життя, — Рома почала ніби виправдовуватись, — була вразливою на елегантії, але нинішня ситуація на цьому фронті і мене шокує.

Обірвала розмову і, підморгнувши Данці, одним стрибком здолала кілька східців, що вели до її апартаментів. Через хвилину вийшла, обвішана сукенками, блузками, капелюхами.

— Ось вибирайте, — кинула все на диван і сіла, змучена, розпашіла, явно задоволена.

Жінки нерішуче підвелися з крісел, взялися розглядати різнокольорові фаталашки. Мабуть, бажання гарно одягнутися, красиво виглядати, подобатися не покинуло ще їх. А втім, буде ще і на їх вулиці свято... А зараз у них є справи, які не можна відкладати. І Модеста нагадала Ромі про мету свого приходу. Та схопилася за голову.

— А невже ж я тобі не казала, дороженька Данцю, — перейшла на шепіт Рома, — де маєте зустрітись? Микола чекатиме тебе завтра о четвертій пополудні в Лисинецькому гаю, навпроти корчми. Там завжди у неділю людно, звичайно, п'ють, а потім ловлять попутні машини. Одягнеш моє темне пальто з муфтою, я так і сказала Миколі.

Богдана схилила голову. Виявляється, питання про неї вирішувалося без її участі.

Миколу впізнала відразу, хоч рік тому він виглядав і молодшим, і здоровим, і більш підтягнутим та впевненим у собі. Стояв на кам'яному тротуарі, у гурті кількох жінок та чоловіків, що пильно дивилися на Глинянський тракт, чи не з'явиться якась вантажна автомашина.

— Ви ще не поїхали? — торкнулась рукава Миколиного пальта, ніби вже зустрічались сьогодні.

— Мало автомашин, зима все ще не віддає своїх прав. Та й неділя сьогодні. Краще, мабуть, поїхати поїздом, що відходить о шостій.

— І я так думаю.

Звернули в бік лисинецького вокзалу. Ніхто за ними не йшов. Могли вільно говорити.

— Чому ви шукали зустрічі зі мною? — досить сухо запитав Микола.

Богдана почервоніла, здивована питанням.

«Чи він справді не знає, чому я шукаю його, чи тільки вдає? Я ж прийшла до нього не з тим, щоб він мене заміж брав».

Відповіла просто і одверто:

— Хочу бити окупантів.

— То бийте, на здоров'я.

Ще дужче розгубилася.

— Я вже вбила одного — фон Швейгера. Сама. Мені б у підпільну організацію. Кардаш наказував: повернешся додому — обов'язково знайди Миколу Каштанюка, він тобі у пригоді стане.

— Де ж Роман? — вперше проявив цікавість Каштанюк. — Викладайте детально, що з ним сталося?

— Майже два місяці були разом. Вірніше, сорок чотири дні. У польських партизанів — загоні Гвардії Людової.

— Про це знаю. Доповів Альоша. Кажіть, яка була ваша служба, як до вас ставилися і коли ви розлучились з Романом?

— Роман був призначений у групу розвідників, але, видно, не задовольняв командира — дуже хороброго і відчайдушного партизана. Згодом його перевели у групу, яку мав радянський літак переправити через лінію фронту на Велику Землю. В ній було кілька поранених, три втікачі з табору військовополонених і один німець,

захоплений на шляху до Бреста, полковник вермахту. Двічі прилітали за ними авіатори, але в обох випадках їх атакували «мессершмітти». Ми пішли далі, на північ, дорога була важка, довга. Нас атакував великий загін есесівців і поліції. Прорвалися, Роман був легко поранений. Довелось за дві доби пройти близько двохсот кілометрів. Мені і ще двом дівчатам попухли ноги, ми ледве трималися. Зав'язалися бої з есесівцями і німецькою жандармерією. З'єднання капітана Куницького, на яке чекав наш загін, не прибуло. Мабуть, шлях йому перетнули фашисти. Тоді загін, прорвавшись через кільце ворога, рушив далі на північ, а нас, кількох дівчат, залишили для зв'язку з групою капітана, пізніше ми повинні були повернутися на Волинь. Так нас розлучили з Романом. Сказав на прощання: «За всяких умов доберусь до наших, ждїть мене в рядах переможців-визволителів. А ти обов'язково дійди до Львова і зустрїнсья з Миколою Каштанюком». Такі були його останні слова.

— Що ж далі?

— На Поліссі і Волині залишатись було небезпечно. З однією полькою, Басею, ми вирушили на південь, вона родом з Тернополя, там у неї живе сестра...

Микола і Богдана добрели до залізничної станції, маленької і темної, перейшли полотно. На вокзалі зібралось, може, з десятеро людей. Службу несли два баншущи, які спокійно курили під крилом даху, ховаючись од вітру. До Миколи підступив якийсь старенький робітник і пошепки передав, що нині їхати можна сміливо: ніде не видно есесівців, жандармерії і німецької української поліції.

Попрямували у бік семафорів, де ледве жевріли дві лампи, що освітлювали розвилки рейок. Нагірна продовжувала розповідати:

— На Волині панує безладдя, коли не рахувати більших міст, в які, до речі, ми не заходили. Одного дня проходять АК, другого — радянські партизани, третього — бульбівці або Гвардія Людова. Спочатку дотримувалися сякого-такого перемир'я, але проти есесівських та поліційних загонів майже ні разу не виступили гуртом. З минулого року, мабуть, не без вказівок гестапо, ці групи почали нападати одна на одну. Бульбівці нещадно нищили польські села, аковці теж не залишалися у боргу. Ми проходили через спалені оселі. Можна збожеволити — руїни і руїни, обгорілі трупи і хрести, ніби вогняний смерч пройшов краєм. Під Коростинем попали в руки

бульбівців. Ішли вночі. Почувши стрілянину, заховалися в кущах. А постріли лунали все ближче і ближче. Коли це бачимо: чоловік шість переходять дорогу і йдуть просто на нашу схованку. До вух долітають окремі слова, уривки фраз російською мовою. У Басі не витримали нерви. «Товажише!» — гукає і зривається бігти. Нас затримали. Регочуть: «Що, попалися, більшовички польські! — тут слово таке кинув, що й повторити соромно.— Зараз ми вам покажемо товажишів. Освятимо совіцько-польське братерство». Коли виявилось, що я українка, один причепився до мене, проповідь мені читає: «Та як ти могла зрадити Україну, з ляшкою збрататися? А може,— каже,— вона ніж на тебе гострить, а може, брата твого вбила, дім твій спалила, сестрі очі виколола?» Мовчу я, бо що можу сказати: даремно просити, даремно переконувати фанатиків, і плач не pomoже. «Кінець»,— думаю. Навіть погодилася з цією думкою. Уже по півночі зав'язали нам очі та просто потягли далеко в ліс, мабуть, у штаб, бо раптом зафоркали коні, почувлася сумовита пісня. Стягли нарешті наші пов'язки і кинули нас у якусь яму. Не знаю, що трапилось зі мною,— чи з розпуки це, чи з бажання померти з піснею на устах,— я підключилась до хору — спочатку підтягувала тихо, а потім скільки могла — на всі груди. Чую, Бася теж підтримує мене сопрано. На щастя, знала наші пісні, з дитинства товаришувала з українцями.

— Давай дівчат сюди, до компанії,— вигукнув один, високий, шпакуватий, з медаллю і хрестом на грудях, видно, старший чином,— хай виспівують собі всю ніч — свободу або панахиду. Завтра політичні розберуться: сюди чи туди їх.— Конвоїри послухались шпакуватого, вивели нас з ями. І справді, проспівали ми до зорі. Була літня тепла ніч, вогонь весело піднімався вгору, десь зовсім близько тьохкали солов'ї, так хотілося жити, любити, вдивлятися в небо. Яких тільки пісень ми не переспівали. Співали про кохання, весільні, похоронні, сирітські, наймитські, коломийки. А коли вже сонце встало, я почала виконувати Романові пісні — з «Веселого Львова». Вони зробили мене знову твердою, затятою.

«Хай умру з ними на устах»,— подумала я, і вже було зовсім байдуже, що мене чекає. Навіть конференс Міська Макольондри почала імпровізувати. І бандити-песиголовці, а може, просто затуркані поліські парубки, які через годину-другу мали мучити мене, щиро сміялися, не були схожі на моїх катів.

Вранці мене і Басю завели до якоїсь палатки, там ми застали високого, з вигляду спокійного, але гордовитого чоловіка — певне, начальник якийсь. Конвоїри доповіли йому, як і де нас узяли. Він довго дивився на нас. Ходив по невеличкому намету, мало що не вдаряючись головою об його верх, кутив англійську файку і щось бурмотів собі під носом. Нарешті, на диво привітно, спитав:

— Висповідались, дівчата?

— Якщо пісня може заступити сповідь — то так, — відповіла я спокійно.

— Звідки ви? — це вже по хвилині, коли погасла люлька.

— Зі Львова.

— Кого знаєте у Львові? — кинув раптове запитання, наче змахнув шаблею.

— Ярему Таднюка, — випалила я, ще й досі не розуміючи, чому саме ім'я свого колишнього режисера назвала.

— Ярему... — вимовив повільно, наче через серпанок спогаду-туги. Ще хвилину помовчавши, ніби роздумуючи, що з нами далі робити, він швидко ступив до дверей, відслонив широко килим, і сонячне проміння засліпило мені очі.

— Ідьте, дівчата, своєю дорогою, — слова його вилитали з уст, наче камінчики з рогатки. — Не знаю, винуваті ви чи ні, але я не хочу вашу молоду душу брати на свою совість. А коли пощастить вам здибати Ярему, передайте: «Політичний командир поліської Січі схиляється перед силою і красою мистецтва». Я сам колись у мандрівному театрі працював. — Потім покликав до себе ближче одного з конвоїрів, сказав щось йому тихо. А потім підморгнув нам і промовив весело: — Ну, з богом!

Урадувані, ми вибігли з намету.

Конвоїри знову зав'язали нам очі, повели лісом. Урешті зупинилися, і один каже якось сумно і ніби знехотя:

— Отут вам і кінець. Моліться, дівчата.

— Як кінець? — кричу, а всю жахливим холодом проїняло. — Політичний наказав нас відпустити!

— Це тільки так, про людське око, або, як він любить говорити, — для форми — а насправді звелів дати кулю...

Ми заплакали, почали благати конвоїрів не вбивати нас. Розуміли, і їм не хотілось розстрілювати.

— Усю ніч проспівали разом... — метикував молодший. — І оце мордуй своїх...

Тоді один з них розв'язав нам очі, попередив, щоб нікому ніколи і слова не сказали про відвідини табору, про розстріл. Довели нас лісом до місця, де дороги розходились на Луцьк і Дубно. Одурманені від щастя, ми побігли. Казали нам конвоїри: німців близько нема. Але це було не так. Вночі вони вели облогу. Ми зразу ж попалися. У заграбованих вагонах повезли нас до Німеччини, нічого не перевіряючи, ні про що не питаючи. А далі — відомо. Доля тисяч. Праця у бауера. Дві спроби втечі. Друга вдалася. Ось я тут.

До них долетів гудок паровоза — один, другий. Микола схопив Богдану за руку і рушив до вагонів.

І сказав:

— Чекайте вістки через Рому. Я нічого сам не вирішую. Взагалі я далекий від того, чого ви шукаєте. Але ждiть. Хай вашою тимчасовою кличкою буде, — подумав мить і сказав: — «Пісня».

Допоміг дівчині піднятися на східці вагона, сам скочив уже на ходу.

Данка забилась у кут тамбура, схилила голову. Їй було боляче і соромно, що сказала Миколі не всю правду про свою долю в Німеччині. Але чи виявиться коли-небудь уся правда про рабське життя у фашистській неволі, про концтабори та тюрми?

Розділ одинадцятий

— Ми не доїдемо до німецького кордону, — потішала Бася Богдану. — На території Польщі нас визволять партизани, побачиш.

Слово «побачиш» і спонтанна, ніякими реальними прогнозами не підтверджена, віра у визволення, яка була в кожному слові Басі, почали дратувати Нагірну. Вже не першу добу їхали в заграбованому вагоні через бідні горбисті поля і ліси середньої Польщі, кинуті на ласку жорстоких есесівців, що охороняли потяг з двадцяти дев'яти набитих бранцями вагонів. Добра третина невільниць захворіла: денна спека давалась взнаки, знемагало тіло, розпановився пронос; від сопуху, смороду і нудотного запаху поту жінки втрачали свідомість. Підтримуючи одна одну, невільниці у вагоні, плачучи і проклинаючи фашистів, сідали тільки по черзі відпочити, та й то на дуже короткий час. Ввечері, підстеливши якусь одежину, всі лягали спати. Вмощувалися одна коло одної, наче

сардини в консерві. Коли котрась хотіла повернутися — мусили це робити всі.

А Бася весь час втішала і втішала товаришок по недолі: «Будемо вільні... нас визволять... втечемо... побачите».

Не відбили, не визволили, не втекли. Підібрали перших трупів у своєму вагоні...

У Модліні невільниць двічі на день годували якоюсь бурдою з напівгнилої капусти і буряків. Надвечір виділяли «продукти» на наступну добу: маленький буханець хліба з домішкою сої, два відра теплої води, пачку ячмінної кави — на вісім чоловік. Коли поїзд надовго затримувався на станціях або в чистому полі, конвоїри, якщо були в доброму настрої, відчиняли на деякий час залізні двері-грати то одного, то другого вагона. Посуваючись на заіржавілих коліщатах, вони страшенно скрипіли. Жінки затуляли вуха шаллями, хустками.

— І все ж таки жити можна, — розраджувала подруг Бася. За її оптимізм, за витримку вони обрали її старостою вагона, названого кимсь «летючою галичанкою».

Бася пильнувала, щоб внутрішній розпорядок невільниць ретельно виконувався. Доба, поділена на багато відрізків часу, заповнених різними заняттями, ніби скорочувалась, і їм здавалося, що дні не були вже такими безконечними, такими томливими, як раніше. Люди по волі зивкали і до спеки, і до жахливих гігієнічних умов, і до голоду.

— З другої до третьої — санітарна година, з третьої до четвертої — тиха година, або спогади на самоті, — Бася щоразу придумувала все нові витівки, щоб тільки прискорити плин часу, — від четвертої до п'ятої — англійський підвечірок — півгорнятка «правдивої» бразилійської кави, а опісля концерт художньої самодіяльності: пісні, декламації.

Через два тижні поїзд зупинився у Франкфурті-на-Одері. Тут і закінчилась наша подорож... У вагонах залишили тільки дівчат.

— Чого лише з нами не робили! — звирялась Данка Модесті, заночувавши якось у неї. — Асенізували, важили, міряли обсяг голови, грудей, стегон, литок, стригли, зачісували, виводили до численних лікарських кабінетів, де знову міряли, зважували, робили ін'єкції, брали проби на гемоглобін, цукор, Вассермана, фотографували в анфас і в профіль, брали відбитки пальців, — та чи запам'ятаєш усе? Чотири дні тривали всі ці обстеження. Нас ставало

все менше і менше. На кожному етапі вилучали цілі групи, їх кудись відправляли, так що з нашого гурту залишились тільки я, Бася та ще одна дівчина-полтавчанка, красуня над красунями. Нас переодягли у напіввійськову уніформу — сині костюми авіаційної допоміжної служби, білі блузочки і елегантні гранатові туфлі. На п'ятий день вранці вишикували всіх, — а з ешелону осталося всього вісімнадцять дівчат. Ми аж жахнулись, побачивши одна одну після такої обробки; виглядали мов сестри — високі, біляві, міцної будови, всі довгоногі і високочолі, білошкірі і блакитноокі, — всі на один кшталт. Хоч і стомлені, виснажені, та кожна по-своєму була прирваблива.

«Це добром не кінчиться, побачите, — зробила висновок Бася, вперше зрадивши своєму оптимізові, що, мабуть, і сама запримітила, бо відразу ж весело сказала: — Але ще так не було, щоб якимось не було, побачите. Отже, хай живе і пасеться наш дівочий взвод. За полковника, звичайно, буду я, побачите».

Дівчатам було не до сміху, і намагання Басі якимось підняти настрій, вселити в нас віру не приносило успіху. Бадьорі, втішливі слова викликали ще більший сум і жах перед невідомим. Мені не раз хотілося крикнути: «Замовчи, Басю, не край душі, не рви відкритих ран!»

А потім — знову дорога. Потяг мчав нас швидко. Зупинявся лише на великих станціях, інколи пропускаючи зустрічні поїзди, котрі йшли на схід — довжелезні ешелони з військами, танками, гарматами на широких платформах. Ішла на схід смерть. А що нам готував захід — ми не знали. В усякому разі, добра не сподівалися, бо знали: тепер, коли на полях бою гине юнь німецької нації, групі дівчат з ворожого табору фашисти можуть піднести щось безмежно жахливіше, нелюдське.

А поки що нас годували, наче в якомусь передвоєнному пансіонаті. Конвоїри — один літній офіцер СС і чотири дебелі жінки в мундирах СД з мініатюрними браунінгами — намагалися завоювати наше довір'я і приязнь ввічливістю і витонченою добротою. Старалися не втручатися в наші особисті справи.

Іхали наче на літню прогулянку. А прибули в пекло.

— Тікаймо, — співала свою пісеньку Бася, хоч і розуміла, що тут, у Німеччині, не можна навіть ілюзій створювати про втечу. Наші конвоїри і жінки-нахзегерін*

* Наглядачки (нім.).

в м'яких рукавичках насправді виявилися натренованими стражниками, скаженими фашистськими собаками, гієнами війни, ще лютішими від жорстоких есесівців, які стерегли нас у Польщі.

Ми вже знали, що поїзд їде в Баварію. Уночі нас бомбили. Бася стала навколішки і молила бога, щоб хоч одна бомба влучила в поїзд. Перед Мюнхеном грянула грізна буря, за вікнами ніби божеволіла природа: «Матко боска-ченстоховска, пошли хоч один грім на наш ешелон». Не допросилась і ченстоховської. На вокзалі в Мюнхені в нашому вагоні появилась якась комісія чи делегація. Це здебільшого літні жінки в довгих по кісточки спідницях і в чорних капелюхах-тарілках, — колись у газетах подавали фото таких — чи то з американської армії спасіння, чи з клубу англійських суфражисток. Вручили нам невеличкі подарунки — різні іграшки і по вязочці сухого хмизу. Знайшовся і пфафер *, він поблагословив усіх нас, промимривши щось — псалом чи алілуя. І саме в цей момент трапилось нещастя. До вагона ввірвався хлопчик років семи-восьми — замузаний, обдертий, з довгим чорним волоссям, в якому біліло широке пасмо сивини, а очі його горіли вогнем божевілля. За ним гналися дві сестри-нахзегерін. Благородні старчихи з комісії заверещали і безперервно хрестились. Зловивши хлопчика, конвоїри в спідницях жорстоко били його, а він кричав щось по-німецьки, видно, просив заступитися за нього. Рушив поїзд, все набираючи швидкості. Нахзегерін порозумілися поглядами. Відчинили двері і з усієї сили штовхнули хлопчика в плечі. Прощуміли наступні вагони...

Зі станції нас завезли в містечко Штейнгерінг, кілометрів за двадцять від Мюнхена. Нас поселили у великому, розкішному будинку, схожому на клініку чи санаторій. Пізніше довідались, що це Лебенсборн — так зване джерело життя, в якому ми мали стати наложницями німецьких солдатів і творцями вигаданої самим Гімлером «вищої раси» — стопроцентних «нордиків». Ось чому нас так довго і уважно обстежували.

...Богдані забракло повітря, вона схилилась на плече подруги і судорожно схлипувала.

— Не треба, Данко, — розраджувала Модеста, — не треба розповідати далі, я все зрозуміла, заспокойся.

— Ні, треба! — Богдана підвела голову, поправила

* Священик (нім.).

волосся. Поволі заспокоювалась, урівноважувалась.— Щоб усе сказати до кінця, розповісти, як я вийшла живою з цього пекла, хто мені допоміг втекти, довести, що не всі німці були звірами, що навіть там, у їхньому кублі, бували добрі люди. І я на таких натрапила. У цьому звіряюся тільки тобі, Модесто, бо гадаю, що ти, як лікарка, зрозумієш усе якнайкраще. У Німеччину фашисти звозять тисячі дітей, щоб онімечити їх. Силу-силенну слов'янських жінок хочуть зробити матерями новітніх яничарів. Тож слухай і запам'ятовуй кожне моє слово. Про цю ганебну справу знає ще один знайомий — Кривий Дзюник. Я ношу це під великим секретом, але то він, Кривий Дзюник, випадково натрапив на нас і врятував. Дзюник уже багато років веде боротьбу з нацистами. З ним, та й зі мною може трапитися найгірше, але ти мусиш — чуєш? — мусиш вижити, щоб розкрити людству одну з найбрудніших сторінок фашистських злочинів.

— А чому ти впевнена що я виживу? Хіба в мене спокійне, безтурботне життя? Не тобі, не Кривому Дзюникові, а мені сам Гітлер тиснув руку.— Модеста говорила жартома, але Данка зрозуміла, що подругу вразили її слова.

— Ти мені вибач, я зовсім не хотіла тебе образити.— Богдана сказала це спокійно.— Просто думала, що лікарям завжди легше вижити під час війни, під час будь-якого катаклізму. До того ж, ти мати, а матері не вмирають. І не чванься Гітлером, хто-небудь почує. Бувають лихі, злі люди і серед наших.

— У цьому я вже переконалася не раз на власній шкірі...

— Тож слухай далі,— Богдана зручно витягнулась на канапі, лежала тепер горілиць, дивилась у стелю; вона не хотіла зустрічатись із співчутливим поглядом Модести, не бажала бачити жодного предмета; білий колір стін найбільше відповідав її внутрішньому стану.— Я недовго займатиму твою увагу... Хоч це запам'ятала на все життя. Йдеться про дітей. Там під Мюнхеном, недалеко від нашого будинку, височіли два палаци і в них були сотні дітей, але дуже ретельно селекціоновані. Тільки ті, що належали до нордистської раси: біляві, високі, міцно збудовані, з довгастим обличчям, голубими очима, з довгим торсом і довгими ногами. Тоді я зрозуміла, чому нахзегеріни викинули з вагона, наче шкаралупу від горіхів, хлопця-приблуду, чорнявого чужака, на явну

загибель. Гідними уваги в цих дитячих конюшнях були тільки «нордики», які мали ще вище — у розумінні фашистів — підняти, удосконалити німецький народ. Такі будинки були розсіяні по всій Німеччині, в Польщі, Франції, Югославії. Водночас працювали глибоко замасковані, спеціальні бюро, які займалися ловлею, крадіжкою, купівлею, прямим відбором дітей відповідної раси у всіх поневолених країнах Європи. Ця злочинна шайка діяла під протекторатом СС, під особистим наглядом і увагою рейхсфюрера СС Генріха Гімmlера.

Слухаючи Данку, Модеста тремтіла як осиковий лист. Потім суворо заговорила.

— Кожний нерв у мені тремтить, я ж стояла тоді поруч з цією каналією, дивилась йому в очі, на його паршиві франци, і не кинулась на нього, щоб задушити...

— Сотні тисяч створених в такий спосіб людей ніколи не довідаються таємниці свого народження, свого роду. Чортівський, фашистський план! Кривий Дзюник розповів мені, що цей злочин гітлерівці узаконили в програмі генерального плану «Ост».

— Все ясно, фашистам потрібні люди-роботи, сформовані поза впливами національних і соціологічних законів.

— Саме такими мають бути майбутні володарі «нової Європи» — еліта нацизму. І що найстрашніше — що їх повинні пустити на світ жінки з поневолених країн. Нас довго підготовляли до цієї «важливої» — з державного погляду тисячолітнього рейху — функції. Почали з того, що змушували всіх добре харчуватися. Я вже згадувала про шоколад. Але ми — маю на увазі Басю, себе та ще кількох подруг по нещастю — не клюнули на приманку. Ми морили себе голодом, виснажувались, щоб вони не покладали на нас великих надій. Не дбали про особисту гігієну, ходили брудними. І нас почали мучити, бити, заставляли митися кілька разів на добу, часом зв'язували і силою годували. Та коли і це не допомогло, директор Макс Сольман рішуче заявив, що всіх непокірних відішле у найгірший прифронтовий, вибач за слово...

— Здогадуюсь.

— «А там, — реготав задоволено, — цілі батальйони візьмуть вас у роботу, і тоді ви іншої заспіваєте...»

— Цить, цить, Данцю, не згадуй перед сном погане, адже все скінчилося добре.

— Добре... Коли б не зустрілася з Кривим Дзюником, не побачила б я вже нашого Львова. Він якось запримі-

тив мене у саду на пообідній прогулянці. І дуже обережно зав'язав контакт зі мною через одну німкеню, що жила тут уже з півроку і зараз чекала дитини. Сама я ніколи б не вгледіла Дзюника: ми з Басею вирішили ходити завжди з опущеними очима, не шукати жодних знайомств. Втекли через два тижні після того, як Дзюник виїхав, коли до моєї кімнати добивались, а я кричала, що нікого не впускаю. З коридора ламали двері, їх думки були спрямовані на те, щоб якнайшвидше дістатися до моєї кімнати, а я тим часом вискочила через вікно, в якому ще раніше перепиляла ґрати. У саду на мене чекала Бася, і ми швидко побігли до квартири Паулі Гестлер. Кривий Дзюник завчасно все тут приготував для нас: і одяг, і документи, і квитки на поїзд — домовився з господинею, яка, видно, була співучасницею його групи. Коли затихли пошуки, Пауля провела нас на вокзал, і ми, як робітниці вагон-ресторану, всю дорогу чистили картоплю, мили посуд. Ніхто на нас не звернув уваги, хоч гестапо часто перевіряло пасажирів. У Варшаві Бася попрощалась зі мною, а я прибула сюди. Тільки ще раз прошу тебе — нікому ні слова про мою історію, а головне — про Дзюника не згадує. Він нещодавно бачив мене на вулиці і не підійшов, навіть оком не моргнув. Дуже йому залежить на інкогніто. Мабуть, зайнятий важливими справами.

— Але ж, Данцю!

— Іще одне прохання. Прошу запам'ятай собі два прізвища. Їх подала мені німецька патріотка, в якій я перебувала тих кілька днів. Передаю їх тобі, для твоєї картотеки-пам'яті,— посміхнулась, ніби вибачаючись.— Хтось з нас таки виживе. Отже,— заплющила очі і показала, як молитву: — Макс Сольман, 1904 року народження, член нацистської партії з 1922 року, членський квиток № 14 528, учасник мюнхенського путчу, полковник СС, у 1939 році нагороджений орденом крові, головний керівник усіх «Лебенсборнів» у Німеччині. Грегор Ебнер, рік народження 1892, член НСДАП з 1930, номер партійного квитка 1257, генерал СС, близький друг Гімmlера, спеціаліст з «питання расової селекції», головний лікар об'єднання «Лебенсборнів». Запам'ятай і не гнівайся, якщо я коли-небудь запитаю тебе, як у школі, навмання: «Ебнер? Сольман?»

Дружно сміялись. Модеста вгамувалась першою.

— Це, мабуть, добре, що ти вмєєш так глибоко ненавидіти.

— Бо це така сама підлість, як і війна.

— Ну що ж, вважай, що я запам'ятала і колись назву ворогів проти людства — номер один.

— Не думай,— Богдана знову якось дивно посміхнулась, наче щось згадала,— що я така егоїстка. Перші номери вже зарезервовані для фюрера і його найближчої ферайни*.

При наступній зустрічі (випадковій чи навмисній) Кривий Дзюник підійшов до Богдани і заявив, що незабаром знову їде «в ті краї» і, мабуть, нескоро повернеться до Львова. В нього там ще сила-силенна роботи. А тим часом Львів буде визволений, і він просить її, Богдану, відразу ж передати радянським органам влади всі відомості про «Лебенсборн», про Сольмана і Ебнера. А ще він бажає їй великого щастя на батьківщині.

Богдана довго дивилася йому вслід, і серце її жваво забилося від радості, що є такі люди на світі.

Розділ дванадцятий

Життя, події пливуть стрімкіше, швидше, коли наближаються до фіналу. Буває, що не встигнеш оглянутися, а вже багато, здавалося б, ще недавно не розв'язаних питань, навіть великих конфліктів чи катаклізмів, доходять до своєї гавані.

Радісні дні для львів'ян наступили у березні 1944 року, за них боролись, їх чекали майже три роки. Тоді ж окремих людей,— тих, хто спілкувався з фашистами, охопили страх, паніка.

Ще вчора ввечері на головних вулицях міста було чути важкі кроки «велетнів» — солдатів військової жандармерії, які проходились завжди втрюх, вдивляючись в обличчя кожного перехожого, а в квартирах, за щільно зачиненими вікнами, сім'ї сідали вечеряти, радіючи, що і сьогодні всі повернулися додому; встановлювали прогнози на завтра, прикидали, що цього тижня на продуктові карточки одержать жири, де брати одяг, тішились, що минув ще один день проклятої фашистської окупації.

У театрах закінчувалися спектаклі. На сцені оперного театру йшов «Гамлет» з Блавацьким у головній ролі; тут зібралися ті, кому вдома страшно, хто швидше проки-

* Товариство, компанія (нім.).

дається і кого більше мучить совість. А в театрі майже всі свої — ті, що повністю або частково продалися ворогові, хто на великій людській нужді нажив гроші, золото, брильянти. Жінки — для спокою, а може, зі страху, — нацепили на себе всю свою біжутерію, наче амулети від лиха, і зараз більше дивилися на свої прикраси, ніж на сцену. Але під час антракту, коли відлунають оплески і загоряться вогні люстр, усі вийдуть у хол, щоб показати — хто свої багатства, модні строї, накрохмалені комірці, начищені штиблети, хто пишні груди під вишиваними блузками, хто манливу усмішку, а хто сухі кості і злобу в очах...

Так уже повелось, що кожна вистава театру перетворювалась у рев'ю моди, у своєрідну цивільну церкву, де не треба вдавати богомільного і ставати навколішки, а можна весело патякати, сміятися, пити крем-соду, а то й щось міцніше, коли захопив з собою з дому, висловити таким, як сам, сибаритам, снобам свою думку про п'єсу, про автора, акторів, словом, усе, що хто хоче, що знає і уміє.

Це було вчора ввечері, 6 березня 1944 року, а сьогодні увесь цей світ розламався, наче під силою вибуху, сьогодні зранку всіх тих, кого витягла на поверхню брудна хвиля окупації, охопила паніка.

Сьогодні вранці вони зібралися перед будинком українського центрального комітету на вулиці Парковій, 10, били кулаками в зачинену браму і грізно вигукували:

— Обдурили нас, залишили на поталу більшовикам!

Гуртувались по кілька, жваво розмовляли. Вже не вміщалися всі на тротуарі, заповнювали Єзуїтський парк. Гомін розповзався аж до стін університету, який зараз служив одним з найбільших у місті військових шпиталів. Доходив крик і до палацу кінозаводчиків, у якому жив і, певне, ще спав губернатор дистрикту «Галіцієн» генерал доктор Отто Вехтер.

— Чули останнє повідомлення німецького верховного командування? — питав зопалу новоприбулий, мабуть, комерсант, бо тримав у руці цілу в'язку ключів, якими раз у раз подзвонював.

— Тільки дурень вірить нині офіційним повідомленням, — грубо буркнув високий мужчина з вилицюватим обличчям і синім носом, певне, старий любитель алкоголю, — слухайте, що народ каже: більшовики прорвали фронт під Бродами, завтра до ночі будуть у Львові, це всього сто кілометрів.

— Боже,— перехрестився купчик.— А в мене, в моєму склепі товару на триста тисяч марок. Я, дурень, ще кілька днів тому машину пригнав з Кракова. Сам Кубійович запевнив мене, що нічого боятися. Куди я весь товар діну, як вивезу?..

— Віддайте людям...

— Мою кривавицю? Ви що, збожеволіли? Та я Кубійовичу очі випалю! Заспокоював чей же. «Німецькі, та й наша, дивізії,— казав,— по-геройськи б'ються з більшовиками. Сміливою атакою відкинули ворога до Золочева, вже йдуть зятяті бої на підступах до Тернополя».

— Пане ладний, пшикнула наша дивізія. Нема уже СС «Галичини».

— Не кажіть таке, не страште, не ріжте мене без ножа. Ви жартуєте, правда?

— Спитайте свого Кубійовича. Я не маю часу кожному дурневі мозок чистити. Іду збирати манатки, ще нині накиваю п'ятами на Перемишль. Слава богу, що нема в мене товару на триста тисяч.

— А може, пан має машину? — конфіденційно, завбачливо питає комерсант уже іншого зівачу, потім вхопився, як кліщ, за руку принагідного знайомого.— Я заплачу, я добре заплачу.

— Відчепися, плюскво, від мене. Мені похмелитись хочеться. Гибай, бо в морду дам!

— Я маю тритонку, з маслосоюзу,— пропонує переляканому купцеві інший тип. У нього в очах хитринка, облуда. О, цей обдурить брата, здере з такого ж, як і сам, доробкевича і негідника...

Відчиняється брама УЦК, юрба вривається на подвір'я, всі сходи відразу ж залюднюються. Даремно чиновники хочуть пробратися до своїх кімнат. У декотрі з них уже ввірвалася юрба. Найміцніші стали у дверях і не пускають інших, хтось уже складає списки на прийом до Кубійовича, Паньківського. Рейвах, крик.

А під кам'яницею знову завірюха. З площі Смольки, що поруч, прибула сотня поліції на чолі з майором Пітулаєм, над'їхала німецька жандармерія на кількох мотоциклах. Вони наступають на юрбу, б'ють гумовими палицями куди попало, жандарми зняли автомати. Юрба розсікається на два річища. Ті, зліва, швидко зникають у кущах парку, а ті, що залишились на тротуарі, тиснуть на браму. Вулиця ж порожніє. Під будинок губернатора під'їжджають одна за одною чорні автомашини, посиленний наряд стає перед дверима держбанку.

Купчик побачив нового знайомого, голосно скаржитися.

— То коли все було гаразд, знав мене пан провідник. І пані професорова була уважною, усміхалася: «Може, пане Дудик, маєте щось пікантного для мене?» А я завжди з реверансом, панедзею: «Прошу, пані професорова, прошу, пані провідникова. Є берлінські панчошки, є французькі парфуми, голландські майтечки, все є для пані провідникової, все — пріма сорт, вищий сорт». І гроші, панедзею, беру невеликі, тільки те, що мене коштує. А нині, бачите, який світ, яка віддяка. Однієї машини пан Кубійович для мене не має. А бодай він луснув, поганець. То де, кажете, панедзею, уже ті більшовики?

Гомін знову наростає, напливають річищами люди з парку, юрба гуде, нетерпеливиться, бурлить. Задні натискають на передніх, ті вже пересікли вулицю, загатили її лівий берег. Кордон поліції, взявшись за руки, відтискає перших. Два німецьких жандарми застигли на розі вулиці при залізному триніжку скорострілу. У чорні жолоби вигідно лягли автомати.

На балкон виходять Кубійович, Паньківський, їх свита. Майор Пітулай кричить, закликає людей втихомиритися. Очі всіх підвелися вгору. Голова УЦК — низький, вутлий чоловічок у чорному — викидає праву руку вгору, і важко зрозуміти, чи це привіт, чи прохання дати йому можливість промовляти. Кашляє, витирає ніс, худе його обличчя майже зовсім сховане за великими роговими окулярами. Нарешті рипить пискливий голос:

— Дорогі сестри і браття! Ви знову, бачу, піддалися ворожій комуністичній агітації. Немає ніяких підстав до паніки. Німецька армія, а разом з нею і вояки нашої славної дивізії СС «Галичина», повсюди відбила атаки більшовиків і йде нестримно вперед. Пан губернатор наказує, і я прошу вас від імені українського центрального комітету розійтися. Повертайтеся усі на свої місця праці, до своїх сімей. Немає ніякої загрози, небезпеки. Німеччина непереможна. Слава мужній німецькій армії, слава хоробрій дивізії СС «Галичина»!

— Вона вже розбита! — кричить хтось з юрби.

— Свою сім'ю вивіз, що? — гукає інший.

— Дайте нам машини! Не губіть, не лишайте на поталу!

Юрба ринула, прорвала кордон поліцаїв, знову натиснула на браму будинку. Тоді лягнули перші постріли...

— Мавр зробив своє діло, мавр може відійти,— Кузьма цього разу довше, ніж завжди, набивав люльку. Маврівка приніс йому капшук тютюну — «середній турецький» — саме той сорт, який Пелехатий любив. За Польщі це був один з найдешевших турецьких тютюнів, пачка коштувала сімдесят грошів. Кращий — «передній» — дев'яносто, а «найпередніший турецький» — аж злогого і десять грошів. Звичайно, і сімдесят грошів були чогось варті, за них можна було купити дві буханки хліба, тричотири літри молока, два пуди картоплі. Але Кузьма волів не пити молока, обійтися без улюблених картопляних пляцків, але відмовити собі зтягнутися тютюновим димом у хвилини напруженої праці чи хвилинного відпочинку не міг і не хотів. Одна-дві глибокі зтяжки допомагали йому зосередитись, стати працездатним, уважним. На дошкульні репліки друзів-некурців, що тютюн та алкоголь допомагають зробити щось геніальне тільки геніальним людям, Кузьма залюбки розповідав анекдоти про колишнього президента маріонеткової західноукраїнської республіки адвоката Костя Левицького — страшного поклонника Бахуса.

Ось його зміст.

Десь у середині двадцятих років група львівських лікарів і ділків організувала протиалкогольне і протинікотинове товариство «Відродження». Воно повинно було кричати про шкідливість алкоголю і тютюну і таким чином відродити націю, зокрема її молодь. Дехто навіть заявив, що саме цей шлях веде до самостійності. Щоб заручитися авторитетами, правління товариства попросило підписати заяву митрополита Шептицького і президента Костя Левицького. Останнього кілька днів шукали по всьому місту, врешті знайшли у кав'ярні «Віденська» вже на добром підпитку. «Підпишіть, пане президент,— просить делегація «Відродження»,— що алкоголь і тютюн шкідливі для нації». Кость, довго не думаючи, поставив свій підпис. Заяву надрукували в газетах. А на другий день, кожний, хто б не прийшов до «Віденської», тиче під ніс президентові статтю з його підписом. «Як це, пане президент, ви пишете, що алкоголь шкодить, а самі, бачимо, уже тее...» Зірвався «президент», аж бородою трясє зі злості, та як гукне: «Я написав, що куріння і пиття шкодять дурням, таким, як ви! Гибайте мені з очей, відродженці задрипані, щоб я вас більше не бачив».

— Чув я цю чудасію трохи в іншому варіанті,— Маврівка вигідно простягає ноги вперед: ще й досі дошкулює

йому невиліковний ревматизм, набутий у пансько-польській «взірцевій» тюрмі в Дрогобичі, де він просидів у камері-одиначці кілька років, — та дідько з ним, з президентом, встиг ще перед смертю дати своє благословення на лизання задниці фашистам, а дурні зараз розплачуються. Якась несамовита тривога охопила багатьох. Розумію, чому тремтять ноги у Кубійовича та його зграї, в поліцейських, колабораціоністів. Вони бояться народної кари за свої злочини, за активне співробітництво з фашистами. Тут ясна справа. Але я сьогодні зустрів лікаря, який ненавидить гітлеризм, він, на моє прохання, навіть лікував двох наших хлопців, поранених під час нападу на тюрму в Городку, не раз постачав мене медикаментами, не питаючи для кого. Він не одному юнакові видав довідку про те, що він непридатний до військової служби. А сьогодні благає мене знайти будь-який транспорт, бо залишає місто. Ну, добре, що він до мене звернувся. Я ледве втримуюсь від сміху і обережно питаю: «А чого вам виїжджати, з німцями ви не співробітничали, весь час свою маленьку лікарську практику вели, людям помагали. Ваша професія заслужена, в пошані, — заходжу здалеку, співчутливо дивлюсь зажуреному докторові просто в очі, — тікати від Радянської влади — це просто смішно». — «Бачите, — відповідає лікар, — я і не думав кудись рухатись, всю окупацію перебув, як миша за стіною, а ось наприкінці змусили мене взяти участь у роботі медичної військової комісії. Скільки не просив доктора Барвінського дати мені спокій — не послухав. А всі люди зараз гомонять: хто хоч один палець приклав до створення дивізії СС «Галичина» — висітиме». — «Не слухайте провокаційних пліток, вам і волос з голови не впаде. Будете знову працювати в медінституті на кафедрі, як і до війни». — «Ви впевнені в цьому?» — питає, а я бачу, як у нього загоряються нові промені життя на обличчі. «Ви ж знаєте мене, доктор, вже не від сьогодні». Дякує мені, наче рятівникові своєму. «Це суспільство повинно вам дякувати за все добре, що ви зробили людям». — «Я тільки виконував, — каже скромно, — присягу Гіппократа, обов'язок лікаря». Цей уже не втече, але хіба можна всіх інших невинних людей переконати, завернути з дороги коней...

— Наші листівки вже зробили свою справу, але ти, Степане, маєш рацію, цього ще дуже мало.

— Викури свою люльку та закачаймо рукави. Як ти думаєш, Кузьмо, може б, ми склали спеціальні листів-

ки — до молоді, до селян, вчителів, творчої інтелігенції, а також до жінок, які матимуть зараз чи не вирішальне значення. Адже правду каже приказка: чоловіки правлять світом, а ними керують жінки. Я думаю, що навіть до попів треба звернутися. І то зараз, коли Шептицький був змушений погодитися з ініціативою нового римокатолицького арциєпископа Базяка — уникати взаємних мордувань. Агітація церкви проти втечі на захід може дати добрі результати. І самим попам нагадати, що їх обов'язок залишатися завжди разом з паствою.

— Згоден, Степане. Ти наче відмолодів, пам'ятаю, як колись не давав нам спокою своїми пропозиціями.

— Люблю цікаву і потрібну роботу. А зараз шукаю у ній і забуття, бо буває: задумуюсь — і відразу з'являється Галина, бачу її живою, усміхненою, розквітлою, і зята коло неї... Учора снились мені. Ідуть гаєм, збирають перші проліски, десь аж на Станіславщині. Раптом Павло обертається, стає переді мною навколішки і просить мене: «Прости, батьку, що не зберіг твоєї доньки». А Галина підводить очі і ніби щось шепоче йому, але я добре чую кожне її слівце: «Це батько не зберіг нас, Павлусю». Я мало не закляк, адже не знаю, що це сон, усе беру за правду, а важко слухати від власної дитини таке страшне звинувачення...

— Але ж, Степане,— Кузьма лагідно обіймає друга.— Це ж не Галини, а твоє власне звинувачення, до того ж, зовсім несправедливе, даремно ти мучиш себе, даремно такі сни сам собі навіваєш. Найменшої частки твоєї вини в їх загибелі нема. Згоріли як солдати на фронті, тисячі таких умирає щодня,— хіба хтось обвинувачує батьків чи офіцерів... Іде війна... Коли б уже остання, Степане, остання на всі часи, для такої мети все перетерпимо, віддамо і свою кров до останньої краплі.

— Своєї не шкода, а ось їхньої, молоді... Галині сповнилось цього року двадцять два, а Павло трішки старший.

Потер обличчя долонями, наче рушником, схопився з крісла, пройшовся по кімнаті.

— Ти, Кузьма, пробач мені за хвилину слабкість, мабуть, старію я, охляв. Але досить цього. Взялися за роботу. Ковальському ще сьогодні треба передати в друкарню тексти, щоб завтра весь Львів, а післязавтра вся Галичина були всіяні нашими листівками.

— Я думаю, що гріха не буде. Навпаки, ми зробимо листівки більш дійовими і цільними, коли відновимо в

них наші давні заклики: не виконувати розпоряджень окупаційної влади, робити саботажі на заводах і фабриках, не зголошуватися на призовні пункти, тікати до партизанів у ліси, не робити форшпану, не давати тяглової сили...

— Бачу, справді турецький тютюн збудив у тебе нову хвилю гострої думки. Напиши одну листівку в стилі своїх колишніх фейлетонів: «Бо не бреше, правду креше ваш Кузьма Бездомний». Віршем, римами завжди можна дійти швидше і глибше до душі і серця людей, вони сильніше діють на психіку.

— Що ж, спробую, думаю, порох ще є. А поки що подивись. Тут я підготував листівку для німецьких солдатів, треба друкувати, заздалегідь, щоб потім не бігати висолопивши язика. Звичайно, літаки розкинуть звернення Червоної Армії до німецьких солдатів, але і наші можуть допомогти тут, у місті.

Кузьма вийняв з блаженського портмоне акуратно складений папірець.

Маківка читав уважно:

„...An die Garnison Lemberg. Die Rothe Armee hat um Euch einen stählernen Ring gelegt. Es gibt für Euch keine andere Rettung als Waffenstreckung und Gefangenschaft. Diese Flugblatt gibt als Papierschein durch die Front..“*

— Що ж, коротко і ясно. Що наварили, те і їстимуть. Але головне в тому, що і нам не хочеться даремно проливати німецьку кров. Це добре, що декому важко буде зрозуміти. Зокрема,— Кузьма подумав, що його друг знову згадає доньку. Але ні, не згадав, видно, здушив біль у собі.— Зокрема, сім'ям тих, хто загинув... І ще одне зауваження. Я б не писав «Лемберг», а так, як належить — «Львів».

— Я думав над цим. Але потім вирішив, що не кожний простий жовнір зрозуміє...

— Коли добре припече, то зрозуміє. Ще й сам крикне: „Es lebe die ukrainische Stadt — Lwiw!“ **

— Ти мене переконав, не заперечую.

— Зрештою, ще порадимось з керівництвом «Народної гвардії». Може, вдасться нарешті зв'язатися і з Штабом українського повстанського руху на Великій Землі. А поки що наш головний заклик: всі сили на допомогу Червоній Армії!

* «До львівського гарнізону Червона Армія оточила вас сталевим кільцем. Для вас немає іншого рятунку, як скласти зброю і здатися. Ця карта служить перепусткою через фронт (нім.).

** Хай живе українське місто Львів! (нім.).

Розділ тринадцятий

Вістка про прорив Червоною Армією фронту під Бродами не на жарт налякала Юрка Недовоза. Почувши про це, він не знаходив собі місця, бігав з кутка в куток, говорив сам з собою. Таким знервованим і наполоханим ще ніхто його не бачив. Навіть тоді, коли німецький кримінальний суд засудив його до розстрілу.

А ще вчора був впевнений в собі, спокійний, гордовитий, наче римський патрицій, і працював як віл. Сам забігав на квартири двох важкохворих, щоб поговорити з їх сім'ями про умови похоронів, а з одного навіть мірку непомітно зняв, бо видався йому велетнем — могло ж не виявитися для нього готової домовини. Закаблука заганняв до сьомого поту, а колишньому артистові зараз якнайменше хотілося займатися похоронами, він нетерпеливо чекав повідомлень про битву під Бродами. Накричав на Богдану — дівчина вже тиждень працювала секретаркою у похоронному бюро — за те, що довго не могла зв'язати його по телефону з директором Личаківського кладовища. А там ще треба було копати кілька могил...

Заспокоївся трохи аж надвечір, коли довідався, що всі похорони на диво гарно вдалися. Він двічі перерахував багату виручку, сховав гроші в сейф і задоволено зітхнув: нарешті можна спочити хвилину, гойдаючись на своєму улюбленому кріслі.

Недовіз не міг довго відпочивати. Зірвався і відразу спрямував усю свою енергію на інше діло. Наказав Івасеві запрягати в бричку коней і їхати на квартиру доктора Дольної, привезти її з чоловіком сюди в контору. Недавно він домовився з Іваном, що той найближчими днями поступить до нього на роботу, і з цієї радості Юрко влаштовує невеличкий прийом. Пообіцяла прийти, вперше, Модеста. Це вже було справжнім святом для Недовоза.

Поки Нагірна рихтувала закуску, Юрко ще раз пильним оком окинув обстановку свого кабінету, переставив крісла біля широкого столу, а потім якимось по-зłodійськи, підглядаючи, чи за ним не стежать, відчинив завжди замкнені на ключ двері комірчини, щоб узяти там найкращі вина.

Недовіз жив зараз зі свистом... Його «П'ємонт» ріс, розвивався, давав високі прибутки, а він сам ставав усе популярнішою особою. Адже смертей під час війни шу-

кати не треба. Поповнювався не тільки його сейф, а й комірчина: багато клієнтів не шкодували міцних, роками настояних напоїв, щоб тільки «пан інженер», «пан шеф бюро» влаштував величавий похорон. «Бо то, прошу пардон директора, нинічки люди цінують інших не по тому, чим багата голова, як чоловік живе, не по чесності і становищу, а по тому, який похорон він робить батькові, матері, дитині чи кому завгодно». Ці слова Юрко чув від багатьох своїх клієнтів — купців, промисловців, спекулянтів.

Такі люди охоче робили Недовозові низькі реверанси, давали цінні подарунки, і найчастіше дорогі, не доступні зараз простим смертним алкогольні напої.

Серед безлічі сортів Юрко вибрав пляшку оригінальної «бenedиктівки», дві «пейсахівки», звичайно, з фабрики Бачевського, і стільки ж пляшок французького порто (як воно вимовляється, не знав, але недавно довідався від одного постійного відвідувача найлюксовіших кав'ярень в тридцятих роках, що воно славилося в королівських дворах та в аристократичних колах).

«А вже на десерт,— пиха розпирала груди Недовоза,— я подам столітнього шампанського.— Любовно погладив товсту, вкриту пилом пляшку і почав витирати її хустинкою, особливо тер етикетку, на якій був зазначений рік — 1861-й.— Це ж рік скасування кріпацтва в Росії, рік смерті Шевченка. Ото буде сюрприз. У Івана, напевне, затремтять руки, коли почне відкорковувати пляшку. Тоді я делікатно його відсуну і сам зроблю це святе чудодійство. Думаю, що й Модеста не залишиться байдужою до мого сюрпризу. А це вже щось та значить...»

Склав обережно пляшки у кошик і, як дорогоцінний скарб, поніс їх до кабінету, де мав відбутися прийом.

Через півгодини прибули гості.

Недовіз прийняв їх дуже ввічливо і водночас дещо гордовито. Йому хотілось похвалитися своїм багатством, тому, мабуть, і завів Модесту та Івана Каштанюків до підвальної майстерні.

Іван аж закам'янів, побачивши готові, різної величини домовини. Не довго думаючи, він підступив до однієї з відкритих трун і весело — чи не вперше після повернення до Львова — вигукнув:

— Нарешті я знайшов свою Евріку! Вигіднішого лова і уявити собі не можна,— він ліг у труну і витягнувся в ній на всю свою довжину.— І м'яке, і запашне. Наче на молодому сіні. А смерекова стружка п'янить, здається,

ніби я в Карпатах під час шаленого, нагального вітровію. Тільки ця маленька подушечка під головою ні до чого. Коли б таку поклали мені, я, мабуть, не прокинувся б.

Модеста з острахом глянула на Юрка, і він відразу зрозумів її. «Що він верзе?» — знизували плечима Юрко і Модеста.

Іван, вловивши їх занепокоєння, зареготав на весь підвал, аж загойдалась лампочка на довгому тонкому шнурку.

— Хіба ви нічого не знаєте?

І по хвилині:

— Та й справді, звідки вам знати? Я мовчав і циганам заборонив що-небудь казати.

Він по-молодечому вискочив з труни, змахнув з одягу стружку і, ніби на коня, сів на іншу, закриту віком домовину. Потім почав розповідати весело, цікаво, хоч і хаотично. Говорив у тому своєму неповторному стилі, який з'являвся після високої чарки, коли його очі знову загоралися іронічними вогниками, а голос звучав як у артиста-декламатора.

«Слава богу, крига рушида,— майнула радісна думка в Модести, котра давно чекала поштовху, який викликав би в Івана інтерес до життя, зробив би його самим собою. І ось звичайна труна, смерекова гемблівка та чорна посмертна подушечка стали цим поштовхом. Значить, смерть була його супутником у мандрах, вона дошкулила йому найбільше, і тому атрибути смерті воскресили його енергію.

— Отже, повели мене на езекуції. Хто, питаєте? А яке це має значення? Ті, що судили мене. За що? Пусте питання. Важливий сам факт. Факт смерті. Ні, не давався я їм так легко, поки не зв'язали мене міцно і цупко, як деякі нерозумні матері сповивають дітей.— Іван крадькома глянув на Модесту, але жінка саме тоді ніби блукала очима по стінах.— Мабуть, ці линви та шнури й допомогли мені залишитись живим: трохи полегшували удари, які летіли на мене... Що було потім, коли затьмарився весь світ? Не знаю: нічого не пам'ятаю.

— Що було далі? — терпко і якимось особливо неприємно кинув Недовіз. Він увесь побагровів, очі заблищали.

— Для мене далі не було нічого,— Іван помовчав трохи, уважно вивчаючи Юрка і Модесту. Хотів знати, хто справжній його друг, переживає за нього, а хто шкодує, що він не залишився навічно там, у сніжних Карпа-

тах. Встановити це було нелегко: під час війни почуття людини не завжди віддзеркалюється на обличчі. Мабуть, найталановитіший психолог не міг би бути впевненим у вірності своїх спостережень. В одному не сумнівався: Модеста приближалась до нього, а Недовіз віддалявся. Але це вже давно не було для нього таємницею. Продовжував спокійно, навіть знехотя, ніби вся ця пригода не має для нього ніякого значення.

— Моїм друзям, циганам, звичайно, про те, що вони цигани, ніхто не знав,— похопився, що ляпнув зайве, і зразу ж зрадів, що вони не звернули на це уваги,— найбільш расовим циганом був таки я.— Зареготав, щоб уже зовсім збити їх спантелику.— Отже, моїм друзям було наказано поховати мене. З принагідних дощок вони збили схожу на труну скриню, настелили в неї ялинових і смерекових гілок, покладали мене і стали копати яму. Але я раптом почав приходити до пам'яті,— перше, що відчув,— це щось колюче під головою, очевидно, якийсь гострий сук в'ївся в потилицю. Я легко покрутив головою, відвів її трішки. Мусив, мабуть, і забурмотіти щось під носом, бо тут же надбігли цигани. Як довго, налякані, дивились на мене — не знаю... Потім повезли мене далеко у ліс, заховали в кущах, а самі повернулись закидати яму, навіть могилу виклали, застромивши хреста. Пізніше про все мені розповіли. Ось і вся моя історія зі смертю.

— Жахлива історія,— промовила Модеста і подалась до виходу.— Тепер я не зможу дивитися на ці твої домовини,— кинула Юркові з дверей підвалу.

— А що в трунах поганого бачиш? — розгнівався Недовіз.— Похоронний заклад — достойна рівня твоєї клініці. І клієнтура в нас та сама, з тією лише різницею, що не від мене до вас, а від вас до мене вона поступає. Не я встановлюю смерть людини, а лікарі. Коли подивитись реально на справу, то грабарі — найкращі друзі медиків, вони просто прикривають їх помилки.

— Не знала, що ти вмєєш бути аж таким жорстоким.

— В інтересі слід на речі дивитись відкритими очима. Люди вмирали і будуть умирати. Кожний випадок смерті, я це розумію, глибока трагедія для рідних. Плачі, цілковита розгубленість. Треба спорядити покійника, придбати домовину, хрест; знайти місце на цвинтарі, викопати могилу. А ще — транспорт, піп, панахида, вінки — скільки справ, скільки біганини, нервів. А тут один дзвінок — 23-12-7, коротке запитання: «Це похоронне бю-

ро «П'ємонт»? — і всі біди відпадають. Бюро бере на себе всі турботи.

— Хоч би милосерднішу назву відшукав,— Модеста розуміє, що перевести розмову на інші рейки їй не вдасться. А тут, як на зло, Іван дивиться на них спідлоба, іронічно, чекає кінця дискусії.

— Назва, як усі інші,— Юрко уже розгарячився — боронить свій інтерес, своє багатство.— Та чи знаєте ви, що ця назва мене сто марок коштувала! У літературно-мистецькому клубі конкурс оголосив. За голову журі попросив бути доктора Феника. Різні надходили пропозиції: «Харон», «Вічний спокій», «Божа ласка», «Ліпше, як у мами», «Духовна спільнота», але Феник усі забракував. Давайте, каже, щось міцне, здорове, вічне. «П'ємонт»! — гукнув артист Зацерковний. Подумав мить наш доктор, випив мою чарку для кращої аргументації і тисне акторові руку: «Це, розумію, назва — в нашому волюнтаристичному державотворчому дусі! «П'ємонт» — міцний бастион, неприступна фортеця, вихідний плацдарм у славу, у вічність, у безсмертя. Слухайте, як воно величаво звучить: «Покійники, обслуговувані похоронним бюро «П'ємонт», зразу на тому світі знаходять безсмертя. Клади,— це вже до мене п'ється,— шефе нового «П'ємонту», обіцяну премію, твій похоронний бастион годиться обмити». Спочатку я протестував, казав, що під час вирішення такого питання слід поводитися серйозно, поважно, з кам'яним виразом обличчя. Ліпше послухати траурну музику, якою буде супроводжуватись похорон,— вічна пам'ять, Бах, реквієм, сюїта Мендельсона,— але Феник перекичав мене, почав плести, що в цю війну за збереження цивілізації може загинути вся цивілізація, що йде переоцінка вартостей, зрештою, щоб я, дурний, мовчав і слухав. Отже, тріснула сотня, наче й не було її.

— А сьогодні на наш прийом скільки трісне? — лукаво кинув Іван, і Недовіз аж остовпів від несподіваного питання, не знайшов що відповісти.— Не підрахував ще?

— Іване, не будь тією, що на городі рие! — Модеста, вражена нетактовністю чоловіка, намагалась рятувати становище. Знала добре, як це зробити. Приділити трішки більше уваги Недовозові. Вона так і поступила.

За імпровізованою вечерею настрої значно поліпшились, відновилася давня дружня обстановка. Першорядні трунки діяли на голову, смачні бутерброди Богдани («Видно стару школу «Оселедця на ланцюзі!» — вигукував Юрко, уминаючи канапку за канапкою) заспокоїли

шлунки. Гуторили широко, мирно, жваво. Мали що сказати одне одному. Посипалися, наче з рукава, нові і веселі дошкульні анекдоти, срібними голосами відізвалася пісня. І все ж відчувалося, що поміж давніми добрими друзями пролетіла птаха відчуженості.

Проте Іван не був би Іваном, коли б не поспробував ще раз «підколоти» колег, не внести в атмосферу вечірки свого каштанівського ферменту. Насамперед він проспівав кілька сороміцьких коломийок, і Юркові ледве вдалося його втихомирити.

— Ти ж знаходишся,— переконував, як тільки міг, Недовіз,— в приміщенні похоронного бюро «П'ємонт», а не в батярській кнайпі. Наш заклад — поважна і сумна інституція, ще серйозніша, ніж церква. Та в мене і кульгава сука не захоче ховати своїх сліпих цуценят, коли почує, що тут ночами сороміцькі співанки лунають. І ти, майбутній віце-шеф, повинен це зрозуміти і врахувати. Прощу тебе.

Тоді Іван почав з іншої опери.

— Коли ти справді хочеш, щоб я підніс авторитет твого паршивенького закладу, то кладу дві мінімальні умови. Перша: переводиш офіційно бюро на заклад „Nur für Deutsche“ *. Не пошкодуеш. Клієнтури чисто нордистської раси не забракне. З кожним днем усе збільшуватиметься.

— Але чи дадуть німці ліцензію? — пропозиція Івана так забила цвях у голову Недовоза, що він справді почав над нею думати, аж піт на шиї виступив.— Я, щоправда, ховаю час від часу німаків, навіть для віце-губернатора Бауера величавий похорон влаштував, але основний матеріал мій — оунівці. Доктор Феник радив — свій П'ємонт для безсмертя.

— Твій Феник йолоп. Він нічогісінько не розуміє в небесних справах, ще смерті ручки не цілував. Я вже три рази богові душу віддавав, маю добру практику. Постріляних бандерівців і мельниківців ховатимемо, але, так би мовити, наліво, по протекції, адже основний наш матеріал — німець, незважаючи на те, як він загинув — убитий чи з шибениці знятий. А придбання ліцензії беру на свій карк. Навіщо Рома Гамула служить у штадтгауптмана? Зрозумів?

Недовіз нарешті заспокоївся.

— Ти, Іване, дійсно незамінний, завше маєш високі

* Тільки для німців (нім.).

ідеї, але у нашому бюро буде все так, як є. Мені гроші дорожчі, ніж навіть повішені боші,— останні слова вимовив тривожно, оглядаючись навкруги.— А яка твоя друга вимога?

— Цю домовину, яку я міряв, залишаєш для мене. Я буду в ній спати. А потім...

— Ти здурів чи п'яний, Іване,— втрутилась Модеста, і сльози виступили на її очах.

— Чому? Уже три рази я виходив з такої катавасії, що всі тільки плечима стискали. А, кажуть, до трьох разів штука... До того ж я нічого екстравагантного не вимагаю. Всього-на-всього те, що в нашій родинній традиції. Мій дід — я цього ще ніколи не розказував — відразу після весілля уважно обміряв жінку (свої розміри знав) і почав длубати в двох відземках дуба труну собі і дружині. Для вигоди. Щоб на випадок якоїсь лихої години були під рукою і щоб діти не знали клопотів. І мій батько так зробив. Правда, не длубався в дубі, а з куплених добротних дошок вигемблював такі дві цяцьки-домовини, що тільки подивитися на них!.. Ще й темно-синьою — чорної не любив — фарбою пофарбував. Мати завжди в них щонайкращі яблука взимку зберігала, сіном при-трусивши. А я кілька пляшок румунського шампанського покладу. Приємно буде відчувати аромат вина,— а шампанське, кажуть, треба тримати в горизонтальному положенні.

— Дивак ти, розвеселив мене,— тепер Недовіз трохи врівноважився і сміявся на всю губу, виставляючи дрібні зуби, вдоволений своїми удачами, наче маленький буржуа.— Одну з пляшок,— самовдоволено продовжував він,— я можу вже нині поставити на честь нашого маленького свята. За те, що ми знову разом. Гляньте,— він величаво підніс догори покриту пилом пляшку,— це пил століття, на етикетці висічений рік 1861-й, про який кожна дитина знає: тоді помер наш великий Кобзар. Я думаю, що це шампанське — одне з найстаріших в Європі, а може, й в усьому світі. Я хочу випити його за твою красу і здоров'я, Модесто, за молодість Богдани, за вічне щастя лайдака Івана, який ще дві години тому лукаво питав, скільки я готовий викласти марок на цю скромну вечірку. Як немає ціни цьому шампану, так і нема ціни нашій дружбі; немає суми, яку не віддав би я на добро кожного з вас, звичайно,— глипнув злякано на друзів,— в межах того, що сам посідаю. Отже, дозвольте виконати акт святотатства — відкупорити пляшку...

Він досить вправно, чим здивував Івана, відкупорив пляшку. Пролунав милий для вуха гук, але сподівана лавина білого шуму не ринула з горла.

«Навчився малий»,— констатував про себе Іван, та не злобував, хоч, звичайно, це йому належало випустити на свободу золоте вино, яке пробуло у скляній тюрмі понад вісімдесят років. Проте Недовіз впорався сам блискуче, наче на думці мав його, Іванове, кредо: краще хай згорить увесь світ, ніж марно проллється крапля алкоголю. Претензії до друга не мав.

А ще краще він розлив шампанське в бокали. Їх мовчки підняли. І тоді взяв слово Іван:

— Пам'ятаєш, Юрку? «Що б не трапилось з світом, з землею, з нами самими — ми мусимо жити правдою між собою. Інакше — не варто жити». Хто й нині дотримується цієї думки — п'є до дна.

Він першим вихилив бокал і зразу ж випорснув усе вино на стіл. У долоні сплюнув Юрко — він завжди пив обережно і поволі. Модеста і Богдана тільки закашлялись, вони тільки пригубили бокали, але ще не встигли зняти пробу з багаторічного трунку.

— Оцет! — гукнув Каштанюк і люто позирнув на Недовоза.— Це мав бути твій кардинальний жарт? Дурний...

Він закашлявся, і Модеста квапливо подала йому склянку води.

Юрко стояв мов неживий, очі в нього ще більше звузилися, у роті пекло, хотів блювати, проте якось стримався.

— Нічого не розумію. Я одержав цю пляшку в подарунок від вдови одного професора політехніки. Це якесь непорозуміння.

Усі вийшли з-за столу, поспішили до кухні полоскати рота. Модеста вийняла з сумки марганець і порадила мужчинам випити трішки.

— Це я винна, що трапилось таке нещастя.— Модеста відгорнула долонею волосся,— вона завжди так робила, коли щось її хвилювало. Сумно посміхнулась.— Повинна ж була пам'ятати, що шампанське після кількох десятків років перетворюється в оцет. Добре, що наш виявився не високопроцентним.

Повернулися до кабінету, але розмова вже не клеїлась, ніхто не доторкнувся до тістечок, не випив склянки чаю. І тільки зараз усі помітили, що вже одинадцять година і додому повертатись небезпечно. Іван, у якого

минула злість і образа на Недовоза, взявся влаштовуватися на ніч. Юрко, ще не отямившись, мовчки помагав йому. До невеличкого дивана присунули два фотелі,— це мала бути постіль для Модести і Богдани — і вже дивилися, що б ще прилаштувати для себе, як раптом Іван схопив Недовоза за руку і потягнув у підвал.

— Треба звикати, брате, до всього. І до труни теж.

Наклали на себе стружку і швидко легко захропли.

Так було вчора, а нині Недовіз ходив, ніби справді отруений оцтовою кислотою. Не бралася його ніяка робота. Це вперше після відкриття закладу своєчасно не було доставлено домовини, і покійник мусив чекати на свій похорон. Десь зник Закаблук, і Іванові довелось взяти керівництво у свої руки.

«Як часто непередбачений випадок тільки прискорює задумане, несе розв'язку»,— подумав байдуже: нова ситуація не пекла його і не гріла. Усе ще в його душі залягали біль та образа, що їх зазнав пізньої осені в Карпатах. Перш ніж увійти в нормальне русло свого життя, мусив заспокоїти той біль, загоїти старі рани і сквитувати образу.

Надвечір Юрко сказав йому рішуче:

— Я ліквідую інтерес і від'їжджаю до Кракова. Не можу залишатися тут. У понятті більшовиків — я капіталіст. Збагатів за рахунок чужої праці і в шинку, і на складі порожніх пляшок, і в цьому проклятому похоронному бюро. За одну тільки дурну назву «Г'ємонт» мене варто повісити. Де мій розум був? Особисто нічого не маю проти Радянської влади, вона колись справді полюдськи віднеслась до мого батька, та й до мене. Але мушу тікати з міста. І прошу тебе, Іване, бери Модесту, Тараску і рушаймо. Транспорт у нас є. На рік-два грошей вистачить, а там доробимось знову. Після війни інтереси ще кращі, ніж у війну.

— Дурний ти...

Юрко образився, закипів.

— Не хочеш — не треба. Але тоді не злися і не кусай кулаків, коли я запропоную Модесті тікати разом зі мною і вона погодиться.

— І піп дурний тебе, Недовозе, хрестив...

Юрко зірвався наче вжалений, вибіг з кабінету, тріснув за собою дверима.

Каштанюк вигідно сів у фотель-крісло Юрка і заколисався в ньому.

Розділ чотирнадцятий

Дідицький здивувався, коли в четвер у призначеній годині ніхто з його постійних гостей не з'явився. Він і не здогадувався, що твориться в місті. Радіоприймач, яким мав дозвіл користуватися, уже давно не вмикав, газет не читав, хоч і передплачував і «Львівські вісті», і «Газету львовську», і «Лембергер цайтунг». Останнім часом знову підупало здоров'я: жахлива ніч, коли стояв під дулом пістолета, не минула безслідно. Похитнулась нервова система. Кузьма тепер заходив рідко, звичайно, вже й мови не могло бути про зустрічі підпільників у його квартирі. Зате досить часто знаєцька, майже завжди тоді, коли найменше можна було сподіватись, забігав — кому він служить? — Влодко Темницький. Професорові з першої зустрічі сподобався цей вольовий, відвертий чоловік, не раз кортіло довше поговорити з ним, розпитати про його роботу, але завжди прикушував язика: у війну краще ніким не цікавитись. Темницький поводився якось дивно: ніколи не можна було збагнути, чого він прийшов, що шукає. Побуде хвилин п'ять, кине кілька слів, спитає про щось, ніби зовсім байдуже, і бувайте здорові! Дідицькому було відомо, що Дзюник користується підробленими ключами до його квартири, але не надавав цьому значення. Мабуть, так треба, врятував же йому життя. Хтось, певне, високий стоїть за його плечима. Професор знав батька Темницького — відомого соціал-демократа, отже, вважав, що Влодко є з порядної родини, і цього йому вистачало.

Дзюник і нині здивував його. З'явився несподівано саме в той момент, коли він чекав на своїх гостей, і попросив Ворону запарити справжнього цейлонського чаю — минулого четверга дістав пачку у свого нового знайомого доктора Штокеля. І ось замість жаданих гостей з'явився Влодко. Просив же — заради особистої безпеки не приходити. Бо різно може бути. Наткнеться на когось з вельмож — і за біду неважко.

Кривий Дзюник не образився. Запитав навіть досить ввічливо:

— То професор не знає нічого?

— Щось то я, мабуть, знаю, — відповів різко. — Наприклад, правила доброї поведінки.

Дзюник засміявся.

— Які там тепер правила, яка поведінка! Радянські війська сто кілометрів від Львова.

— То й славно, — професор хитнув головою.

— Дуже славно! Але не для всіх. Звичайно, нині ніхто з ваших шановних постійних гостей не загляне до вас. Усі, хто тільки може, кого не тримає тут військова дисципліна, вже змотує вудочки, а дехто й чкурнув... Щури тікають з корабля першими.

Дідицький закліпав очима. Важко вправ у фотель.

— То це добре!

— Добре, та не для всіх.

— Не розумію...— Професор відчув різкий біль у серці. «Мабуть, починається приступ»,— подумав і зігнувся у фотелі. Дерев'яніли руки, скляніли очі.

— Ще цього бракувало,— скреготнув зубами Дзюник.— Де ваші таблетки? — запитав грубо.

Професор важкувато підняв руку, показав на бюро.

Прийнявши пілюлі, Дідицький поволі повертався до свідомості.

— Слухайте мене уважно. — Спокійно, по-діловому почав Дзюник.— Я вам зараз нічим допомогти не можу. Мій шеф і, головне, усі документи вже на Клепарівській станції, завтра о десятій евакуація. Звичайно, я міг би кинути все і заховатися в місті. Але документи «фірми», ви розумієте, для мене дорожчі, ніж усі ваші,— подивився суворо на професора,— мистецькі скарби. А саме про них, про вашу колекцію йдеться. Гестапо, СД, сам губернатор, напевне, захочуть у цю критичну хвилину захопити її з собою в Німеччину, а вас, без сумніву, розстріляють. Забирайте з Вороною все найцінніше — і гайда до моєї квартири. Переховаєтесь, поки прийдуть наші. А ваше мешкання опечатаємо. На кожні двері — сургуч і велику печатку самого генерал-губернатора Франка. Гітлерівці навіть у такий критичний для них час схиллятимуться перед печаткою з фашистським орлом. У мене є така, ось...

Дідицький глянув на причандалля, що його почав витягати з саквояжа Дзюник, знову блідість вкрила його обличчя.

— То, виявляється, ви з уряду самого губернатора? — цокотів зубами.— А я вам вірив. Я знав вашого батька. Думав, що ви з порядної родини...

— Говорила-балакала! — Кривий Дзюник різко махнув рукою. І він, «людина без нервів», цього дня хвилювався, як ніколи. Навіть не тому, що так стрімко одна за одною наступали події, не через те, що не встиг до кінця викрити злочинну діяльність радника Штокеля і передати для світової гласності таємниці «Лебенсбор-

на». Мучило інше: йому знову доведеться залишити рідну землю, і всі чесні люди, які незабаром святкуватимуть світлий день визволення, перший день свободи, зарахують його до зграї зрадників, фашистських колабораціоністів, і хто зна, чи не навічно. Адже в Німеччині, виконуючи свою важку підпільну роботу, він постійно буде під загрозою смерті. Хто тоді відновить його добре ім'я?

Кузьма?

Нагірна? Дідицький? Чи, може, Тит Люстерко? — сумно посміхнувся. Професорові уже загрожує смерть, а він цього розуміти не хоче.

Надбіг Ворона, і вони вдвох допомогли старому прийти до пам'яті.

— Я подумаю, — сказав зламаним голосом. Було видно: Дідицький нарешті збагнув, що його чекає. Дзюник зрозумів, що той боїться не так смерті, як загибелі справи, якій присвятив усе своє життя.

Роздумувати було пізно.

Унизу хтось з усієї сили бив по залізній брамі, на яку Дзюник, ввійшовши в під'їзд, накинув засув.

— Замкніться у таємній кімнаті, — наказав Темницький, — я сам зустріну їх.

— Ні, — відрізав Дідицький, у голосі його задзвеніла така сила волі, твердості, що Дзюник з Вороною тільки переглянулись. — Я ні перед ким ніколи не ховався. Я чесно жив.

І пішов до дверей кабінету — випростаний, величний, із старовинним свічадом у руці.

Дзюник силою затягнув камердинера до кімнати, вхід до якої заслоняв великий портрет Гете.

Ледве професор встиг зачинити двері, як з кінця коридора долетіли до нього перші слова німецькою мовою.

— За розпорядженням найвищих властей генерал-губернаторства, я маю наказ опечатати ваше помешкання.

— Колекції не віддам нікому. Вони належать урядові Української Радянської...

Лягнули два постріли.

Кривий Дзюник застиг від несподіванки, але відразу ж взяв себе в руки, почав обдумувати хід своїх дій, якщо вбивці кинуться до письмового стола, де професор зберігав свої безцінні поштові марки. Пішов коридором навшпинець. З дверей кабінету падала світляна смуга. Став біля одвірка. Справді, два фашисти — один у фор-

мі оберштурмбанфюрера гестапо, другий у цивільному, схилившись, нишпорили у шухлядах стола.

«Ех, шубравці!» — подумав і один за одним пустив у них два постріли.

Потім, перескочивши труп Дідицького, який лежав упоперек коридора, збіг східцями вниз і знову накинув засув на вхідні двері. Тільки тепер оглянув трупи. В одному впізнав свого давнього товариша з Берліна, який пізніше зрадив і став працювати в гестапо. Той самий, якого Дзюник постійно шантажував. Це при його допомозі він звільнив колись молодого Тисовського з тюрми. Другим був його шеф, радник Штокель...

Ось чому свиня хотіла познайомитися з професором. І він, Дзюник, ще допомагав йому у цьому.

«Собакам собака смерть», — Кривий Дзюник сплюнув і з огидою почав обшукувати кишені вбитих. Забрав документи, ключі, зброю. Тоді вступив до бібліотеки.

Ворона вже очунав. Дзюник у кількох словах розповів йому, що сталося. Той заплакав, і це знову розбурхало нерви.

— Тут діяти треба, — промовив жорстоко. — Швидко, надійно.

— Немає мого професора, то й мені не варто жити, — схлипував камердинер.

— Беріть, Вороно, все, що ваше і що б хотіли мати на пам'ять від професора, але негайно і тільки один чемодан, не більше.

Трупи німців вони обгорнули в одіяла і занесли у підвал. Там закопали, насипавши зверху вугілля.

Ворона знову пустив сльозу і зламаною ногою пішов до своєї кімнати.

— Я б тільки годинник пана професора хотів узяти. В ньому під кришкою портрет мого хазяїна...

Дзюник вправно і швидко опечатував двері. На сургучі ставив дві печатки — генерал-губернатора, а також львівського гестапо, яку знайшов у кишені оберштурмбанфюрера. Тим часом Ворона зібрав свої речі і вже чекав у коридорі. Обережно підняли тіло Дідицького, вивнесли на східці. На прощання Ворона поцілував свого довголітнього господаря в руку і потім ще хвилину-другу дивився на нього, поки Дзюник опечатував двері, які вели до кухні та до підвалу. Вийшли в темну ніч. Завивав вітер, падав густий сніг з дощем. Почалапали бічними вуличками в бік Краківського базару, де було житло Дзюника.

— У перший день визволення Львова,— напучував Дзюник Ворону, коли вони вже замкнулись у кімнаті,— розкажете всю історію першому радянському офіцерові, якого зустрінете. А поки що і носа не суньте до квартири професора. Мало є шансів, щоб наша містифікація вдалася, але це єдине, що ви,— чуєте? — могли в даному випадку зробити для професора.

Ворона вийняв старий кишеньковий годинник Дідицького, відкрив кришку і знову залився сльозами.

— Тепер плачте скільки завгодно, а я лягаю спати. Вами заопікується мій друг Тит Люстерко — чудова і винахідлива людина. Отой, що хропе на канапі під стіною. Бачите, навіть не прокинувся, щоб нам не заважати. З ним не пропадете. А я мушу вранці виглядати свіжо і бадьоро. О десятій виїжджаємо. Зараз четверта. Точно о сьомій піднімусь.

«Прощай, Львово, о десятій почнеться новий розділ у твоєму житті»,—сказав про себе, залізаючи під ковдру.

Заснув міцним сном, упевнений, що пробудиться рівно о сьомій.

Розділ п'ятнадцятий

Найспокійніше пливло життя на кінській базі Недово-за, яку він заклав на території колишнього складу порожніх пляшок. Тут люди не мали коли думати, вони працювали.

А особливо багато роботи мав Івась Нетудихата. Ще минулого літа — після того, як пішов і не повернувся Степан Кардаш,— вся тяглова сила перейшла під його опіку. Сам Недовіз — він про це нікому не зізнався — не вмів навіть загнудзати коня, хоч сто разів пробував. І правити не навчився. Якось, везучи Модесту з Тараскою у Винники, мало не з'їхав з дороги в глибокий рів. Перед залізничним мостом Сивко, злякавшись якогось фургона, кинувся вправо, і коли б в останню мить Івась не схопив віжки, трагедія не обминула б їх. Випадок цей високо підняв авторитет дванадцятирічного хлопчини, який дуже швидко дозрівав і здавався старшим за свої літа. Юрко поклявся, що вже ніколи не візьметься за віжки. Модеста не сказала жодного осудливого слова, хоч їй було найважче: у цю критичну хвилину була вже готова вискочити разом з дитиною з брички, але Юрко стримав її. А коли

поверталися назад, Недовіз побачив у неї над лівим вухом біле пасмо. Знав, що раніше не було його. Не спитав про це Модести ні тоді, ні пізніше. Тільки Іван, коли повернувся до свідомості і подивився на дружину, сказав здивовано: «А ти, небого, вже й посивіла». Відповіла знехотя: «Це сивина нашої маленької».

— На твоїй голові? — ще більше здивувався Каштанюк, але відповіді не діждався.

Коли Недовіз перебрався з Личакова до центру, — він зняв трикімнатне помешкання на вулиці Коперника в секційному будинку і майже не заглядав на Бічну Личаківську, — Івась залишився повноправним хазяїном недозовівської кінної бази № 1 — так Юрко назвав це господарство з чотирма кіньми, з двома чорними караванами — для дорослих і одним білим — для дітей. Хлопцеві було надзвичайно важко, але він ніколи не жалівся шефові, не плакав від фізичного перевантаження і втоми, не проклинав долі, а працював понад свої сили з дивовижною впертістю і завзятістю. Стало Івасеві легше, коли в «інтересі» з'явився Закаблук. Спершу колишній актор один день працював у похоронному бюро на вулиці Собеського, тобто в «централі», а другий — на базі. Ще трохи поправилась ситуація, коли два цигани привезли сюди на возі побитого, без свідомості, Івана. Вони почали поратися біля коней, і Івась навіть боявся, щоб не зайняли його службу. І стало зовсім добре, коли одного вечора з'явилась Богдана Нагірна, яка поселилась у Ромковій кімнаті. Вона вела кухню, і тепер усі вчасно снідали і вечеряли, а Івасеві раптом здалося, що в нього є вільний час. У ці відвойовані в самого себе хвилини відпочинку забивався у якийсь тихий куточок, далеко від очей тепер людного і гомінкого двору, і думав-згадував.

Біль і туга за рідними, які загинули, поволі згасали, відступав і страх. До юного серця вселялось почуття ненависті до фашистів, прагнення відплатити, помститися їм. Уже не лише за батька, матір, братиків і сестричок — за весь рід свій, та й за всіх, кого він знав на Сонячній вулиці, — за добрих сусідів, котрі не раз помагали їхній сім'ї, коли батько — відомий швець — був безробітний, а діти пухли з голоду. Особливо любив маленький Нухим мандрівного музиканта, дядька Аврама, який, повертаючись зі скрипкою під пахвою, завжди щось дарував йому — то бублика, то цукерка. Старий скрипаль був життєрадісною людиною, підбадьорював батьків: «Чого це ніс повісили? Ще не доливаєте води до води? Ні? Зна-

чить, ще не є найгірше. А буде ліпше... Ще трохи-трохи витримайте, і праця буде. Нехай скрипка моя на сухоти захворіє, коли не кажу правди».

Цей вираз «скрипка моя на сухоти захворіє» згадав Івась зараз, коли в одного з циганів уздрів таку саму скрипку, вишневу і «суху», як мав дядько Аврам. І чомусь здалося хлопчині, що скрипка, коли на ній не грати, мусить умерти від сухот. Може загинути вона і з туги за своїм майстром, може загинути від кулі ворога, від міцної нелюдської ненависті.

Різне роїться в голові Івася, і все зводиться до одного — помститися. Але коли бачить живого німця, чомусь зразу марніє його сила, зникає впевненість у собі, і він уже не думає про помсту, тільки про свій захист. Наперед складає відповіді на можливі запитання, повторює в думці вивчений вірш про те, що він українець маленький, українець його батько, українка мати, що народився в селі Шоломия під Львовом, але після смерті татуся, — його придавило дерево, коли рубали ліс, — мати віддала його до вуйка Юрка, щоб учився на фірмана, ось він і ходить біля коней і незабаром караван з небіжчиком та хрестом на цвинтар повезе. Щоправда, Івася ще не затримували жандарми, ані поліцаї, але він завжди стережеться, бо береженого бог береже. А помсту свою таки виконає... трохи згодом, коли перестане дрижати, побачивши німця, коли прожене своє боягузтво за ліси і гори.

У малого утверджується думка, що кожна людина, яка не може постояти за себе, не виконує свого обов'язку, помре на сухоти, наче скрипка, яку покинув музикант.

Слав Івась зараз на кухні, бо так наказав шеф, а його місце на сіні в стайні зайняли цигани, і він боявся, щоб вони не відібрали в нього коней. Але його заспокоїв Закаблук, якому відкрився зі своїм підозрінням. Той відповів на це: «Ти, Івасю, маєш залізну посаду, бо її по праву заслужив своєю працею і відданістю, а два чорні парубки, — ніколи нікому й не згадуй про циганів, у нас нема ніяких циганів, як і євреїв нема у нас, — чуєш? — тільки тимчасово тут». Івась добре запам'ятав слова безволосого актора, коли слухав їх, то аж мурашки полізли поза шкірою, усього облило потом. А Закаблук наче і не бачить цього, далі повчає: «Се собі на носі закарбуй і ні про що дурне не думай, бо індик думав і здох. Чорні хлопці будуть працювати грабарями».

Чорні хлопці, чорняві парубки (слово «цигани» Івась забув раз і назавжди) часто кликали його до себе на сіно,

коли відпочивали по обіді. «Обов'язково,— казали,— треба зав'язати сало після їди». А хлопчина прозвав їх лінюхами. Не любив, коли чорні парубки розповідали історії, від яких волосся ставало дуба, а коли співали пісень — тужливих і сердечних — на сльози наVERTало.

Любив Івась тітку Богдану: вона добра, жаліслива. Бувало, стане біля нього і гладить його кучеряву голову, а сама тим часом думає щось, посміхається до себе. Не знав причини її радості — фронт недалеко, і вона сподівається скоро побачити свого судженого Ромця Кардаша.

Але найбільше любив вуйка Івана — Каштанюка, коли той з'являвся на базі — гомінкий, розмашистий, буремний. Він і боявся його найбільше, бо ніколи не міг угадати, що той звелить робити — підспівувати йому чи на одній нозі крутитися, на руках ходити чи дугою вигинатися, ступнею доторкнутися чи на животі танцювати, як це було того дня, коли вуйко Іван з'явився на базі вперше. Почувши тоді його дивне бажання, Івась тільки очі витрищив, а коли збагнув, що треба робити, промовив лукаво: «Роздягайтесь, вуйку Іване, то я й станцюю коло мийку на вашому животі». Каштанюк сміявся, а потім жартома відлупцював: «Буде з нього добрий мелхиседик, артист буде, побачиш,— сказав шефові Недовозу.— Не дасть собі в кашу наплювати. Молодець». Тоді вирішив поділитися з вуйком Іваном своїми думками про помсту фашистам. «Було б стилбово,— це слово від Богдани перейняв,— якби ми разом цю помсту придумали і здійснили». Вуйко Іван реготав, а потім сказав: «Заки ми придумаємо і ти виростеш, то вже й слід від фашистів простигне». Але Івась і далі думав, що його справа не пропаша, треба тільки вибрати момент, коли вуйко Іван трохи собі підіп'є і буде в золотому настрої.

Тим часом малий Івась-месник іде спати, бо завтра на зорі треба встати, завтра тут, на кінній базі, зберуться всі друзі пана шефа, усі високі працівники похоронного бюро, і поїдуть вони в далеку дорогу — туди, де Івась ніколи не був. Ото буде свято, великий парад.

«Може, в цьому поході,— засинаючи, мріє Івась,— я натраплю на свого ворога-фашиста, саме того, якого треба знищити, якому помститися повинен...»

Проводи Юрка Недовоза перетворилися в сумне видовище. І хоч «на базі» зібралися всі його найближчі друзі — Іван, Модеста, Богдана, Закаблук, хоч усі речі було спаковано і складено на бричку, на циганський віз і у велику дубову домовину, що красувалася за скляни-

ми стінками каравана, хоч два расових білих мерини вже кресали копитами вогонь, а чотири інших також не хотіли відставати від них і задоволено іржали, хоч і день видався погожий, теплий, перший день літа, і винуватець цього видовища «пан шеф» Юрко Недовіз, по-юнацьки мугикаючи веселу пісеньку, крутився на подвір'ї, бігав від одного воза до другого, даючи короткі розпорядження, уважно стежив за всім, що діялось навкруги,— відчувалось, що веселого свята не буде.

Першим запротестував Закаблук. Він заявив, що нікуди зі Львова не поїде, він свище зараз і на «П'ємонт», і на «пана-шефа».

— Розрахуйте мене і — ауфвідерзеен*.

Недовіз скипів, але відразу ж переміг у собі злість і наказав Богдані виплатити двісті злотих невдячному працівникові, який скинув з себе маску тільки тоді, коли йому вже нічого втрачати.

Розсердився не на жарт, як обидва цигани зійшли з козлів і попросили Недовоза й Каштанюка піти з ними на хвилину до стайні на розмову.

— На яку розмову і чому до стайні? — запитав Юрко.

— Бо там була наша хата,— відгризнувся Комо.

— Ходімо, Недовіз,— Іван узяв друга за плече і шепнув щось йому на вухо: — Там бодай ніхто не почує, про що їм ідеться. Сорому не наберемось.

Претензії висловив циган Кома.

— Ми пішли з паном Іваном,— поклонився Каштанюкові,— щоб разом з ним воювати проти фашистських катів. Ми пана Івана врятували від смерті. А що ми робимо тут, у цьому великому місті? Ви одягли нас у чорні опанчі і наказуєте ховати людей. Чуєш, хазяїн, замість боронити — ховати. А тепер вимагаєш їхати бозна-куди, у той край, де зневажають наш рід, де вбивають нас. Ми нікуди не поїдемо. У нас такої умови не було. Ми зараз-таки завертаємо коней гайта, на наш табір.

Юрко мовчки слухав, стискаючи зуби, аж жовна на вилицях раз у раз випиналися. Врешті не витримав, крикнув:

— А знаєте ви, сучі діти, що я міг заявити на вас це потрібно і ви давно вже гойдалися б на гілляці? То така ваша вдячність за те, що я людьми вас зробив, справжні німецькі аусвайси дістав, щоб вас ніхто не чіпав, щоб жилося вам, як у бога за пазухою?

* До побачення (нім.).

Нічого не відповів Комо, тільки очі його раптом ніби в ніж перетворились. Він почав пальцями обережно з піджака знімати невидимий порох, а потім соковито плюнув у бік Недовоза і вийшов.

Те саме зробив і Коко, тільки в нього не вийшло так показово, як у Комо.

— Що це значить? — розгублено спитав Юрко, коли цигани пішли.

— Що ненавидять і зневажають тебе.

Юрко хихикнув, але сміх його зазвучав фальшиво.

— А щоб тебе дідько взяв разом з твоїми циганами. Заробив я з ними, як Заблоцький на милі.

— Вони були добрими грабарями, а ось про видачу їх фашистам згадувати не годилось.

— Я ж щоб налякати...

— Знаю, але вони могли зрозуміти буквально. Такий народ. Самі можуть ошукати нашого брата, але коли йдеться про принципові справи, хочуть, щоб з ними були чесними.

Вийшли зі стайні. Цигани взялися за роботу — брали пакунки з свого воза і складали в караван. Домовина, заставлена речами, вже не виглядала так імпозантно, як раніше.

Івась дивився на них полохливими очима і не міг зрозуміти, що трапилось. Раптом його почали гризти сумніви — чи він у ту, що треба, дорогу вибирається, чи їде туди, де зможе виконати свій акт помсти? Знову відчув, як мурашки пробігли по всьому тілу. Модести і Богдани на подвір'ї не видно. Мабуть, щоб не бути свідками Юркової ганьби, пішли в приміщення.

Каштанюк підійшов до циганів і щось їм пояснював. Утрюх вступили до шопи.

Розлючений Недовіз, обвівши недобрим поглядом подвір'я, наткнувся на Івася, що все ще з батоном у руці, з круглими від здивування очима, сидів на козлах брички, і накинувся на нього з лайкою:

— Ах ти, жиденя мале, чого стирчиш як кіл? Чому не плюєш мені в обличчя? Чому не верещиш, що нікуди не поїдеш, що твоє місце тут, де кості батьків твоїх. По твоїх пульках бачу, про що думаєш. Ти ж ліпше скажи всю правду зараз, ніж маєш зрадити мене в дорозі.

Очі Івася більшали і більшали. Врешті хлопчина не витримав наруги, голосно заплакав. Уперше з того часу, як поселився тут. Зіскочив з брички і прожогом, з батоном у руці, кинувся за скирту сіна.

Недовіз залишився сам на величезному подвір'ї, як колись, після вбивства фон Шверіга, на базарній площі під ліхтарем. Згадав, що вирішив тоді йти до людей, звертатися з тими, хто бореться з німецько-фашистськими окупантами за свободу народу. Але полетіли дні, вхопили його у свою круговерть, наче у м'ясорубку, і знову дзенькіт гроша заповонив його душу і серце.

І знову стоїш ти, Юрку, всіма покинутий, усім нелюбий, всіма запльований.

Знайди ж нарешті в собі силу духа. Хоч тепер.

Він вбіг до кімнати Богдани, сів на стільчик, охопив голову долонями і тихо, протяжно сказав:

— Нікуди я не поїду. Хай буде, що має бути,— чого заслужив.

Модеста зірвалась з місця, кинулась до Юрка і поцілувала.

Розділ шістнадцятий

У березні 1944 року керівництво «Народної гвардії» встановило зв'язок із партизанським з'єднанням генерала Наумова. Настала нова доба в діяльності підпільної організації.

Лука ходив радісний, промінний, помолоділий. Став навіть рідше виймати файку з кишені. Власне, виймав, але, поміркувавши, ховав її знову. Стало інакшим і обличчя Степана Адамовича. Воно тепер скидалось на самовдоволене лице римського патриція. І ноги в нього наче не так боліли.

Роботи навалилося повно. Було одержано наказ Українського партизанського штабу діяти спільно з іншими підпільно-партизанськими загонами на Львівщині — «Визволення Вітчизни», «Патріоти слов'ян». «Народна гвардія» вже подавала всебічну допомогу Радянській Армії, яка діяла за шістдесят кілометрів від Львова. Терміново збирали дані про місцезнаходження у Львові і на його околицях військових об'єктів ворога. Їх цікавили аеродроми, казарми, техніка, склади, радіостанції. Ні на хвилину не забували про самооборону. Адже не виключено, що, коли фашисти тікатимуть, місто схочуть захопити українські буржуазні націоналісти або польські реакційні військові угруповання. Підпільники уважніше ставилися до своїх газет. Заклики та листівки вони друкували тепер українською, польською та німецькою

мовами. Дбайливо, з любов'ю виготовляли червоні прапори, транспаранти.

Лука керував усією пропагандистсько-агітаційною роботою і звітував перед членом Військової Ради — Степаном Адамовичем Маківкою. Але, як давні друзі і однодумці, вони, звичайно, обговорювали і приймали рішення спільно.

Микола Каштанюк виконував тепер обов'язки зв'язкового між бойовою і пропагандистською групами. Проводив і розвідувальну роботу на залізниці, — він був на легальному становищі і працював вантажником на клепарівській станції. Саме через неї йшла в ці місця вся техніка із заходу на Ковель і Підволочиськ. Інформації Миколи були завжди важливі і різносторонні. Керівництво послало йому в помічники Тодорка, який залишив роботу в палітурні і одягнув залізничну форму. Цей день був небуденно радісним, особливо коли вперше прийшов до Розалії, весь в чорному, ніби коминяр, та ще й з ліхтарем та знаменитим пузатим саквоюжем у руці.

Тодорко трішки настовбурчився, але щире захоплення дружини швидко передалося і йому. Подумав, що навіть добре, коли жінка пам'ятає про покійного чоловіка. Коби з ним щось сталося — вона б з такою любов'ю і доброю пам'яттю згадала і його. І вже зовсім заспокоївся, коли згадав, як у перші дні їх сумісного життя Розалія вчила його декламувати коронний номер свого колишнього чоловіка: «Сніг білий і німець білий, обох їх ненавиджу...»

Ромі Гамулі Кузьма наказав залишитись в штадтгауптмана доти, поки магістратчики не почнуть палити папери. Незабаром підніметься в небо чорний дим і їдкий сморід від творінь їхніх мозків — смертних вироків, доносів, ганебних розпоряджень, жорстоких цидулок, кожна з яких несла загладу, голод, плач, злидні, вивезення на рабську працю в Німеччину, фізичну і духовну голгофу. Але не сплять усього шубравці, не всі сліди своїх злочинів заметуть. Рома передала тисячі копій документів, що фіксують усі ці звірства фашистів, і вони незабаром ляжуть на стіл радянської повноважної комісії, яка розслідуватиме злочини гітлерівців у Львові.

— Грала ти щодня зі смертю, — Кузьма ласкаво, побатьківському позирає на Рому, ніби цим поглядом дякує за її роботу, — а тепер, прошу, будь дуже обережна в ці дні.

— Як же я можу берегти себе, — секретарка штадт-

гауптмана Геллера і підпільника в одній особі мружить очі (її завчена манера у цій нелегкій ролі),— якщо моя друкарська машинка мусить стрекотати весь день, ніби перпетуум-мобіле. А хто фотографуватиме втечу фашистів з міста, хто закарбує перекошені страхом фізіономії Геллера, Біляка, Кубійовича? Ні, татуню! Моя колекція мусить мати свою логіку. Я уявляю її як своєрідний драматичний твір. Перші дні окупації — зав'язка. Знайомство з героями і темою — будні окупації. Кульмінація — вбивства і розстріли. Катастрофічний спад і «котилася торба з великого горба» — втеча окупантів.

«Що з нею, тридцятилітньою жінкою, говорити?..— Кузьма в думках махає рукою і відходить.— Чортиця все одно повіситься на шиї, кому захоче. Уже зовсім інакші Модеста, Богдана, Наталка. Ті роблять тільки те, що їм накажеш. Дольна збирає медикаменти і веде реєстр усіх поранених фриців, що їх доставляють до клінік медінституту,— хто з якої армії, з якого полку, фронту. Робить це вміло, обережно. Розвідати номери армій і полків, що збираються втримати Львів,— це вже обов'язок двох молодих гарненьких дівчат — Нагірної і Чорнозорої. Вони ходять вулицями, заглядають у парки і навіть не обурюються, коли німецькі вояки чіпляються до них. Навпаки, хихикають і пильно придивляються до їх мундирів, петлиць та орденів. Розпізнавати чини навчив їх унтерштурмфюрер дивізії СС «Галіцієн» Богдан Золотко.

Кузьму хвилює доля цього чесного, розумного юнака. Він потрапив у дивізію напередодні вирішального бою під Бродами. Чи зумів дизертирувати, перейти лінію фронту і здатись нашим або хоч скористатися з посвідчення, яке йому видав член Військової Ради — Степан Маківка.

«А може, зустрівся з червоноармійцем Романом Кардашем?» — втішає себе щасливою пригодою старий підпільник, який добре знає, що в житті чудес не буває, а така ситуація може існувати тільки в романах. Але недарма кажуть, що надія вмирає остання.

Юрко Недовіз і зрадів, і злякався, коли одного весняного дня в нього знову з'явився Закаблук і попросив дати на добу «для доброї справи» коня і бричку. Юрко думав довго і врешті вирішив по-соломонівськи: «Беріть, але моя хата скраю, я нічого не знаю». Потім той же колишній актор зажадав каравана і Івася для своєї диспозиції. Юрко схопився за голову, проте дозволив. І поволі

звикав до думки, що він теж бореться з фашистами і що це, може, врятує його «капіталістичну» душу від великих неприємностей після перемоги над окупантами. Почав навіть мізкувати, чим йому найвигідніше буде зайнятися при Радянській владі. Знав: його караванами підпільники перевозять зброю на Янівське кладовище.

Тріумфував Івась Нетудихата: зараз усвідомлював, що робить ту справу, яку повинен робити,— мстить убивцям своїх рідних, і незабаром дочекається хвилини, коли всі хворі скрипки одужають, оживуть, знову заграють весело...

Тільки до Івана Каштанюка ніхто не звертався, нічого не просив, не давав ніяких наказів. Іван зрозумів: його відсунули, ним знехтували, він втратив довір'я в людей, у своїх друзів-підпільників за авантюру з націоналістами, яка мало не коштувала йому життя. А в нього зараз так рвалися руки до боротьби з фашистами, що аж боліли ночами. Щодня переконував себе: «Коли тебе відкинув колектив, ти повинен діяти сам». Але вже не вистачало сил, це були тільки бажання, мрії. І він брав з Юркового тайника кілька пляшок високоградусних напоїв, спускався в підвал з домовинами, сідав на «свою» труну і пив, поки не падав напівмертвим.

Убивство на вулиці Софії, серед білого дня, віце-губернатора Бауера і його помічника доктора Шнайдера приголомшили німецькі власті. Губернатор Франк скликав екстрене засідання уряду генерал-губернатора з участю всіх вищих військових і поліцейських чинів. Було дано розпорядження припинити масові розстріли вдень на вулицях міст засуджених до страти і злочинців та водночас посилити індивідуальні покарання, що мали тепер відбуватися без гучних видовищ, тихцем, у тюрмах і концтаборах. Такий засіб обережності і своєрідного відступу було вже введено у Варшаві після вбивства групою підпільників Гвардії Людової шефа варшавського гестапо Франца Кутчери. На катів давив страх, лінія фронту вже сягала Тернополя і Ковеля.

У розмові з Степаном Адамовичем Кузьма висловив думку, що останні арешти друзів з підпілля не могли відбуватися без участі добре замаскованого провокатора, так само, як і багато інших бойових поразок, провалів. Тільки де шукати цих провокаторів? В рядах самої організації чи поза нею? Пелехатий довго пахкав порожньою

люлькою, довго крутив нею в пальцях, ніби іграшкою, стукнув нервово лівою рукою по столу, врешті сказав:

— Маємо щастя, що в нашій організації, яка влилася в «Народну гвардію», провокатора не було. Втрати ми мали великі, дошкульні, але тільки в зіткненнях з ворогом. Щоправда, мене та покійного Тисовського не раз молотили за те, що ми ліберальні, що приймаємо в підпілля людей випадкових, навіть таких, які викликають недовір'я. Приклади: Каштанюк, Гамула, Золотко. Люди, які за своїм походженням, біографією, світоглядом далекі від марксистської філософії, робітничого життя. І все ж не зрадив жоден. Я і зараз переконаний, що ми загостро засудили Івана.

Микола різко підвівся з диванчика,— вони втрюх — Пелехатий, Маківка, і він — сиділи в кімнатці Романа Кардаша на Личакові,— і роздратовано вимовив:

— Я вважаю, що мій безпутний брат за своє загравання з націоналістами, за спробу організувати групу антифашистських упівців, справедливо відсунутий, і, мабуть, нічого нам ще раз до нього повертатися.

— Сиди тихо, Микольцю,— Кузьма тільки в окремих випадках звертався до членів підпілля за кличкою.— Я скажу більше, до чого ти й не докумекався. Дії Каштанюка, не твої, звичайно, а Іванові, могли завдати великої шкоди. Тоді б самостійники могли сказати: «Ми також боролися проти німців. Ось, наприклад, загін Каштанюка і так далі». Твій брат не політик, а шибайголова, хоч і здорова, він думав, що виступ якоїсь там невеличкої групи може золоті груші позбавити. Прагнув, щоб упівці виступили проти фашистів. Іван підбурив кількох обдурених сільських хлопців, разом з ними напав на відділ німецької жандармерії і був за це засуджений трибуналом СБ до смерті. Ми дуже детально перевірили всі факти, Іван сказав тобі, Микольцю, щирю правду.

— Це його не виправдує,— бовкнув Ватаг.

— Не лізь поперед батька... Уся вина Івана в тому, що діяв самочинно, без порозуміння з керівництвом. Але саме покарання його, як я вже згадував, вважаю надто суровим. Іван зараз нам вкрай потрібний і хочу про нього вести мову.

— То, може, я краще вийду, — вже поміркованіше мовив Ватаг,— без моєї присутності ви розмовлятимете більш відверто.

— Я вже казав, сиди тихо, Микольцю,— повторив, посміхаючись, Кузьма.

Маківка докинув:

— Ви, певне, знадобитесь нам.

— Отже, продовжую свою думку,— Пелехатий знову вигідно сів у великий фотель, який не раз служив додатковим ліжком,— витягнув файку і, жалібно подивившись на неї, поклав на стіл.— Роблю висновок: у нашій підпільній групі, створеній у перший день Ватагом, не було випадку зради. Хай кожний думає, що хоче, але і останній вчинок Івана Каштанюка не вважаю зрадою, засилаємо ж розвідників у ряди ворога. Іван зробив це сам, коли йому загрожувала смерть, і поведився у ворожій зграї чесно, кликав на боротьбу з фашистами. Це, звичайно, не можна порівнювати з прямим засиланням наших людей у ворожий табір, але вчинок Каштанюка десь на межі цього.

— Думаю, що так не можна кваліфікувати,— знову насупився Микола.

— Не гарячіться,— примирливо сказав Степан Адамович, дбайливо масуючи роззуту праву ногу.— Товариш Лука говорить до ладу.

— А тепер я вже п'ю до тебе, Степане,— Кузьма поклав руку на плече друга, вони сиділи поруч. Микола під вікном, звідки йому добре було видно ворота, за якими на вулиці, ніби копаючи рівчак для весняних вод, стояв на сторожі Тодорко.— В «Народній гвардії», і то в її зародку, мусив діяти провокатор. Гинули люди часто не в бою, але ніби за задалегідь складеним планом. Нам зараз нічого утаювати, що загибель кількох товаришів — це результат зради. Зрештою, про ці факти ти краще знаєш від мене.

— Я вже не раз і не два думав про це,— Маківка обгорнув ногу теплою ганчіркою, що сушилась біля плити, і всунув її в чобіт.— Про те, хто може бути провокатором, ми довго обговорювали у Військовій Раді. Підозрівались усі, потім звужували коло. Лишився нарешті один — Вороняк. Це він завжди хотів знати все, що діється в організації. Він не шкодував зусиль, енергії, часу, щоб зустрітися, познайомитися з якомога більшою кількістю наших людей. Стверджував не раз, що знову налагодив зв'язок з розвідниками Червоної Армії і повинен негайно організувати їм допомогу. Щоправда, вносив і вагомі пропозиції, підказував надійні військові об'єкти для знищення, запевняв, що в ряді повітів має друзів, які допоможуть здійснити будь-яку диверсію, бойове завдання, любив їздити на терен і часто повертався з цінними

даними. Коли оунівці схопили в Карпатах зв'язкового Центрального Комітету польської робітничої партії з Варшави, якого Вороняк супроводжував до угорського кордону, він розповів про цю справу у вигідному для себе світлі. Поводився відважно у багатьох випадках. Якоюсь групою «Народної гвардії», до якої входив і Вороняк, була направлена в штаб партизанського з'єднання генерала Наумова для передачі матеріалів про розташування у Львові військових німецьких об'єктів. По дорозі, в одному селі, в хаті, куди групу привів ночувати Вороняк, її застукали оунівці. Допитували, катували всю трійку, в тому числі і Вороняка. Врешті відпустили. «Це помилка. Ми ж такі, як і ви. Боремося проти спільного ворога. Тільки вважайте,— бовкнув один з есбістів,— коли у Вороняка упаде хоч одна волосинка з голови, то всі члени вашої організації, вся їх рідня, аж до маленьких дітей, будуть перебиті або вирізані».

Степан Адамович на хвилину замовк і почав прохажуватись по маленькій кімнаті. Не тільки боліли йому ноги, але й затерпли. Ступав, як на подушках. Не промовили слова й інші. Врешті Маківка продовжував:

— З того часу почали пропадати або були заарештовані гестапо багато наших товаришів і, що дивно, майже всі ті, з ким Вороняк мав зв'язок. Так загинули моя донька і зять...

І ось визрів такий план Військової Ради: послати до Вороняка людину, яка до сьогодні не мала жодних з ним зв'язків. Коли ця людина зазнає якогось лиха, ім'я провокатора буде вже точно встановлене і організація матиме повне право сквитатися із зрадником.

Кузьма молодцюватو підвівся з фотелю, підійшов до Ватага, поклав руки на його плече, сказав довірливо:

— Месником я хочу послати твого брата. Таким чином він зможе реабілітувати своє добре ім'я... Але Іван має право відмовитись, це не наказ...

— Знаю,— роздратовано кинув Микола. І вже спокійніше: — Я не заперечую надати хлопцеві останній шанс. Які деталі зустрічі?

Маківка знову сів і випростав ноги. Його тішило, що Микола в одну мить подолав свої почуття: і досаду — що брата віддають у жертву, і мужність підпільника, і задоволення, що Іванові все ж таки вірять, що організація сподівається на його допомогу.

— Дайте подумати, де призначити зустріч. Найкраще — десь за рогатками міста, оскільки останнім часом

завжди бувало так: того, хто приходив на умовлене місце зустрічі з Вороняком, хапали гестапівці.

— Пропоную міст на Полтві,— Кузьма почав набивати тютюном файку і якимось дивно скопив очі на Степана: нема більше ні крихти середнього турецького.— Там сморід, жоден німець тривалий час не вистоїть...

— А ще краще біля виходу Полтви з каналізаційного русла,— вставив Микола.— Я недавно бачив, що там ремонтують сітку, яка закриває вихід з каналу. І впевнений: гестаповець до каналу не залізе. А втім, там не лише гідко, а й страшно — там ціла армія щурів кишить.

— Згода!

— І я не маю заперечень. Тепер про пароль. Може, останній для Вороняка...

«А може, останній для безумного Івана?» — майнула думка в Миколи, але одразу ж відігнав її.

— Пропоную... — Маківка заходив по кімнатці.— «Звідкись я вас знаю, пане добродію?» Відповідь: «Ми колись ішли разом на Говерлу».

— Годиться,— посмакувавши диму, Пелехатий став лагіднішим і згідливішим.— Такий пароль навіть освіжить повітря гнилої Полтви...

— Що робити Іванові, коли б цей поєдинок, що не виключено, вийшов на його користь? — якимось терпко запитав Микола. Думка про повну загибель або арешт Івана відступала. Називали ж Івана невмирущим, замороженим від куль. Чотири рази виходив живим з найстрашніших ситуацій. Мертвий виривався з кігтів смерті...

— Іти на грабарню Данила Яця. Хай там собі складе звіт. Але головне — замести за собою будь-який слід. Фашисти ставлять Вороняка, якщо він провокатор, дуже високо. Ще питання будуть?

— Усе ясно.

Підвівся Кузьма і знову поклав руки на плечі Миколи. Маківка одвернувся до вікна, на його очі раптом спливали дві великі сльози. Він не хотів, щоб хтось це запримітив. Ще подумують, що він згадав про доню.

Брати зустрілися на тому самому місці, що і в 41-му, тоді — вперше після розлуки, над озером Францівкою.

Микола розповів про план з Вороняком, наголосивши, що для самозахисту Іван має право знищити зрадника на місці. Нітрохи не сумнівався, що той справді зрадник. Микола дивився на брата і дивувався, як той на очах

змінюється: риси обличчя злагідніли, зм'якли, ніби й шрами на ньому почали згладжуватись.

Іван відчув, як тужавіють м'язи на його руках, як прибуває сила і тіло наповнюється вогнем. І єдиним його бажанням зараз було — шубовснути в чисте плесо озера.

— А вода аж світиться, як і тоді при першій нашій зустрічі,— сказав збуджено, і дихання його помітно почастишало.

Він зірвав з себе одяг і, витягнувши вперед руки, полетів у холодну травневу воду, що розрізалася на дві хвили-скиби.

— Іване! — гукнув Микола, мабуть, вперше за всі роки окупації забув про закони конспірації.— Вернися!

Чекати довелося довго. Іван талапався в озері наче молодий, спрагнений першої любові дельфін. Він плив то вправо, то вліво; на хвилину-другу пірнав, аж врешті пішов брасом і, досягнувши берега, ніби риба, викинувся під ноги братові. Був весь червоний, мовби засмаг на південному сонці. Микола подав йому білизну, але Іван ще довго бігав і реготав.

— Ну і вар'ят! — дорікнув Микола.

— Справжня людина! Ти розумієш, мені повірили! Ти, мабуть, ніколи не переживав людської зневаги, людського відчуження, а я все це відчув на собі. Нехай би вже три прокляті тифи звалили, ніж те, що мене спіткало... Без людської довіри краще не жити.

І по хвилині:

— Ану вгадай, в якому дзвенить? — запитав, танцюючи то на одній, то на другій нозі, щоб вилилась з вух вода.

— У правому,— відповів серйозно Микола після короткого вагання. Вгадати, в якому вусі дзвенить, було для братів ще змалку своєрідним забобонним символом. Від цього залежали успіх або невдача.

— А дзуськи! Поганий ти став угадувач, відколи матеріалістичною філософією просяк.

— Якщо ти такий мудрий, то скажи, в якому дзвенить?

— У жодному.

— Цього разу ти виграв. Що ж, гратулюю...'

У серці Миколи мимоволі зашкребли кігтики зневіри. Засвоєні в дитинстві пересуди оживають у певні моменти життя, хоч ти вже давно в забобони не віриш.

Дійшовши до Кульпарківської, розпрощалися. Микола хотів обняти брата, а може, в пориві почуттів і поцілу-

вати. Але згадав, що вони в житті ніколи не цілувалися, і стримався. Тільки міцно потис руку Іванові.

— Слухай,— сказав Іван, потупивши очі,— коли б зі мною трапилось якесь лихо, скажи Модесті, що я тільки її любив. Але соромився зізнатися через свою дурну чоловічу гордість.

— Ходімо, не думай про це.

І за мить, наче змовившись, повернулись один до одного, й Іван гукнув:

— А втім, не говори нічого, так буде краще.

Іван ненадовго зупинився на замарстинівському мості. Тут, власне, закінчувалось місто, а далі розлягалися ніким і нічим не зруйновані простір, далечінь. Чомусь мимоволі наплив на гадку Прут, який, ніби цей місточок, відділяв Коломию від буйної краси піль, толок, гаїв. Він народився на останньому плацдармі чорної кіптяви міста, маючи перед очима океан зеленцвіту. Чи й піти з життя не доведеться саме в таких декораціях?

Спересердя сплюнув. Чортзна-що верзе.

Глянув на годинника. Без трьох хвилин сьома. Час іти.

Здалеку побачив скулену постать в одязі асенізатора, який сумлінно знімав понівечену дротяну сітку, що закривала вхід у підземелля. Коли б з'явився зараз випадковий подорожній, напевне, поспівчував би: «Спішіть чоловік, щоб до смерку закінчити корисне діло...»

Іван тихенько зійшов униз і легенько торкнув кулаком (у правій руці тримав наган) плече запопадливого робітника.

— Звідкись я вас знаю...

Вороняк круто повернувся, його маленькі, наче щілини, очі раптом заокруглились. Він щосили замахнувся на Каштанюка важкими обценьками, але Іван встиг відскочити. І той з розмаху гепнув на землю.

— Ні з місця, пане предсіднику суду СБ Шур. Ось де довелось зустрітись тобі, каналіє, з мертвим Каштанюком на другий справедливий суд. Кинь залізяку і повзи на руках туди, в канал, до своїх однойменних родичів, там і поговоримо.

Вороняк-Шур поповз, здавалось, охоче. Певне, в каналі, зразу за стіною, мав сховану зброю, може, навіть шмайзер. Сподівався, мабуть, що в темні йому вдасться накинутись на Каштанюка або ж утекти. Але наказ Івана виконував. Проліз через отвір і раптом несамовито закричав, подався назад, намагався підвестися, але де-

сятки, сотні щурів обліпили його тіло. Ще деякий час хрипів, а сіро-бура маса гризунів здригалася на ньому. Ще раз мелькнула рука, але вмить зламалася, і все стихло.

Іван вибрався на стежку, з огидою дивився на дивовижний похід: на Замарстинівську повзли щури — товсті і худі, великі і малі. Не порушили строю, коли перетинали вулицю і лавиною посунули на захід, у бік торік спаленої бойовою групою «Народної гвардії» фабрики «Ойкус».

Каштанюк знав, що йому треба відходити негайно і то околицею — на Ляшки Муровані або через Малехів, але він не міг відірвати очей від цього несамовитого походу. Щури-звірі і щури-люди тікали з міста. Іще хотілось уздріти, що залишилось від того Щура, який засудив його за напад на жандармську заставу до розстрілу.

А похід — несамовитий щурячий похід — тривав.

Нарешті проповзли останні.

Глянув на місце, де лежав Вороняк. Жажнувся. Там не було нічого. Тільки втопане тисячами щурячих ніг та животів тирло.

«Невже Щур поповз із своїми? Невже втік?»

Ця шалена думка ще більше затуманила, притупила пильність Івана. Поплентався у бік замарстинівського моста, підсвідомо розуміючи, що робить непоправну помилку.

Ступив на поміст. І лише тоді, коли за перилами вгледів три схилені постаті, до нього повернулася енергія. Вистрілив, і одна з постатей булькнула у воду. В ту ж мить почув на своїх раменах міцні, залізні кліщі чотирьох рук. Кругнувся з усіх сил, вдарив плечем, як тур, об перила мосту, і тіла стрімголов полетіли вниз.

Як завжди, мав щастя. Наче кіт, упав на ноги, його ж переслідувачі бовтались у неглибокій воді. Двома пострілами скосив гестапівців, два трупи попливли наздоганяти першого. І тільки тоді відчув, що у лівому плечі горить болючий вогонь і рука звисла, наче зсохла лозина в лугах над Прутом. Останнім зусиллям волі добрів до берега, видряпався на моріжок і знепритомнів.

Увечері того ж дня львів'яни вперше почули далекий гарматний гул, а вночі зарожевіло небо.

Минав останній місяць німецько фашистської окупації Львова.

Мигаль Т. С.
М57 Останній пароль: Роман.— Львів: Каменяр,
1979.— 175 с.
ІСБН

Книга «Останній пароль» — п'ята частина роману Тараса Мигалі «Вогонь і чад». Події відбуваються у Львові навесні 1944 року — напередодні вирішального удару військ Першого Українського фронту по німецько-фашистських загарбниках.

М $\frac{70700-79}{M214(04)-79}$ 61-79 4702590200

ББК 84Ук7
У2

Тарас Степанович Мигаль
ПОСЛЕДНИЙ ПАРОЛЬ. Роман
На українском языке

Львов, издательство «Каменяр», 1979

Редактори *М. І. Дорошенко, Є. Г. Куртяк*
Художник *В. К. Пінігін*
Художній редактор *Б. Р. Пікулицький*
Технічний редактор *С. В. Недовіз*
Коректор *О. М. Козакевич*

Рецензент —
доктор історичних наук
професор Й. Т. Цьох

Інформ. бланк № 433

Здано до складання 16. 08. 79.
Підписано до друку 01. 11. 79.
БГ 13371. Формат 84×108^{1/32}.
Папір друк. № 3. Гарнітура літературна, Високий друк,
Умовн. друк. арк. 9,24. Обл.-вид. арк. 10,21.
Тираж 65 000 пр. Замовлення 1045-9.
Ціна 65 к.
Видавництво «Каменяр»
Державного комітету Ради Міністрів УРСР
у справах видавництва,
поліграфії і книжкової торгівлі.
290006, Львів, Підвальна, 3.
Львівська книжкова фабрика «Атлас»
республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига»
Державного комітету
Ради Міністрів УРСР
у справах видавництва,
поліграфії і книжкової торгівлі,
290005, Львів, Зелена, 20.